

R.M.C. LIBRARY	
Acc.No.	26439
Class.No.	18141
Date:	RA?
St. Card	✓
Class.	✓
Cat.	✓
Bk. Card	✓
Checked	✓

साङ्ख्यदर्शनम्

महर्षि-श्रीकपिल-प्रणीतम्

विज्ञानभिद्यु-विरचित-भाष्यसहितम् ।

पण्डितकुलपतिना

वि, ए उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

संस्कृतं प्रकाशितञ्च ।

द्वितीयसंस्करणम् ।

कलिकातानगरे

सरस्वतीयन्त्रे

मुद्रितम्

इ १८८३

अकाशक श्रीजीवानन्दविद्यासागर वि, ए,

२ नं रमानाथमज्जुमदारेर डीट् कलिकाता ।

प्रिन्टर श्रीकृष्णमोहनमूथोपाध्याय

६६ नं आम्हाडे डीट् कलिकाता ।

Checked	
Bk. Card	
Cal.	
Class	
St. Card	
Date:	
Class No.	
Acc. No.	
K.M.J. LIBRARY	

पण्डितकुलपतिः
श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य बि, ए,

एतानि सुद्वितसंस्कृतपुस्तकानि ।

१ चाणकीय व्याकरणम्	१	१५ भामिनीविलास संक्षिप्तटीकासहितः।०
२ षट्कम् पाणिनीयम्	१०	१६ चम्पूरामायणम् सटीक १
३ सषाद्विसप्तम् सटीक	२	१७ (चम्पूरामायणम्) भोजचम्पू १०
४ कविकल्पद्रुम (धातुपाः)	१०	१८ शतकावलिः १०
५ कलापव्याकरणं वा कातक	२	१९ माधवचम्पू काव्य १०
६ धातुरूपादर्शः	१॥०	२० मेघदूत मङ्गिनाथकृत टीकासहितः।
७ परिभाषेन्द्रशेखर सटीक	१	२१ मेघदूत सटीक सुलभमूल्यकम् १०
८ सुगन्धीयव्याकरणम् सटीक	१॥०	२२ रघुवंश काव्य सटीक १॥०
९ वाक्यमञ्जरी (वङ्गाचरैः)	१०	२३ रघुवंश मूलमान ७,८,१२ सर्गाः।०
१० वैयाकरणभूषणसार	१०	२४ राजप्रशंसि सटीक /
११ लघुकौमुदीव्याकरणम्	१०	२५ शिशुपालवधकाव्य सटीक (माघ) २
१२ लिङ्गानुशासनं सटीक	१०	२६ गद्यकथासरित्सागर सम्पूर्णं ६
१३ शब्दरूपादर्शः	१०	२७ कादम्बरी विष्णुतव्याख्यासहिता ३
१४ शब्दाद्यंरत्नम्	१०	२८ दशकुमारचरितगद्यकाव्य सटीक १
१५ सारस्वतव्याकरण सटीक पूर्वाह्नम् १		२९ हातिशत्युत्पत्तिकालसिंहासन १
१६ सारस्वतव्याकरण सटीक उत्तराह्नम् २		३० पञ्चतन्त्रम् विष्णुशर्मकृत सटीक १
१७ सिद्धान्तकौमुदी सरलासहिता १०		३१ बहुविवाहवाद १०
१८ ऋतुसंहार काव्य सटीक /		३२ वासवदत्ता गद्यकाव्य सटीक १
१९ काव्यसंग्रह मूलमान ५		३३ वेतालपञ्चविंशतिः (सरलगद्य) १०
२० काव्यसंग्रह सटीक प्रथमभागः १		३४ शङ्करविक्रम १॥०
२१ काव्यसंग्रह सटीक द्वितीयभागः २		३५ भोजप्रवचन सरल गद्य १०
२२ काव्यसंग्रह सटीक तृतीयभागः २		३६ हर्षचरित सटीक बाणभट्टकृत २॥०
२३ किरातार्जुनीयकाव्य सटीक १॥०		३७ हर्षचरितबाणभट्टकृतगद्य १
२४ कुमारसम्भवकाव्यपूर्वखण्ड सटीक॥०		३८ संस्कृतशिशुामञ्जरी प्रथमभागः /
२५ कुमारसम्भवकाव्य उत्तरखण्डसटीक॥		३९ संस्कृतशिशुामञ्जरी द्वितीयभागः १०
२६ गीतगोविन्द काव्य सटीक १०		४० संस्कृतशिशुामञ्जरी तृतीयभागः १०
२७ चन्द्रशेखरचम्पू काव्य ३		४१ संस्कृतशिशुामञ्जरी चतुर्थभागः १०
२८ नलीद्वय काव्य सटीक /		४२ द्वितीपदेश सटीक १०
२९ नैषधचरितम् काव्य सम्पूर्णं सटीक ५		४३ अमरकोष १०
३० नैषधकाव्य नवमसर्गपथ्यन्त सटीक २॥		४४ वाचस्पत्यम् (वृहद्भिधान) १००
३१ बुधवाणविलास काव्य सटीक १०		४५ मीदिनीकोष १
३२ विहङ्गीदत्तरत्निणी (चम्पू काव्य) १०		४६ शब्दकोशमहागणितः ८
३३ भट्टिकाव्य टीकाद्वयसहित २		४७ अनर्घराघवनाटक सटीक [सुरारि] २
३४ भामिनीविलासकाव्य सटीक १०		४८ अनर्घराघवनाटक मूलमान ६,

६६ उत्तररामचरितनाटक सटीक १	१०१ काव्यालङ्कारमृत्तवृत्तिवामनकृतः १०
७० कर्पूरमञ्जरौनाटिका सटीक १०	१०४ वाग्भटालङ्कार १०
७१ चण्डकौशिकनाटक सटीक १०	१०५ सरस्वतीकल्याभरण सटीक १
७२ चैतन्यचन्द्रोदयनाटक सटीक १	१०६ सङ्गीतपारिजात[सङ्गीतशास्त्र] १॥०
७३ धनस्यविलम्बनाटक सटीक १०	१०७ छन्दोमञ्जरौ उत्तरवाकर सटीक ॥
७४ नागानन्दनाटक सटीक १०	१०८ श्रुतबोधः (छन्दोग्य) श्लोक /
७५ नागानन्दनाटक मूल १०	१०९ पिङ्गलछन्दः शास्त्र वृत्तिसङ्घित १॥
७६ प्रबोधचन्द्रोदयनाटक सटीक १	११० मङ्गानिर्वाणतन्त्रम् सटीक ४
७७ प्रसन्नराघवनाटक जयदेवकृत १	१११ सारदातिलक तन्त्रम् ३
७८ प्रियदर्शिका नाटिका सटीक १०	११२ मन्मङ्गोदधि तन्त्र सटीक ३
७९ वसन्ततिलक भाष्य नाटक १	११३ रुद्रयामल तन्त्र ३
८० बालरामायणनाटक सटीक ३	११४ इन्द्रजालविद्यासंग्रहः ३
८१ विक्रमोर्वशी नाटक (सटीक) १	११५ कामन्दकौ नीतिसारः १०
८२ विद्वशालभस्त्रिकानाटिका सटीक ॥०	११६ षाण्णकशतकम् सटीक /
८३ वैष्णोसंहारनाटक सटीक ॥०	११७ शुक्रनीतिसारः सटीक ३
८४ मल्लिकामारुतनाटक सटीक ३	११८ गद्याश्लाघादिपद्यतिः १
८५ मङ्गानाटक हनुमन्नाटक सटीक १॥	११९ तुलादानादिपद्यतिः (वङ्गाक्षरैः) ४
८६ मङ्गानाटकम् (हनुमन्नाटकम्) ॥०	१२० धर्मशास्त्रसंग्रहः १०
८७ मङ्गवीरचरितनाटक सटीक १॥०	१२१ वीरमित्रोदय (स्मृतिशास्त्र) ५
८८ मङ्गवीरचरितनाटक मूलमात्र ॥०	१२२ मनुसंहिता कुल्लूकभट्टकृत टीका- सङ्घित ३
८९ मालतीसाधवनाटक सटीक ॥०	१२३ वेदान्तदर्शन सभाष्य सटीक ६
९० मालविकाग्निमित्रनाटक सटीक १	१२४ भामती(वेदान्त)वाचस्पतिमिश्रकृतः ३
९१ मुद्राराक्षसनाटक सटीक १	१२५ वेदान्तपरिभाषा १०
९२ मञ्जुकटिकनाटक सटीक १॥०	१२६ वेदान्तसार सटीक १०
९३ रत्नावलीनाटिका सटीक ॥०	१२७ विवेकचूडामणि वेदान्त १
९४ शकुन्तलानाटक सटीक १	१२८ पञ्चदशौ (सटीक) वेदान्त १॥०
९५ काव्यप्रकाश अलङ्कार सटीक ४	१२९ सिद्धान्तविन्दुसारः (वेदान्त) ॥०
९६ काव्यादर्श सटीक (अलङ्कार) १	१३० पुरुषप्रश्नदर्शनम् सभाष्य ॥०
९७ काव्यदोषिका अलङ्कार सटीक ॥०	१३१ साङ्गप्रदर्शन (भाष्यसङ्घित) २
९८ कुवलयानन्द अलङ्कार सटीक ३	१३२ सांख्यमूल अनिरुद्धवृत्तिसङ्घित ॥०
९९ चन्द्रालोक प्राचीन अलङ्कार १०	१३३ साङ्गसार १०
१०० दशरूपकम् (अलङ्कार) १	१३४ सांख्यतत्त्वकौमुदी सटीक ३
१०१ साहित्यदर्पण सटीक अलङ्कार १॥	१३५ सांख्यकारिका गौडपादभाष्य ४३
१०२ साहित्यदर्पणम् (मूलमात्र) ॥०	

१३६ नौनांसादर्शनम् भाष्यसहित १२	१६८ प्रकृत्यनुर्वेदस्य प्रातिशः	
१३७ नौनांसापरिभाषा १०	सभाष्य २	
१३८ आखिल्यब्रह्म सभाष्य ॥०	१६९ सामवेदसंहिता सभाष्य ४	
१३९ जैमिनीय (न्यायमालाविस्तरः) ६	१७० अग्निपुराणम् २	
१४० अर्थसंग्रह (लौगाचिसीमांसा) १०	१७१ अध्यात्मरामायणम् सटीक २	
१४१ न्यायदर्शन सभाष्य सहाति २॥०	१७२ कल्किपुराणम् १	
१४२ भाषापरिच्छेदः मुक्तावली ॥०	१७३ गरुडपुराणम् २	
१४३ भाषापरिच्छेदमुक्तावली दिनकरी १॥	१७४ सटीक बाळीकिरामायण	
१४४ शब्दशक्तिप्रकाशिका (न्याय) ॥०	बालकाण्डम् १	
१४५ कुसुमाञ्जलि सटीक (न्याय) १०	१७५ विष्णुपुराणम् सटीक १	
१४६ उपमानचिन्तामणिः १	१७६ ब्रह्मवैवर्तपुराण सम्पूर्णं ४	
१४७ आत्मतत्त्वविवेक (वीडाधिकार) २	१७७ मत्स्यपुराणम् २	
१४८ अनुमानचिन्तामणिः सटीक ४॥	१७८ मार्कण्डेयपुराणम् १॥०	
१४९ तर्कामृत (जगदीशकृत) न्याय १०	१७९ लिङ्गपुराणम् २	
१५० तर्कसंग्रह इं अनुवादसहित ॥०	१८० श्रीमद्भगवद्गीता सभाष्य सटीक ४	
१५१ पातञ्जलदर्शन (सभाष्य सटीक) २	१८१ अष्टाङ्गहृदय (वाग्भट) वैद्यक ३	
१५२ पातञ्जलदर्शन भोजवृत्तिसहित १	१८२ अक्षरत (वैद्यक) १॥०	
१५३ वैशेषिकदर्शनम् सटीक ३	१८३ अक्षरसंहिता (वैद्यक) सम्पूर्णं ६	
१५४ सर्वदर्शनसंग्रहः (दर्शनशास्त्र) १	१८४ माधवनिदान सटीक १॥०	
१५५ आद्यवर्णोपनिषद् सभाष्य ३	१८५ भावप्रकाश (वैद्यक) ५	
१५६ आरण्यसंहिता सभाष्य ॥०	१८६ मदनपालनिर्घण्टुः (वैद्यक) ॥०	
१५७ ईश केन कठ प्रश्न सुख माख्य	१८७ रसेन्द्रचिन्तामणितथारसरत्नाकर ६	
उपनिषद् (सटीक सभाष्य) ३	१८८ शार्ङ्गधरसंहिता (वैद्यक) १	
१५८ गायत्री व्याख्या ॥०	१८९ समुत्संहिता सटीक (वैद्यक) १०	
१५९ गोपथब्राह्मण (अथर्ववेदस्य) १	१९० समुत्संहिता मूलमात्र (वैद्यक) ४	
१६० छान्दोग्य उपनिषद् सटीक सभाष्य ३	१९१ चिकित्सासारसंग्रह वज्रसेनकृत ५	
१६१ तैत्तिरीय ऐतरेय श्रुताश्रतर सभाष्य २	१९२ गणितार्थायः भास्कराचार्यकृत १	
१६२ दैवत तथा षड्विंशब्राह्मणसभाष्य २	१९३ गीताध्यायः भास्कराचार्यकृत ॥०	
१६३ निरुक्त सभाष्य सटीक १२	१९४ ब्रह्मसंहिता वा वाराणसीसंहिता २	
१६४ संहितापनी सभाष्य २	१९५ भावकुतूहल (व्योतिष) ॥०	
१६५ बृहदारण्यक सटीक सभाष्य ७	१९६ लीलावती भास्कराचार्यरचित ॥०	
१६६ मुक्तिकीर्पणम् १	१९७ बीजगणित भास्कराचार्यरचित ॥०	
१६७ प्रकृत्यनुर्वेदसंहिता सभाष्य ४	१९८ सूर्यसिद्धान्त सटीक १	

कलिकाता संस्कृतविद्यामन्दिरे वि, ए, उपाधिधारिणः

श्रीगोबान्धविद्यासागर-भट्टाचार्यस्य सकाशात् अध्यापित ।

१८८ दायभाग जीमूतवाहनकृत स्मृतिशास्त्र श्रीकृष्ण- तर्कालङ्कारकृत व्याख्यासहित	३
२०० अश्वशास्त्र तथा अश्ववैद्यक जयदत्तकृत	१॥०
२०१ आश्वलायन गृह्यसूत्र सभाष्य	३
२०२ अष्टाविंशति तत्त्व स्मृतिशास्त्र रघुनन्दनकृत	५
२०३ प्रायश्चित्तविवेक शूलपाणिनिकृत स्मृतिशास्त्र सटीक	३
२०४ गोभिल गृह्यसूत्र	५
२०५ प्राणतोषिणौ तन्त्रशास्त्र	८
२०६ कविकल्पलता	१
२०७ विवादरत्नाकर	२१/०
२०८ तैत्तिरीय प्रातिशाख्य	११०
२०९ दत्तकचन्द्रिका दत्तकमीमांसा सटीक	१॥०
२१० मिताक्षरा (याज्ञवल्क्यास्मृत)	५
२११ तत्त्वचिन्तामणिः प्रत्यक्ष खण्ड	६
२१२ आपस्तम्ब श्रौतसूत्रम्	४॥०
२१३ ऐतरेय आरण्यक [सभाष्य]	१॥०
२१४ कूर्मपुराण	३॥१०
२१५ देवीभागवतम्	१२
२१६ वाल्मीकि रामायण (सम्पूर्ण सटीक)	१०
२१७ वराहपुराणम्	५
२१८ महाभारतम् सटीकम्	३५
२१९ हरिवंश (सटीक)	१०
२२० आयुर्वेदविज्ञान १म + २य भाग सम्पूर्ण	४
२२१ भैषज्यरत्नावली	२
२२२ हारौतसंहिता	२
२२३ श्रीमद्भागवतं तथा श्रीधरस्वामिकृत टीकासहित	१२

श्रीजीवानन्द-विद्यासागर वि, ए,

संस्कृत-विद्यामन्दिर ।

कलिकाता ।

साङ्ख्यदर्शनम् ।

एकोऽद्वितीय इति वेदवचांसि पुंसि
सर्वाभिमानविनिवर्त्तनतोऽस्य मुक्त्यै ।
वैधर्म्यलक्षणभिदा विरहं वदन्ति
नास्वखण्डतां ख इव धर्मशताविरोधात् ॥
तस्य श्रुतस्य मननार्थमथोपदेष्टुं
सद्युक्तिजालमिह साङ्ख्यकदाविरासीत् ।
नारायणः कपिलमूर्त्तिरशेषदुःख-
हानाय जीवनिवहस्य नमोऽस्तु तस्मै ॥
नानोपाधिषु यन्नानारूपं भात्यनलार्कवत् ।
तत् समं सर्वभूतेषु चित्त्वामान्यमुपास्महे ॥
ईश्वरानीश्वरत्वादि चिदेकरसवस्तुनि ।
विमूढा यत्र पश्यन्ति तदस्मि परमं महः ॥
कालार्कभक्षितं साङ्ख्यशास्त्रं ज्ञानसुधाकरम् ।
कलावशिष्टं भूयोऽपि पूरयिष्ये वचोऽमृतैः ॥
चिदचिदग्रन्यभेदेन मोचयिष्ये चितोऽपि च ।
साङ्ख्यभाष्यमिषेणास्मात् प्रीयतां मोक्षदो हरिः ॥
तत् त्वमेव त्वमेवैतदेवं श्रुतिशतोदितम् ।
सर्वात्मनामवैधर्म्यं शास्त्रस्यास्यैव गोचरः ॥

आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य
इत्यादिश्रुतिषु परमपुरुषार्थसाधनस्य ~~स्य~~ साक्षात्साक्षात्कारस्य
हेतुतया अवणादिद्वयं विहितम् । तत्र अवणादावुपाया-
काङ्क्षायां स्मर्यते ।

श्रुतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ।

मत्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः ॥

इति । ध्येयो योगश्रीस्त्रप्रकारेणैति शेषः । तत्र श्रुतिभ्यः श्रुतेषु पुरुषार्थतद्देतुज्ञानतद्विषयात्मस्वरूपादिषु श्रुत्यविरोध-
नीरूपपत्तीः षडध्यायीरूपेण विवेकशास्त्रेण कपिलभूर्त्तिर्भग-
वानुपदिदेश । ननु न्यायवैशेषिकाभ्यामप्येतेष्वर्थेषु न्यायः
प्रदर्शित इति ताभ्यामस्य गतार्थत्वं सगुणनिर्गुणत्वादिविरुद्ध-
रूपैरात्मसाधकतया तद्युक्तिभिरत्रत्ययुक्तौनां विरोधनोभयो-
रपि दुर्घटं च प्रामाण्यमिति । मैवम् । व्यावहारिकपारमा-
र्थिकरूपविषयभेदेन गतार्थत्वविरोधयोरभावात् । न्यायवैशेषि-
काभ्यां हि सुखिदुःख्याद्यनुवादतो देहादिमात्रविवेकेनात्मा
प्रथमभूमिकायामनुमापितः । एकदा परसूक्ष्मे प्रवेशासम्भ-
वात् । तदीयं च ज्ञानं देहाद्यात्मतानिरसनेन व्यावहारिकं
तत्त्वज्ञानं भवत्येव । यथा पुरुषे स्थाणुभ्रमनिरासकतया कर-
चरणादिमत्त्वज्ञानं व्यवहारतस्तत्त्वज्ञानं तद्वत् । अतएव ।

प्रकृते गुणसम्पदाः सज्जन्ते गुण कर्मसु ।

तानक्तस्त्रविदो मन्दान् क्तस्त्रविन्न विचालयेत् ॥

इति गीतायां कर्तृत्वाभिमानिनस्तार्किकस्याक्तस्त्रविच्च-
मेव क्तस्त्रवित्सांख्यापेक्षयोक्तम् । न तु सर्वथैवाज्ञत्वमिति ।
तथा तदीयमपि ज्ञानमपरवैराग्यद्वारा परम्परया मोक्षसाधनं
भवत्येवेति । तज्ज्ञानापेक्षयापि च सांख्यज्ञानमेव पार-
मार्थिकं परवैराग्यद्वारा साक्षान्मोक्षसाधनं च भवति । उक्त-
गीतावाक्येनात्माकर्तृत्वविच्चस्यैव क्तस्त्रविच्चसिद्धेः । तीर्णो
हि तदा भवति हृदयस्य शोकान् कामादिकं मन एव मन्य-
मानः सन्नुभौ लोकावनुसञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीव स यदत्र
किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवतीत्यर्थात्तार्किकश्रुतिगतैः ।

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।

अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥

निर्वाणमय एवायमात्मा ज्ञानमयोऽमलः ।

दुःखान्नानमया धर्माः प्रकृतेस्ते तु नात्मनः ॥

इत्यादितात्त्विकसमृतिशतैश्च । न्यायवैशेषिकीज्ञानस्य परंमार्थभूमौ बाधितत्वाच्च । न चैतावता न्यायाद्यप्रामाण्यम् । विवक्षितार्थं देहाद्यतिरेकांशे बाधाभावाद् यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायात् । आत्मनि सुखादिमत्त्वस्य लोकसिद्ध-
तया तत्र प्रमाणान्तरानपेक्षणेन तदंशस्यानुवादत्वान्न शास्त्र-
तात्पर्यविषयत्वमिति । स्यादेतत् । न्यायवैशेषिकाभ्यामत्रा-
विरोधो भवतु । ब्रह्ममीमांसायोगाभ्यां तु विरोधोऽस्त्येव ।
ताभ्यां नित्येश्वरसाधनात् । अत्र चेश्वरस्य प्रतिषिध्यमान-
त्वात् । न चात्रापि व्यावहारिकपारमार्थिकभेदेन सेश्वर-
निरीश्वरवादयोरविरोधोऽस्तु सेश्वरवादस्योपासनापरत्वसम्भवा-
दिति वाच्यम् । विनिगमकाभावात् । ईश्वरो हि दुर्ज्ञेय इति
निरीश्वरत्वमपि लोकव्यवहारसिद्धमैश्वर्य्यवैराग्यायानुवदितुं
शक्यत आत्मनः सगुणत्वमिव न तु कापि श्रुत्यादावीश्वरः स्फुटं
प्रतिषिध्यते येन सेश्वरवादस्यैव व्यावहारिकत्वमवधार्य्यतेति ।
अत्रोच्यते । अत्रापि व्यावहारिकपारमार्थिकभावो भवति ।

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।

इत्यादिशास्त्रैर्निरीश्वरवादस्य निन्दितत्वात् । अस्मिन्नेव
शास्त्रे व्यावहारिकस्यैवेश्वरप्रतिषेधस्यैश्वर्य्यवैराग्याद्यर्थमनुवा-
दत्वौचित्यात् । यदि हि लौकायतिकमतानुसारेण नित्यैश्वर्य्यं
न प्रतिषिध्येत तदा परिपूर्णनित्यनिर्दोषैश्वर्य्यदर्शनेन तत्र
चित्तावेशतो विवेकाभ्यासप्रतिबन्धः स्यादिति सांख्याचार्या-
णामाशयः । ईश्वरवादस्य न कापि निन्दादिकमस्ति । येनो-

पासनादिपरतया तत् शास्त्रं सङ्कोच्येत । यत् तु ।

नास्ति सांख्यसमं ज्ञानं नास्ति योगसमं बलम् ।

अत्र वः संशयो मा भूज्ज्ञानं सांख्यं परं मतम् ॥

इत्यादि वाक्यम् । तद्विवेकांश एव सांख्यज्ञानस्य दर्शना-
न्तरेभ्य उल्कर्षं प्रतिपादयति न त्वोश्वरप्रतिषेधांशेऽपि । तथा
पराशराद्यखिलशिष्टसंवादादपि सेश्वरवादस्यैव पारमार्थि-
कत्वमवधार्यते । अपि च ।

अक्षपादप्रणीते च काणादि सांख्ययोगयोः ।

त्यान्यः श्रुतिविरुद्धोऽंशः श्रुत्येकशरणैर्नृभिः ॥

जैमिनीये च वैयासे विरुद्धांशो न कश्चन ।

श्रुत्या वेदार्थविज्ञाने श्रुतिपारं गतो हि तौ ॥

इति पराशरोपपुराणादिभ्योऽपि ब्रह्ममीमांसाया ईश्व-
रांशे बलवत्त्वम् । तथा ।

न्यायतन्त्राख्यनेकानि तैस्तैरुक्तानि वादिभिः ।

हेत्वागमसदाचारैर्यद्युक्तं तदुपास्यताम् ॥

इति मोक्षधर्मवाक्यादपि पराशराद्यखिलशिष्टव्यवहारेण
ब्रह्ममीमांसान्यायवैशेषिकाद्युक्त ईश्वरसाधकन्याय एव ग्राह्यो
बलवत्त्वात् । तथा ।

यं न पश्यन्ति योगीन्द्राः सांख्या अपि महेश्वरम् ।

अनादिनिधनं ब्रह्म तमेव शरणं ब्रज ॥

इत्यादिकीर्मादिवाक्यैः सांख्यानामीश्वराज्ञानस्यैव नारा-
यणादिना प्रोक्तत्वाच्च । किञ्च ब्रह्ममीमांसाया ईश्वर एव
मुख्यो विषय उपक्रमादिभिरवष्टुतः । तत्रांशे तस्य बाधे शास्त्र-
स्यैवाप्रामाण्यं स्याद् यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायात् ।
सांख्यशास्त्रस्य तु पुरुषार्थतत्साधनप्रकृतिपुरुषविवेकावेव मुख्यो
विषय इतीश्वरप्रतिषेधांशबाधेऽपि नाप्रामाण्यं यत्परः शब्दः

स शब्दार्थ इति न्यायात् । अतः सावकाशतया सांख्यमेवेश्वर-
प्रतिषेधांशे दुर्बलमिति । न च ब्रह्ममीमांसायामपीश्वर एव
मुख्यो विषयो न तु नित्यैश्वर्यमिति वक्तुं शक्यते । स्मृत्यन-
वकाशदोषप्रसङ्गरूपपूर्वपक्षस्यानुपपत्त्या नित्यैश्वर्यविशिष्टत्वे-
नैव ब्रह्ममीमांसाविषयत्वावधारणात् । ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्म-
ख्येवं मुख्यतया तु अथातः परब्रह्मजिज्ञासेति न सूत्रितमिति ।
एतेन सांख्यविरोधाद् ब्रह्मयोगदर्शनयोः कार्येश्वरपरत्वमपि
न शङ्कनीयम् । प्रकृतिस्वातन्त्र्यापत्त्या रचनानुपपत्तेश्च नानु-
मानमित्यादिब्रह्मसूत्रपरम्परानुपपत्तेश्च । तथा स पूर्वेषामपि
गुरुः कालेनानवच्छेदादिति योगसूत्रतदीयव्यासभाष्याभ्यां
स्फुटमीशनित्यतावगमाच्चेति । तस्मादभ्युपगमवादप्रौढिवादा-
दिनैव सांख्यस्य व्यावहारिकेश्वरप्रतिषेधपरतया ब्रह्ममीमां-
सायोगाभ्यां सह न विरोधः । अभ्युपगमवादश्च शास्त्रे दृष्टः ।
यथा विष्णुपुराणे ।

एते भिन्नदृशां दैव्य विकल्पाः कथिता मया ।

कृत्वाभ्युपगमं तत्र संक्षेपः श्रूयतां मम ॥

इति । अस्तु वा पापिनां ज्ञानप्रतिबन्धार्थमास्तिकदर्शने-
श्वप्यशतः श्रुतिविरुद्धान्यव्यवस्थापनम् । तेषु तेष्वंशेष्वप्रामाण्यं
च । श्रुतिस्मृत्यविरुद्धेषु तु मुख्यविषयेषु प्रामाण्यमस्येव । अत-
एव पद्मपुराणे ब्रह्मयोगदर्शनातिरिक्तानां दर्शनानां निन्दाप्य-
पपद्यत । यथा तत्र पार्वतीं प्रतीश्वरवाक्यम् ।

शृणु देवि ! प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् ।

येषां श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि ॥

प्रथमं हि मयैवोक्तं शैवं पाशुपतादिकम् ।

मच्छक्त्यावेशितैर्विप्रैः संप्रोक्तानि ततः परम् ॥

कणादेन धु सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् ।

गीतमेन तथा न्यायं सांख्यन्तु कपिलेन वै ॥
 द्विजम्भना जैमिनिना पूर्वं वेदमयार्थतः ।
 निरीश्वरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरम् ।
 धिषणेन तथा प्रोक्तं चार्वाकमतिगर्हितम् ।
 दैत्यानां नाशनार्थाय विष्णुना बुद्धरूपिणा ॥
 बौद्धशास्त्रमसत् प्रोक्तं नग्ननीलपटादिकम् ।
 मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमेव च ॥
 मयैव कथितं देवि ! कलौ ब्राह्मणरूपिणा ।
 अपार्थं श्रुतिवाक्यानां दर्शयन्नोकगर्हितम् ॥
 कर्मस्वरूपत्याज्यत्वमत्र च प्रतिपाद्यते ।
 सवेकर्मपरिभ्रंशान्नेष्कर्म्यं तत्र चोच्यते ॥
 परात्मजीवयोरैक्यं मयात्र प्रतिपाद्यते ।
 ब्रह्मणोऽस्य परं रूपं निर्गुणं दर्शितं मया ॥
 सर्वस्य जगतोऽप्यस्य नाशनार्थं कलौ युगे ।
 वेदायैवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम् ॥
 मयैव कथितं देवि ! जगतां नाशकारणात् ॥

इति । अधिकं तु ब्रह्ममीमांसाभाष्ये प्रपञ्चितमस्माभि-
 रिति । तस्मादास्तिकशास्त्रस्य न कस्याप्यप्रामाण्यं विरोधो
 वा । स्वस्वविषयेषु सर्वेषामबाधात् । अविरोधाच्चेति । नन्वेवं
 पुरुषबहुत्वांशेऽप्यस्य शास्त्रस्याभ्युपगमवादत्वं स्यात् । न
 स्यात् । अविरोधात् । ब्रह्ममीमांसायामप्यंशो नानाव्यपदेशादि-
 त्वादिस्मृद्वजातैर्जीवात्मबहुत्वस्यैव निर्णयात् । सांख्यसिद्धपुरु-
 षाणामात्मत्वं तु ब्रह्ममीमांसया बाध्यत एव । आत्मेति तूप-
 यन्तीति तत्सूत्रेण परमात्मन एव परमार्थभूमावात्मत्वायधार-
 णात् । तथापि च सांख्यस्य नाप्रामाण्यम् । व्यावहारि-
 कात्मनो जीवस्येतरविवेकज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वे विवक्षितार्थं

बाधाभावात् । एतेन श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धयोर्नानात्मैकात्मत्वयो-
र्व्यावहारिकपारमार्थिकभेदेनापिरोध इति ब्रह्ममीमांसायां
प्रपञ्चितमस्माभिरिति दिक् । नन्वेवमपि तत्त्वसमासाख्यसूत्रैः
सहास्याः षडध्यायाः पीनरुक्त्यमिति चेत् । मैवम् । सन्नेप-
विस्तररूपेणोभयोरप्यपीनरुक्त्यात् । अत एवास्याः षडध्याया
यांगदर्शनस्यैव सांख्यप्रवचनसंज्ञा युक्ता । तत्त्वसमासाख्यं हि
यत् सङ्घिनं सांख्यदर्शनं तस्यैव प्रकर्षेणास्यां निर्वचनमिति ।
विशेषस्वरूपं यत् षडध्यायां तत्त्वसमासाख्योक्तार्थविस्तरमात्रं
योगदर्शने त्वाभ्यामभ्युपगमवादप्रतिषिद्धस्यैवैश्वरस्य निरूपणेन
न्यूनतापरिहारोऽपीति । अस्य च सांख्यसंज्ञा सान्ध्या ।

संख्यां प्रकुर्वते चैव प्रकृतिं च प्रचक्षते ।

तत्त्वानि च चतुर्विंशत् तेन सांख्याः प्रकीर्त्तिताः ॥

इत्यादिभ्यो भारतादिवाक्येभ्यः । संख्या सम्यग्विवेकेना-
लकथनमित्यर्थः । अतः सांख्यशब्दस्य योगरूढतया तत्कारणं
सांख्ययोगाधिगम्यमित्यादिश्रुतिषु ।

एषा तेषांभिहिता सांख्ये बुद्धिर्योगि त्विमां शृणु ।

इत्यादिस्मृतिषु च । सांख्यशब्देन सांख्यशास्त्रमेव ग्राह्यम् ।
न पुनरर्थान्तरं कल्पनीयमिति । तदिदं मोक्षशास्त्रं चिकि-
त्साशास्त्रवच्चतुर्व्यूहम् । यथा हि रोग आरोग्यं रोगनिदानं
भैषज्यमिति चत्वारो व्यूहाः समूहाश्चिकित्साशास्त्रस्य प्रति-
पाद्यास्तथैव हेयं हानं हेयहेतुर्हानोपायश्चेति चत्वारो व्यूहा
मोक्षशास्त्रस्य प्रतिपाद्या भवन्ति । मुमुक्षुभिर्जिज्ञासित-
त्वात् । तत्र त्रिविधं दुःखं हेयम् । तदत्यन्तनिवृत्तिर्हानम् ।
प्रकृतिपुरुषसंयोगद्वारा चाविवेको हेयहेतुः । विवेकख्यातिस्तु
हानोपाय इति । व्यूहशब्देन चैषामुपकरणसंग्रहः । तत्र
चादौ फलत्वेनाभ्यर्हितं हानं तत्प्रतियोगिविधयैव च हेयं

प्रतिपादयिष्यन् शास्त्रकारः शिष्यावधानाय शास्त्रारम्भं प्रति-
जानीते ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः ॥१॥

अथशब्दोऽयमुच्चारणमात्रेण मङ्गलरूपः । अतएव मङ्गला-
चरणं शिष्टाचारादिति स्वयमेव पञ्चमाध्याये वक्ष्यति । अर्थ-
स्वत्वाथशब्दस्याधिकार एव । प्रश्नानन्तर्यादीनां पुरुषार्थेन
सहान्वयासम्भवात् । ज्ञानाद्यानन्तव्यस्य च सूत्रैरेव वक्ष्यमाण-
तया तदप्रतिपादनवैयर्थ्यात् । अधिकारभिन्नार्थत्वे शास्त्रारम्भ-
प्रतिज्ञाद्यलाभप्रसङ्गाच्च । तस्मात्पुरुषार्थस्योपक्रमोपसंहार-
दर्शनादधिकारार्थत्वमेवोचितम् । तदुच्छ्रित्तिः पुरुषार्थ इत्युप-
संहारो भविष्यतीति । अधिकारश्चाधिक्येन प्राधान्येनारम्भ-
णम् । आरम्भश्च यद्यपि साक्षाच्छास्त्रस्यैव तथापि तद्वारा
शास्त्रार्थतद्विचारयोरपीति । तथा च साधनाद्युपकरणसंहता
यथोक्तपुरुषार्थाऽधिकृतः प्राधान्येन निरूपयितुमस्माभिः
प्रारब्ध इति सूत्रवाक्यार्थः । त्रिविधमाध्यात्मिकमाधिभौतिक-
कमाधिदैविकं च दुःखम् । तत्रात्मानं स्वसङ्घातमाधिकृत्य
प्रवृत्तमित्याध्यात्मिकम् । शरीरं मानसं च । तत्र शरीरं
व्याध्याद्युत्थम् । तथा भूतानि प्राणिनोऽधिकृत्य प्रवृत्तमित्या-
धिभौतिकम् । व्याघ्रचोराद्युत्थम् । देवानग्निवायादीनाधि-
कृत्य प्रवृत्तमित्याधिदैविकम् । दाहशीताद्युत्थमिति भावः ।
यद्यपि सर्वमेव दुःखं मानसं तथापि मनोमात्रजन्यत्वाजन्य-

स्वाभ्यां मानसवामानसत्वविशेषः । एषां त्रिविधदुःखानां
याद्वन्तनिवृत्तिः स्थूलसूक्ष्मसाधारण्येन निःशेषतो निवृत्तिः ।
सोऽत्यन्तः परमः पुरुषार्थः पुरुषाणां बुद्धेरिष्ट इत्यवान्तर-
वाक्यार्थः । तत्र स्थूलं दुःखं वर्त्तमानावस्थं तच्च द्वितीयक्षणा-
दुपरि स्वयमेव नङ्गति । अतो न तत्र ज्ञानापेक्षा । अतीतं
तु प्रागेव नष्टमिति न तत्र साधनापेक्षेति परिशेषादनागता-
वस्थसूक्ष्मदुःखनिवृत्तिरेव पुरुषार्थतया प्रकृते पर्यवस्यति ।
तथा च योगसूत्रम् । हेयं दुःखमनागतमिति । निवृत्तिश्च न
नाशोऽपित्वतौतावस्था ध्वंसप्रागभावयोरतौतानागतावस्था-
स्वरूपत्वात् सत्कार्यवादिभिरभावानङ्गोकारात् । ननु कदा-
चिदप्यवर्त्तमानमनागतं दुःखमप्रामाणिकम् । अतः खपुष्प-
निवृत्तिवत् तन्निवृत्तेर्न पुरुषार्थत्वं युक्तमिति । मैवम् । सर्वत्र
हि स्वस्वकार्यजननशक्तिर्यावदव्यस्थायिनीति पातञ्जले सिद्धं
दाहादिशक्तिशून्यस्याग्न्यादेः काप्यदर्शनात् । सा च शक्तिरना-
गतावस्थतत्तत्कार्यरूपा । इयमेव चोपादानकारणस्वरूपयोग्य-
तेत्यपि गीयते । अतो यावच्चित्तसत्ता तावदेवानागतदुःख-
सत्तानुमीयते तन्निवृत्तिश्च पुरुषार्थ इति । जीवन्मुक्तिदशायां
च प्रारब्धकर्मफलातिरिक्तानां दुःखानामनागतावस्थानां वीजा-
न्वितानां दाहो विदेहकैवल्ये तु चित्तेन सह विनाश इत्यवा-
न्तरविशेषः । वीजदाहश्चापिद्यासहकार्युच्छेदमात्रं ज्ञान-
स्याविद्यामात्रोच्छेदकत्वस्य लोके सिद्धत्वात् । अतएव चित्तेन
सहैव दुःखस्य नाशः । ज्ञानस्य साक्षाद्दुःखादिनाशकत्वे प्रमा-
णाभावादिति । ननु तथापि दुःखनिवृत्तिर्न पुरुषार्थः सम्भ-
वति दुःखस्य चित्तधर्मत्वेन पुरुषे तन्निवृत्त्यसम्भवात् । दुःख-
निवृत्तिशब्दस्य दुःखानुत्पादार्थकत्वेऽपि पुरुषे तस्य नित्यसिद्ध-
त्वात् । यत् तु कण्ठचामौकरवत् सिद्धेऽप्यसिद्धत्वभ्रमात्

पुरुषार्थता स्यादिति । तन्न । एवमपि पुमान्निर्दुःख इति
 श्रवणमननोत्तरं दुःखहानार्थं निदिध्यासनादौ प्रवृत्त्यनुपपत्तेः ।
 ब्रह्मायाससाध्ये ह्युपाये फलनिश्चयादेव प्रवृत्तिर्भवति प्रकृते तु
 श्रवणमननाभ्यां सिद्धत्वज्ञानान्नाप्रामाण्यज्ञानानास्क्रन्दितः फल-
 स्यासिद्धत्वनिश्चयोऽस्तीति । किञ्च भवतु कदाचित् भ्रमादिना
 पुरुषेच्छाविषयत्वं दुःखाभावस्य श्रुतिस्तु मोहनाशिनो कथं
 सिद्धस्य फलत्वं प्रतिपादयेत् । तरति शोकमात्मविहिद्धान्
 हर्षशोकौ जहातीत्यादिरिति । अत्रोच्यते । न नित्यशुद्धबुद्ध-
 मुक्तस्यभावस्य तद्योगस्तद्योगादृत इति हेयहेत्ववधारकसूत्रे-
 ष्वेवायं पूर्वपक्षः समाधास्यते । तथाहि । प्रतिविम्बरूपेण पुरु-
षेऽपि सुखदुःखे स्तः । अन्यथा तयोर्भोग्यत्वानुपपत्तेः । सुखा-
दिग्रहणं हि भोगः । ग्रहणं च तदाकारता । सा च कूटस्थ-
चित्तौ बुद्धेरर्थाकारवत् परिणामो न सम्भवतीत्यगत्या प्रति-
विम्बरूपतायामेव पर्यवस्यति । अयमेव बुद्धिवृत्तिप्रति-
विम्बो वृत्तिसारूप्यमितरत्रेति योगसूत्रेणोक्तः । सत्त्वेऽनुतप्य-
 माने तदाकारानुरोधात् पुरुषोऽप्यनुतप्यत इव दृश्यत इति
 योगभाष्ये च तदाकारानुरोधशब्देन विशिष्यैव तापादिदुःखस्य
 प्रतिविम्ब उक्तः । अत एव च पुरुषस्य बुद्धिवृत्त्युपरागे स्फटिकं
 दृष्टान्तं सूत्रकारो वक्ष्यति । कुसुमवच्च मणेरिति । वेदान्ति-
 भिरपि चेतनेऽध्यस्ततयैव दृश्यभानमुच्यते । स चाध्यासः
 प्रतिविम्बं विना न घटेत ज्ञानमात्रस्याध्यासत्वे आत्माश्रयात् ।
 अध्यासाज्ज्ञानं ज्ञानमेव चाध्यास इति । तदेतत् स्मर्यतेऽपि ।

तस्मिंश्चिद्दर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः ।

इमास्ताः प्रतिविम्बन्ति सरसीव तटद्रुमाः ॥

इति । अत्र हि दृष्टिशब्दो बुद्धिवृत्तिसामान्यपरो युक्ति-
 साम्यात् । प्रतिविम्बश्च तत्तदुपाधिषु विम्बाकारश्चित्तपरिणाम

इति । तस्मात् प्रतिबिम्बरूपेण पुरुषे दुःखसम्बन्धो भोगाख्यो-
 ऽस्ति । अतस्तेनैव रूपेण तन्नित्यत्तेः पुरुषार्थत्वं युक्तम् । अत
 एव दुःखं मा भुञ्जीयेति प्रार्थनाप्रापामरं दृश्यते । तच्च दुःख-
 भोगनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वमन्यशेषतया न सम्भवतीति सैव स्वतः
 पुरुषार्थः । दुःखनिवृत्तिस्तु कण्टकादिनिवृत्तवत् तादर्थ्येन
 न स्वतः पुरुषार्थः । एवं सुखमपि न स्वतः पुरुषार्थः । किन्तु
 तद्भोग एव स्वतः पुरुषार्थत्वं यातीति । तदिदं दुःखभोग-
 निवृत्तेः पुरुषार्थत्वं योगभाष्ये व्यासदेवैरुक्तम् । तस्मिन् निवृत्ते
 पुरुषः पुनरिदं तापत्रयं न भुङ्क्त इति । अतः श्रुतावपि
 दुःखनिवृत्तेः पुरुषार्थत्वं विषयतासम्बन्धेनैव बोध्यम् । तदे-
 तद्योगवात्तिके प्रपञ्चितमस्माभिरिति दिक् । तदेवमनेन
 सूत्रेण व्यूहद्वयं संचेपिणोद्दिष्टं विस्तरस्वनयोः पश्चाद्भवि-
 त्ति ॥ १ ॥

अतः परं वक्ष्यमाणस्य हानोपायव्यूहस्याकाङ्क्षार्थं तदित-
 रेषां हानोपायत्वं प्रव्याचष्टे सूत्रजातन ।

न दृष्टात् तत्सिद्धिर्निवृत्तेऽप्यनुवृत्तिदर्शनात् ॥२॥

लौकिकादुपायाहनादेरत्यन्तदुःखनिवृत्तिसिद्धिर्नास्ति ।
 कुतः । धनादिना दुःखे निवृत्ते पश्चाद्दनादिक्षये पुनरपि
 दुःखानुवृत्तिदर्शनादित्यर्थः । तथा च श्रुतिः । असूतत्वस्य तु
 नाशास्ति वित्तेनेत्यादिः ॥ २ ॥

नन्वेवं धनाद्यर्जनस्य कुञ्जरशौचवद् दुःखानिवर्तकत्वे कथं
 तत्र प्रवृत्तिस्तत्राह ।

प्रात्यहिकचुत्पतीकारवत् तत्पतीकारचेष्ट-
 नात् पुरुषार्थत्वम् ॥ ३ ॥

दृष्टसाधनजन्यायां दुःखनिवृत्तावत्यन्तपुरुषार्थत्वमेवं
नास्ति । यथाकथञ्चित् पुरुषार्थत्वं त्वस्येव । कुतः । प्रात्य-
हिकस्य च्छदुःखस्य निराकरणवदेव तेन धनादिना दुःख-
निराकरणस्य चेष्टनादन्वेषणादित्यर्थः । अतो धनाद्यर्जनं
प्रवृत्तिरूपपद्यत इति भावः । कुञ्जरशौचादिकमप्यापातदुःख-
निवर्त्तकतया मन्दपुरुषार्थी भवत्येवेति ॥ ३ ॥

स च दृष्टसाधनजो मन्दपुरुषार्थी विज्ञैर्हेय इत्याह ।

सर्वासम्भवात्, सम्भवेऽपि सत्त्वासम्भवाद्द्वयः
प्रमाणकुशलैः ॥ ४ ॥

स च दृष्टसाधनजो दुःखप्रतीकारो दुःखादुःखविवेकशा-
स्त्राभिज्ञैर्हेयो दुःखपक्षे निचेपणीयः । कुतः । सर्वासम्भवात् ।
सर्वदुःखेषु दृष्टसाधनैः प्रतीकारासम्भवात् । यत्रापि सम्भवस्त-
त्रापि प्रतिग्रहपापाद्युत्पदुःखावश्यकत्वमाह । सम्भवेऽपीति ।
सम्भवेऽपि दृष्टोपायनान्तरीयकादिदुःखसम्पर्कावश्यम्भावा-
दित्यर्थः । तथा च योगसूत्रम् । परिणामतापसंस्कारदुःखै-
र्गणवृत्तिविरोधाच्च सर्वमेव दुःखं विवेकिन इति ॥ ४ ॥

ननु दृष्टसाधनजन्ये सर्वस्मिन्नेव दुःखप्रतीकारे दुःखसम्भेद-
भियमोऽप्रयोजकः । तथा च स्मर्यते ।

यत्र दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम् ।

अभिलाषोपनीतं च तत् सुखं स्वःपदास्यदम् ।

इति । तत्राह ।

उत्कर्षादपि मोक्षस्य सर्वोत्कर्षम्युतेः ॥ ५ ॥

दृष्टसाधनासाध्यस्य मोक्षस्य दृष्टसाध्यराज्यादिभ्य उत्क-
र्षात् तेषु दुःखसत्तावधार्यते । अपिशब्दात् त्रिगुणात्मकत्वा-

देरपि । मोक्षस्योत्कर्षं प्रमाणं सर्वोत्कर्षश्रुतेरिति । न ह वै
सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति । अशरीरं वा
वसन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशत इत्यादिना विदेहकैवल्यस्योत्कर्ष-
श्रुतेरित्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु मा भवतु दृष्टसाधनादत्यन्तदुःखनिवृत्तिः । अदृष्ट-
साधनात् तु वैदिककर्मणः स्यात् । अपाम सोमममृता अमू-
मेत्यादिश्रुतेरिति तत्राह ।

अविशेषश्चोभयोः ॥ ६ ॥

उभयोरेव दृष्टादृष्टयोरत्यन्तदुःखनिवृत्त्यसाधकत्वे यथो-
क्ततद्भेदतुल्ये चाविशेष एव मन्तव्य इत्यर्थः । एतदेव कारि-
कायामुक्तम् ।

दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिस्तयातिशययुक्तः ।

इति । गुरोरनुश्रूयत इत्यनुश्रवो वेदः । तद्विहितयागा-
दिरानुश्रविकः । स दृष्टोपायवदेवाशुद्ध्या हिंसादिपापेन
विनाशिसातिशयफलकत्वेन च युक्त इत्यर्थः । ननु वैधर्हिंसायाः
पापजनकत्वे बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वरूपस्य विध्यर्थ-
स्यानुपपत्तिरिति चेन्न । वैधर्हिंसाजन्यानिष्टस्येष्टोत्पत्तिनान्त-
रीयकत्वेनेष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वरूपस्य
बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य विध्यंशस्याक्षतेः । यत् तु वैधर्हिंसा-
तिरिक्तहिंसाया एव पापजनकत्वमिति तदसत् सङ्कोचे
प्रमाणाभावात् । युधिष्ठिरादीनां स्वधर्मोऽपि युद्धादौ ज्ञाति-
बधादिप्रत्यवायपरिहाराय प्रायश्चित्तश्रवणाच्च ।

तस्माद्यास्याम्यहं तात ! दृष्टं दुःखसन्निधिम् ।

त्रयीधर्ममधर्माब्धे' किम्याकफलसन्निभम् ॥

इति मार्कण्डेयवचनाच्च । अहिंसन् सर्वभूतान्यन्वच

तीर्थेभ्य इति श्रुतिस्तु वैधातिरिक्तञ्चिंसानिष्टत्तेरिष्टसाधनत्वमेव
वक्तुं न तु वैधञ्चिंसाया अनिष्टसाधनत्वाभावमपीत्यादिकं
योगवार्तिके द्रष्टव्यमिति दिक् । न कर्मणा न प्रजया धनेन
त्यागनैकेऽमृतत्वमानश्रुतिरिति तमेव विदित्वातिमृत्युमिति
नान्यः पन्था विद्यतेऽयनायेत्यादिश्रुतिविरोधेन तु सोमपाना-
दिभिरमृतत्वं गौणमेव मन्तव्यम् ।

आभूतसंज्ञं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते ।

इति विष्णुपुराणात् ॥ ६ ॥

तदेवं दृष्टादृष्टोपाययोः साक्षात्परमपुरुषार्थासाधनत्वे
साधिते तदुपायाकाङ्क्षायां विवेकज्ञानमुपायो वक्तव्यः । तत्र
विवेकज्ञानमविवेकाख्यदुःखहेतूच्छेदद्वारैव हानोपाय इत्या-
शयेनादावपि विवेकमेवेतरप्रतिषेधेन हेयहेतुतया परिशेष-
यति प्रघट्टकेन ।

• न स्वभावतो बद्धस्य मोक्षसाधनोपदेशविधिः

॥ ७ ॥

दुःखात्यन्तनिवृत्तेर्मीक्षत्वस्योक्ततया बन्धोऽत्र दुःखयोग
एव । तस्य बन्धस्य पुरुषे न स्वाभाविकत्वं वक्ष्यमाणलक्षण-
मस्ति यतो न स्वभावतो बद्धस्य मोक्षाय साधनोपदेशस्य
श्रौतस्य विधिरनुष्ठानं नियोज्यानां घटते । न ह्यग्नेः स्वाभा-
विकादौष्ण्यप्रामोक्षः सम्भवति । स्वाभाविकस्य यावद्द्रव्य-
भावित्वादित्यर्थः । तदुक्तमीश्वरगीतायाम् ।

यद्यात्मा मलिनोऽस्वच्छो विकारी स्यात् स्वभावतः ।

न हि तस्य भवेत्शुक्तिर्जन्मान्तरगतैरपि ॥

इति । यस्मिन् सति कारणविलम्बाद्विलम्बो यस्योत्-
पत्तौ न भवति तस्य तत् स्वाभाविकमिति स्वाभाविकत्वलक्ष-

णम् । ननु सर्वदोषलभापत्तेर्दुःखस्य स्वाभाविकत्वशङ्कैव
नास्तीति चेन्न । त्रिगुणात्मकत्वेन चित्तस्य दुःखस्वभावत्वेऽपि
सत्त्वाधिक्येनाभिभवात् सदा दुःखानुपलब्धिवदात्मनोऽपि
तदनुपलब्धिसम्भवात् । दुःखस्वाभाविकत्ववादिभिर्बौद्धैश्चित्तस्यै-
वात्मताभ्युपगमाच्च । अथैवमात्मनाशादेव मोक्षोऽस्त्विति
चेन्न । अहं बद्धो विमुक्तः स्यामिति बन्धसामानाधिकरण्ये-
नेव मोक्षस्य पुरुषार्थत्वादिति ॥ ७ ॥

भवत्वननुष्ठानं तेन किमित्यत आह ।

स्वभावस्यानपायित्वादननुष्ठानलक्षणमप्रा-
माण्यम् ॥ ८ ॥

स्वभावस्य यावद्द्रव्यभावित्वान्मोक्षासम्भवेन तत्साधनोप-
देशश्रुतेरननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥

ननु श्रुतिबलादेवानुष्ठानं स्यात् तत्राह ।

नाशक्योपदेशविधिरूपदिष्टेऽप्यनुपदेशः ॥ ९ ॥

नाशक्याय फलायोपदेशस्यानुष्ठानं सम्भवति । यत उप-
दिष्टेऽपि विहितेऽप्यशक्योपाये स उपदेशो न भवति ।
किन्तूपदेशाभास एव बाधितमर्थं वेदोऽपि न बोधयतीति
न्यायादित्यर्थः ॥ ९ ॥

अत्र शङ्कते ।

शुक्लपटवद्बीजवच्चेत् ॥ १० ॥

ननु स्वाभाविकस्याप्यपायो दृश्यते । यथा शुक्लपटस्य
स्वाभाविकं शौक्ल्यं रागिणापनीयते । यथा च बीजस्य स्वाभा-
विक्यप्यङ्कुरशक्तिरग्निमापनीयते । अतः शुक्लपटवद्बीजवच्च

स्वाभाविकस्य बन्धस्याप्यपायः पुरुषे सम्भवतीति तद्वदेव
तस्माधनोपदेशः स्यादिति चेदित्यर्थः ॥ १० ॥

समाधत्ते ।

शक्त्युद्भवानुद्भवाभ्यां नाशक्योपदेशः ॥ ११ ॥

उक्तदृष्टान्तयोरपि नाशक्याय स्वाभाविकायापायोपदेशो
लोकानां भवति । कुतः । शक्त्युद्भवानुद्भवाभ्याम् । दृष्टान्त-
द्वये हि शौक्लादेराविर्भावतिरोभावावेव भवतः । न तु शौक्ला-
ङ्कुरशक्त्योरभावो भवति । रजकादिष्व्यापारैर्योगिसङ्ख्यादि-
भिश्च रक्तपटभृष्टबीजयोः पुनः शौक्लाङ्कुरशक्त्याविर्भावादि-
त्यर्थः । नन्वेवं पुरुषेऽपि दुःखशक्तितिरोभाव एव मोक्षो-
ऽस्त्विति चेन्न दुःखात्यन्तनिवृत्तेरेव लोके पुरुषार्थत्वानुभवात्
श्रुतिस्मृत्योः पुरुषार्थत्वसिद्धेश्च । न तु दृष्टान्तयोरिव तिरो-
भावमात्रस्येति । किञ्च दुःखशक्तितिरोभावमात्रस्य मोक्षत्वे
कदाचिद्योगीश्वरसङ्ख्यादिना शक्त्युद्भवस्य भृष्टबीजेष्विव
सुक्तेष्वपि सम्भवेनानिर्मापत्तिरिति ॥ ११ ॥

स्वभावतो बन्धं निराकृत्य निमित्तेभ्योऽपि बन्धमपा-
करोति सूत्रजातेन । पुरुषे दुःखस्य नैमित्तिकत्वेऽपि ज्ञानाद्य-
'प्रायोच्छेद्यत्वं न घटेत । अनागतावस्थसूक्ष्मदुःखस्य यावद्-
द्रव्यभावित्वादित्याशयेन नैमित्तिकत्वं निराक्रियते ।

न कालयोगतो व्यापिनो नित्यस्य सर्वसम्ब-
न्धात् ॥ १२ ॥

नापि कालसम्बन्धनिमित्तकः पुरुषस्य बन्धः । कुतः ।
व्यापिनो नित्यस्य कालस्य सर्वावच्छेदेन सर्वदा मुक्ताः सन्त-
सकलपुरुषसम्बन्धात् । सर्वावच्छेदेन सदा सकलपुरुषाणां
बन्धापत्तेरित्यर्थः । अत्र च प्रकरणे कालदेशकर्मादीनां

त्रिमित्तत्वसामान्यं नापलप्यते श्रुतिस्मृतियुक्तिभिः सिद्धत्वात् । किन्तु यन्नैमित्तिकत्वं पाकजरूपादिवन्निमित्तजन्यत्वं तदेव बन्धे प्रतिषिध्यते पुरुषे बन्धस्वीपाधिकत्वाभ्युपगमात् । ननु कालादिनिमित्तकत्वेऽपि सहकार्यन्तरसम्भवासम्भवाभ्यां व्यवस्था स्यादिति चेत् । एवं सति यत् संयोगे सत्यवश्यं बन्ध-
संज्ञैव सहकारिणि लाघवाद्बन्धो युक्तः पुरुषे बन्धव्यवहारस्वी-
पाधिकत्वेनाप्युपपत्तेरिति कृतं नैमित्तिकत्वेनेति ॥ १२ ॥

न देशयोगतोऽप्यस्मात् ॥ १३ ॥

देशयोगतोऽपि न बन्धः । कुतः । अस्मात् पूर्वसूत्रोक्तान्मुक्ता-
मुक्तसर्वपुरुषसम्बन्धात् । मुक्तस्यापि बन्धापत्तेरित्यर्थः ॥ १३ ॥

नावस्थातो देहधर्मत्वात् तस्याः ॥ १४ ॥

सङ्घातविशेषरूपतास्या देहरूपा यावस्था न तन्निमित्त-
तोऽपि पुरुषस्य बन्धः । कुतः । तस्या अवस्थाया देहधर्मत्वात् ।
अचेतनधर्मत्वादित्यर्थः । अन्यधर्मस्य साक्षादन्यबन्धकत्वेऽति-
प्रसङ्गात् । मुक्तस्यापि बन्धापत्तेरित्यर्थः ॥ १४ ॥

ननु पुरुषस्याप्यवस्थायां किं बाधकं तत्राह ।

असङ्गोऽयं पुरुष इति ॥ १५ ॥

इतिशब्दो हेत्वर्थः । पुरुषस्यासङ्गत्वादवस्थाया देहमात्र-
धर्मत्वमिति पूर्वसूत्रेणान्वयः । पुरुषस्यावस्थारूपविकार-
स्वीकारे विकारहेतुसंयोगाख्यः सङ्गः प्रसज्येतेति भावः । अस-
ङ्गत्वे च श्रुतिः । स यदन्न किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवति
असङ्गो ह्ययं पुरुष इति । सङ्गश्च संयोगमात्रं न भवति ।
कालदेशसम्बन्धस्य पूर्वमुक्तत्वात् । श्रुतिस्मृतिषु पद्मपत्रस्यज-

लेनेव पद्मपत्रस्यासङ्गतायाः पुरुषासङ्गतायां दृष्टान्तताश्रव-
णाच्च ॥ १५ ॥

न कर्मणान्यधर्मत्वाद्दतिप्रसक्तेश्च ॥ १६ ॥

न हि विहितनिषिद्धकर्मणापि पुरुषस्य बन्धः । कर्मणाम-
नात्मधर्मत्वात् । अन्यधर्मेण साक्षादन्यस्य बन्धे च मुक्तस्यापि
बन्धापत्तेः । ननु स्वस्वोपाधिकर्मणा बन्धाङ्गीकारे नायं दोष
इत्याशयेन हेत्वन्तरमाह । अतिप्रसक्तेश्चेति । प्रलयादावपि
दुःखयोगरूपबन्धापत्तेश्चेत्यर्थः । सहकार्यन्तरविलम्बतो विल-
म्बकल्पनं च प्रागेव निराकृतं न कालयोग इत्यादिस्मृत
इति ॥ १६ ॥

नन्वेवं दुःखयोगरूपोऽपि बन्धः कर्मसामानाधिकरस्थानु-
रोधेन चित्तस्यैवास्तु । दुःखस्य चित्तधर्मतायाः सिद्धत्वात् ।
किमर्थं पुरुषस्यापि कल्पते बन्ध इत्याशङ्कयामाह ।

विचित्रभोगानुपपत्तिरन्यधर्मत्वे ॥ १७ ॥

दुःखयोगरूपबन्धस्य चित्तमात्रधर्मत्वे विचित्रभोगानुप-
पत्तिः । पुरुषस्य हि दुःखयोगं विनापि दुःखसाक्षात्काराख्य-
भोगस्वीकारे सर्वपुरुषदुःखादीनां सर्वपुरुषभोग्यता स्यान्निया-
मकाभावात् । ततश्चायं दुःखभोक्तायं च सुखभोक्तेत्यादिरूप-
भोगवैचित्र्यं नोपपद्येत्यर्थः । अतो भोगवैचित्र्योपपत्तये
भोगनियामकतया दुःखादियोगरूपो बन्धः पुरुषेऽपि
स्वीकार्यः । स च पुरुषे दुःखयोगः प्रतिविम्बरूप एवेति प्रागे-
वोक्तम् । प्रतिविम्बश्च स्वीपाधिहृत्तेरेव भवतीति न सर्वपुंसां
सर्वदुःखभोग इति भावः । चित्तवृत्तिबोधे पुरुषस्थानादिः
स्वस्वामिभावः सम्बन्धो हेतुरिति योगभाष्यादयं सिद्धान्तः

सिद्धः । चित्तं च पुरुषस्य स्वत्वं स्वभुक्तवृत्तिवासनावस्त्वमिति ।
यत् तु चित्तस्यैव बन्धमोक्षौ, न पुरुषस्येति श्रुतिस्मृतिषु गौयते
तद्विम्बरूपदुःखयोगरूपं पारमार्थिकं बन्धमादाय बोध्यम् ॥१७॥

साक्षात् प्रकृतिनिमित्तकत्वमपि बन्धस्यापाकरोति ।

प्रकृतिनिबन्धनाच्चेन्न तस्या अपि पारत-
न्त्राम् ॥ १८ ॥

ननु प्रकृतिनिमित्ताहन्धो भवत्विति चेन्न । यतस्तस्या अपि
बन्धकत्वे संयोगपारतन्त्र्यमुत्तरत्र वक्ष्यमाणमस्ति । संयोग-
विशेषं विनापि बन्धकत्वे प्रलयादावपि दुःखबन्धप्रसङ्गादि-
त्यर्थः । प्रकृतिनिबन्धना चेदिति पाठे तु प्रकृतिनिबन्धना
चेद्बन्धनेत्यर्थः ॥ १८ ॥

अतो यत्परतन्त्रा प्रकृतिर्बन्धकारणं सम्भवेत् तस्मादेव
संयोगविशेषादौपाधिको बन्धोऽग्निसंयोगाज्जलौष्णप्रवदिति
स्वसिद्धान्तमनेनैव प्रसङ्गेनान्तराल एवावधारयति ।

न नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्योगस्तद्यो-
गादृते ॥ १९ ॥

तस्मात् तद्योगादृते प्रकृतिसंयोगं विना न पुरुषस्य तद्योगी
बन्धसम्यर्कोऽस्ति । अपि तु स एव बन्धः । बन्धस्यौपाधिकत्व-
लाभाय नञ्द्वयेन वक्रोक्तिः । यदि हि बन्धः प्रकृतिसंयोगजन्यः
स्यात् पाकजरूपवत् तदा तद्देव तद्वियोगेऽप्यनुवर्तते । न
च द्वितीयक्षणादेर्दुःखनाशकत्वं कल्पं कारणनाशस्य कार्य-
नाशकतायाः क्लृप्तत्वेन तेनैवोपपत्तावस्माभिस्तदकल्पनात् ।
वृत्तिर्हि दुःखादेरुपादानम् । अतो दीपशिखावत् क्षणभङ्ग-
राया वृत्तेराशुविनाशित्वेनैव तद्वर्माणां दुःखेच्छादीनां

विनाशः सम्भवतीति । अतः प्रकृतिवियोगे बन्धाभावादीपा-
धिक एव बन्धो न तु स्वाभाविको नैमित्तिको वेति । तथा
संयोगनिवृत्तिरेव साक्षाद्दानीपाय इत्यपि वक्रोक्तिफलम् ।
तथा च स्मृतिः ।

यथा ज्वलद्दग्दृष्टान्निष्टदृष्टं विच्छिद्य रक्ष्यते ।

तथा सदोषप्रकृतिविच्छिन्नोऽयं न शोचति ॥

इति । वैशेषिकाणामिव पारमार्थिको दुःखयोग इति
भ्रमो मा भूदित्येतदर्थं नित्येत्यादि । यथा स्वभावशुद्धस्य
स्फटिकस्य रागयोगो न जपायोगं विना घटते तथैव नित्य-
शुद्धादिस्वभावस्य पुरुषस्योपाधिसंयोगं विना दुःखसंयोगो न
घटते स्वतो दुःखाद्यसम्भवादित्यर्थः । तदुक्तं सौरे ।

यथा हि केवलो रक्तः स्फटिको लक्ष्यते जनैः ।

रञ्जकाद्यप्रधानेन तद्वत् परमपुरुषः ॥

इति । नित्यत्वं कालानवच्छिन्नत्वम् । शुद्धादिस्वभावत्वं
च नित्यशुद्धत्वादिकम् । तत्र नित्यशुद्धत्वं सदा पापपुण्य-
शून्यत्वम् । नित्यवृद्धत्वमलुप्तचिद्रूपत्वम् । नित्यमुक्तत्वं सदा
पारमार्थिकदुःखायुक्तत्वम् । प्रतिविम्बरूपदुःखयोगस्त्वपार-
मार्थिको बन्ध इति भावः । आत्मनो नित्यशुद्धत्वादौ च
श्रुतिः । अयमात्मा सन्मात्रो नित्यः शुद्धो बुद्धः सत्यो
मुक्तो निरञ्जनो विभुरित्यादिः । नन्वस्य मननशास्त्र-
त्वादत्तार्थं युक्तिरपि वक्तव्येति चेत् सत्यम् । न तद्योग-
स्तद्योगादृत इत्यनेन नित्यशुद्धत्वादौ युक्तिरप्युक्तैव । तथाहि
आत्मनि नित्यत्वविभुत्वादिकं तावद्यायादिदर्शनेष्वेव साधि-
तम् । तत्र नित्यस्य विभोरात्मनो यद्योगं विना दुःखाद्यखिल-
विकारैर्योगो न भवति तस्यैवान्तःकरणस्य सर्वसम्मतकारणस्य
तदुपादानकारणत्वमेव युक्तं लाघवात् । सर्वविकारेष्वन्तःकर-

णस्यैवान्वयस्यतिरेकाभ्याञ्च । न पुनरन्तर्विकारिषु मनसो निमित्तत्वमात्मनस्योपादानत्वं युक्तं कारणद्वयकल्पने गौरवात् । नन्वहं सुखी दुःखी करोमीत्याद्यनुभवादात्मनो विकारोपादानत्वसिद्धिरिति चेन्न । अहं गौर इत्यादिभ्रमशतान्तःपातित्वेनाप्रामाण्यशङ्कास्कन्दिततयोक्तप्रत्यक्षाणामुक्ततर्कानुगृहीतानुमानापेक्षया दुर्बलत्वात् । आत्मनश्चिन्मात्रत्वे तु युक्तिरप्येवमस्य इति दिक् । अस्य सूत्रस्यैवार्थः कारिकयाप्युक्तः ।

तस्मात् तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ।

गुणकर्तृत्वे च तथा कर्त्तव्यं भवत्युदासीनः ॥

इति । कर्त्तृत्वमात्रं दुःखित्वादिसकलविकारोपलक्षणम् । तथा योगसूत्रेऽप्यस्य सूत्रस्यैवार्थ उक्तः । द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो ह्येहेतुरिति । गोतायां च ।

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।

इति । प्रकृतिस्थः प्रकृतौ संयुक्तः । तथा च श्रुतावपि ।

आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ।

इति । न च कालादिवदेव प्रकृतिसंयोगोऽपि मुक्तामुक्तपुरुषसाधारणतया कथं बन्धहेतुरिति वाच्यम् । जन्मापरनाम्नः स्वस्वबुद्धिभावापन्नप्रकृतिसंयोगविशेषस्यैवात्र संयोगशब्दार्थत्वात् । योगभाष्ये व्यासैस्तथा व्याख्यातत्वात् । बुद्धिद्वयपाधिनैव पुरुषे दुःखयोगाच्च । वैशेषिकादिवदेव भोगजनकतावच्छेदकत्वेनान्तःकरणसंयोगी वैजात्यं चास्माभिरपीष्टम् । अतो न सुषुप्त्यादौ ब्रह्मप्रसङ्गः । स्वस्वभुक्तवृत्तिवासानावयत्किञ्चिद्बुद्धित्तत्संस्कारप्रवाहोऽप्यनादिरतः स्वस्वामिभावव्यवस्थितिः । कश्चित् तु प्रकृतिपुरुषयोः संयोगाङ्गीकारे पुरुषस्य परिणामसङ्गी प्रसन्धेयाताम् । अतोऽत्राविवेक एव योगशब्दार्थो न तु संयोग इति । तन्न । तद्योगोऽप्यविवे-

कादिति सूत्रेषाविवेकस्य योगहेतुताया एव सूत्रकारेण वक्ष्य-
 माणत्वात् । स्रस्त्रामिश्रतोः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगस्तस्य
हेतुरविवेति सूत्राभ्यां पातञ्जलेऽपि संयोगहेतुत्वस्यैवाविद्याया
उक्तत्वाच्च । किञ्च विवेकाभावरूपस्याविवेकस्य संयोगत्वे
प्रलयादावपि प्रकृतिपुरुषसंयोगसम्बन्धेन भोगाद्यापत्तिः ।
 मिथ्याज्ञानरूपस्याविवेकस्य च संयोगत्वे आत्मान्ययः पुम्प्र-
 कृतिसंयोगस्याज्ञानादिहेतुत्वादिति । तस्मादविवेकातिरिक्तो
योगो यत्तस्यः । स च संयोग एवान्यस्याप्रामाणिकत्वात् ।
संयोगश्च न परिणामः सामान्यगुणातिरिक्तधर्मात्पस्त्वैव परि-
णामित्वव्यवहारात् । अन्यथा कूटस्थस्य सर्वगतत्वरूपविभु-
त्वानुपपत्तेः । नापि संयोगमात्रं सङ्गः परिणामहेतुसंयोग-
स्यैव सङ्गशब्दार्थताया वक्तव्यत्वादिति । ननु तथापि कथं
नित्ययोः प्रकृतिपुरुषयोर्महदादिहेतुरनित्यः संयोगो घटत
इति चेन्न । प्रकृतेः परिच्छिन्नापरिच्छिन्नत्रिविधगुणसमुदाय-
रूपतया परिच्छिन्नगुणावच्छेदेन पुरुषसंयोगोत्पत्तेः सम्भवात् ।
श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात् प्रकृतिसंयोगक्षीभयोरिति । एतच्च योग-
वार्तिके प्रपञ्चितमस्माभिः । अपरस्तु भोग्यभोक्तृयोग्यतैवानयोः
संयोग इत्याह । तदपि न । योग्यताया नित्यत्वे ज्ञाननिव-
र्त्यत्वानुपपत्तेः । अनित्यत्वे किमपराहं संयोगेन परिणामि-
त्वापत्तेः समानत्वात् । भोग्यभोक्तृयोग्यतायाः संयोगरूपत्वस्य
सूत्रादिष्वनुक्तत्वेनाप्रामाणिकत्वाच्चेति । तस्मात् संयोगवि-
शेष एवात्र बन्धाख्यहेयहेतुतया सूत्रकाराभिप्रेत इति स्वयं
बन्धहेतुरवधारितः ॥ १८ ॥

इदानीं नास्ति काभिप्रेता अपि बन्धहेतवो निराकर्तव्याः ।

तत्र ।

षडभिन्नो दृश्यबलोऽहयवादी विनायकः ।

इत्यनुशासनादिसिद्धाः क्षणिकविज्ञानात्मवादिनो बीह-
प्रभेदा एवमाहुः । नास्ति प्रकृत्यादि याज्ञं वस्त्वन्वत् । येन
तत्सयोगादौपाधिकस्तात्त्विको वा बन्धः स्यात् । किन्तु
क्षणिकावज्ञानसन्तानमात्रमद्वितीयं तत् त्वमन्वत् सर्वं सां-
त्तिकं संवृत्तिश्चाविद्यार्थमथ्याज्ञानाख्या तत एव बन्ध इति ।
तथा च तैरुक्तम् ।

अभिन्नोऽपि हि बुद्ध्यात्मा विपर्ययासनिदर्शनैः ।

याज्ञ्याहकसंवित्तिभेदेवानिव लक्ष्यते ॥

इति । तन्मतमादौ निराक्रियते ।

नाविद्यातोऽप्यवस्तुना बन्धायोगात् ॥२०॥

अपिशब्दः पूर्वोक्तकालाद्यपेक्षया । अविद्यातोऽपि न
साक्षाद्बन्धयोगः । अद्वैतवादिनां तेषामविद्याया अप्यवस्तुत्वे न
तथा बन्धानौचित्यात् । न हि स्वाप्नरज्ज्वा बन्धनं दृष्टमित्यर्थः ।
बन्धोऽप्यवास्तव इति चेन्न । स्वयं सूत्रकारेण निराकरिष्य-
माणत्वात् । विज्ञानाद्वैतश्रवणोत्तरं बन्धनिवृत्तये योगाभ्या-
साभ्युपगमविरोधाच्च । बन्धमिथ्यात्वश्रवणेन बन्धनिवृत्त्याख्य-
फलसिद्धत्वनिश्चयात् तदर्थं बन्धायामसाध्ययोगाङ्गानुष्ठाना-
सम्भवादिति ॥ २० ॥

वस्तुत्वे सिद्धान्तज्ञानिः ॥ २१ ॥

यदि अविद्याया वस्तुत्वं स्वीक्रियते तदा साभ्युपगतज्ञा-
विद्यानृतत्वस्य ज्ञानिरित्यर्थः ॥ २१ ॥

विजातीयद्वैतापत्तिश्च ॥ २२ ॥

किञ्चाविद्याया वस्तुत्वे क्षणिकविज्ञानसन्तानाद्विजातीयं

हेतुं प्रसज्येत । तच्च भवतामनिष्टमित्यर्थः । सन्तानान्तःपाति-
व्यक्तीनामानन्त्यात् सजातीयहेतुमित्यत एवेत्याशयेन विजा-
तीयेति विशेषणम् । नन्वविद्याया अपि ज्ञानविशेषत्वाद्-
विद्ययापि कथं विजातीयहेतुमिति चेन्न । ज्ञानरूपाविद्याया
बन्धोत्तरकालीनतया वासनारूपाविद्याया एव तैर्बन्धहेतुत्वा-
भ्युपगमात् । वासना तु ज्ञानाद्बिजातीयैवेति । एभिश्च सूत्रै-
र्ब्रह्ममीमांसासिद्धान्तो निराक्रियत इति भ्रमो न कर्तव्यः ।
ब्रह्ममीमांसायां केनापि सूत्रेणाविद्यामात्रतो बन्धस्यानुक्त-
त्वात् । अविभागो वचनादित्यादिसूत्रैर्ब्रह्ममीमांसाया अभि-
प्रेतस्याविभागलक्षणाहेतुस्याविद्यादिवास्तवत्वेऽप्यविरोधाच्च ।
यत् तु वेदान्तिब्रुवाणामाधुनिकस्य मायावादस्यात्र लिङ्गं
दृश्यते तत् तेषामपि विज्ञानवाद्येकदेशितया युक्तमेव ।

मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमेव च ।

मयैव कथितं देवि ! कलौ ब्राह्मणरूपिणा ॥

इत्यादिपद्मपुराणस्थशिववाक्यपरम्पराभ्यः । न तु तद्देहा-
न्तमतम् ।

वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम् ।

इति तद्वाक्यशेषादिति । मायावादिनोऽत्र च न साक्षात्
प्रतिवादित्वं विजातीयेति विशेषणवैयर्थ्यात् । मायावादे
सजातीयाहेतुस्याप्यनभ्युपगमादिति । तस्मादत्र प्रकरणे विज्ञान-
नवादिनां बन्धहेतुव्यवस्थैव साक्षान्निराक्रियते । अनयैव च
रीत्या नवीनानामपि प्रच्छन्नबौद्धानां मायावादिनामविद्या-
मात्रस्य तुच्छस्य बन्धहेतुत्वं निराकृतं वेदितव्यम् । अस्मन्मते
त्वविद्यायाः कूटस्थनिवृत्तारूपपारमार्थिकत्वाभावेऽपि घटा-
दिवद्वास्तवत्वेन वक्ष्यमाणसंयोगद्वारा बन्धहेतुत्वे यथोक्तवाधा-
नवकाशः । एवं योगमते ब्रह्ममीमांसामतेऽपीति ॥ २२ ॥

शङ्कते ।

विरुद्धोभयरूपा चेत् ॥ २३ ॥

ननु विरुद्धं यदुभयं सदसच्च सदसद्विलक्षणं वा तद्रूपैवा-
विद्यावक्तव्यातो न तथा पारमार्थिकाद्वैतभङ्ग इति चेदित्यर्थः ।
स्वयं तु सदसत्त्वं प्रपञ्चस्य यद्वक्ष्यति तच्च सत्त्वासत्त्वे व्यक्ता-
व्यक्तत्वरूपत्वाद्विरुद्धे एव न भवत इति सूचयितुं विरुद्धपदो-
पादानम् ॥ २३ ॥

परिहरति ।

न तादृक् पदार्थाप्रतीतिः ॥ २४ ॥

सुगमम् । अपि चाविद्यायाः साक्षादेव दुःखयोगाख्य-
बन्धहेतुत्वे ज्ञानेनाविद्याज्ञयानन्तरं प्रारब्धभोगानुपपत्तिः ।
बन्धपर्यायस्य दुःखभोगस्य कारणनाशादिति । अस्मदादिमते
तु नायं दोषः संयोगद्वारैवाविद्याकर्मादीनां बन्धहेतुत्वात् ।
जन्माख्यस्य संयोगः प्रारब्धसमाप्तिं विना न नश्यतीति ॥ २४ ॥

पुनः शङ्कते ।

न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत् ॥ २५ ॥

ननु वैशेषिकाद्यास्तिकवन्न वयं षट्षोडशादिनियतपदार्थ-
वादिनः । अतोऽप्रतीतोऽपि सदसदात्मकः सदसद्विलक्षणी वा
पदार्थोऽविद्येत्यभ्युपेयमिति भावः ॥ २५ ॥

परिहरति ।

अनियतत्वेऽपि नायौक्तिकस्य संग्रहोऽन्यथा
बालोन्मत्तादिसमत्वम् ॥ २६ ॥

पदार्थनियमो मास्तु तथापि भावाभावविरोधेन बुक्ति-
विरुद्धस्य सदसदात्मकपदार्थस्य संग्रहो भवद्वचनमात्राच्छि-

व्याणां न सम्भवति । अन्यथा बालकाद्युक्तस्याप्ययौक्तिकस्य
संग्रहः स्यादित्यर्थः । श्रुत्यादिकं चास्मिन्नर्थे स्फुटं नास्ति युक्ति-
विरोधेन च सन्दिग्धश्रुतेरर्थान्तरसिद्धिरिति भावः ।

नासद्रूपा न सद्रूपा माया नैवोभयात्मिका ।

सदसद्रूपाभिर्निर्वाच्या मिथ्याभूता सनातनी ॥

इत्यादिसौरादिवाक्यानां त्वयमर्थः ।

विकारजननीं मायामष्टरूपामजां भ्रुवाम् ॥

इत्यादिश्रुतिसिद्धा मायाख्या प्रकृतिः परमार्थसती न भवति
पूर्वपूर्वविकाररूपैः प्रतिक्षणमपायात् । नापि परमार्थासती
भवत्यर्थक्रियाकारित्वेन शशशृङ्गविलक्षणत्वात् । नापि तदु-
भयात्मिका विरोधाच्च । अतः सदसद्रूपाभिर्निर्वाच्या सत्ये-
त्यसत्येवेति च निर्धार्योपदेष्टुमशक्या । किन्तु, मिथ्याभूता
लयाख्यव्यावहारिकासत्त्ववती परिणामिनित्यतारूपव्याव-
हारिकसत्त्ववती चेति । एतच्चाद्ये प्रपञ्चयिष्याम इति दिक् ।
एतत्प्रकरणोपन्यस्तानि च सर्वाख्येव दूषणान्याधुनिकेऽपि
मायावादे योजनीयानि ॥ २६ ॥

अघरे नास्तिका आहुः क्षणिका बाह्यविषयाः सन्ति तेषां
वासनया जीवस्य बन्ध इति तदपि दूषयति ।

नानादिविषयोपरागनिमित्तकोऽप्यस्य ॥२७॥

अस्यात्मनः प्रवाहरूपेणानादिर्था विषयवासना तन्निमित्त-
कोऽपि बन्धो न सम्भवतीत्यर्थः । निमित्ततोऽप्यस्येति पाठस्तु
समीचीनः ॥ २७ ॥

अत्र हेतुमाह ।

न बाह्याभ्यन्तरयोरुपरञ्जोपरञ्जकभावोऽपि
देशव्यवधानात् सुन्नस्यपाटलिपुत्रस्थयोरिव ॥२८॥

तन्मते परिच्छिन्नो देहान्तरस्य एवात्मा तस्मात्प्रन्तरस्य न
बाह्यविषयेण सहोपरस्त्रोपरस्त्रकभावोऽपि सम्भवति । कुतः ।
सुप्तस्यपाटलिपुत्रस्ययोरिव देशव्यवधानादित्यर्थः । संयोगे
सत्त्वेव हि वासनास्य उपरागो दृष्टः । यथा मस्तिष्ठावस्त्रयोः
यथा वा पुष्पस्कटिकयोरिति । अपिशब्देन स्वमतेऽपि संयो-
गाभावादिः समुच्चयते । सुप्तपाटलिपुत्रौ विप्रकृष्टौ देश-
विशेषौ ॥ २८ ॥

ननु भवतामिन्द्रियाणामिवास्माकमात्मनो विषयदेशे गम-
नाद्विषयसंयोगेन विषयोपरागो वक्तव्यस्तत्राह ।

द्वयोरेकदेशलब्धोपरागान्न व्यवस्था ॥२९॥

द्वयोर्वहसुक्तात्मनोरेकस्मिन् विषयदेशे लब्धविषयोपरा-
गान्न बन्धमोक्षव्यवस्था स्यात् । सुक्तस्यापि बन्धापत्तेरित्यर्थः
॥ २९ ॥

अत्र शङ्कते ।

अदृष्टवशाच्चैत् ॥ ३० ॥

मन्वेकदेशसम्बन्धेन विषयसंयोगसाम्येऽप्यदृष्टवशादेवो-
परागलाभ इति चेदित्यर्थः ॥ ३० ॥

परिहरति ।

**न द्वयोरेककालायोगादुपकारार्थीपकारक-
भावः ॥ ३१ ॥**

अधिकत्वाभ्युपगमादयोः कर्त्तृभोक्तोरेककालासम्बन्धेन
नोपकारार्थीपकारकभावः । न कर्त्तृनिष्ठादृष्टेन भोक्तृनिष्ठो
विषयोपरागः सम्भवतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥

शङ्कते ।

पुत्रकर्मवदिति चेत् ॥ ३२ ॥

ननु यथा पिष्टनिष्ठेन पुत्रकर्मणा पुत्रस्योपकारो भवति
तद्वद्ग्राधिकरणेनैवाद्दृष्टेन विषयोपरागः स्यादित्यर्थः ॥ ३२ ॥

दृष्टान्तासिद्ध्या परिहरति ।

नास्ति हि तत्र स्थिर एकात्मा यो गर्भाधा-
नादिना संस्क्रियते ॥ ३३ ॥

पुत्रेष्ट्यापि तन्मते पुत्रस्योपकारो न घटते हि वक्ष्यात् तत्र
तन्मते गर्भाधानमारभ्य जन्मपर्यन्तं स्थायी एक आत्मा नास्ति
यो जन्मोत्तरकालीनकर्माधिकारार्थं पुत्रेष्ट्या संस्क्रियेतेति
दृष्टान्तस्याप्यसिद्धिरित्यर्थः । असन्मते तु स्वर्याभ्युपगमात्
तत्राप्यदृष्टसामानाधिकारस्यमेवास्ति पुत्रेष्ट्या जनितेन पुत्रो-
पाधिनिष्ठादृष्टेनैव पुत्रोपाधिद्वारा पुत्रस्योपकारादित्यसन्मते-
ऽपि न दृष्टान्तासिद्धिरिति भावः ॥ ३३ ॥

ननु बन्धस्यापि क्षणिकत्वादनियतकारणकोऽभावकारणको
वा बन्धोऽस्त्वित्याशयेनापरो नास्तिकः प्रत्यवतिष्ठते ।

स्थिरकार्य्यासिद्धेः क्षणिकत्वम् ॥ ३४ ॥

बन्धस्येति शेषः । भावस्तूत एव । अत्रायं प्रयोगः विवा-
दास्पदं बन्धादि क्षणिकं सत्त्वाद्दौर्घ्यादिवदिति । न च
घटादौ व्यभिचारस्तस्यापि पक्षसमत्वात् । एतदेवोक्तं स्थिर-
कार्य्यासिद्धेरिति ॥ ३४ ॥

समाधत्ते ।

न प्रत्यभिज्ञाबाधात् ॥ ३५ ॥

न कस्यापि क्षणिकत्वमिति शेषः । यदेवाहमद्भूत् तदे-

वाहं सृशामीत्यादिप्रत्यभिज्ञया ख्यैर्यसिद्धेः क्षणिकत्वस्य
बाधात् । प्रतिपन्नानुमानेनेत्यर्थः । तद्यथा बन्धादि स्थिरं
संस्वाहटादिवदिति । अस्मिन्नत एवानुकूलतर्कसत्त्वेन न सत्-
प्रतिपन्नता । प्रदीपादौ च सूक्ष्मानेकक्षणानाकालेन क्षणि-
कत्वभ्रम एव परेषामिति ॥ ३५ ॥

श्रुतिन्यायविरोधाच्च ॥ ३६ ॥

सदेव सौम्येदमग्र आसीत् तम एवेदमग्र आसीदित्यादि-
श्रुतिभिः कथमसतः सञ्जायेतेत्यादिश्रौतादियुक्तिभिश्च कार्य-
कारणालम्बाखिलप्रपञ्चे क्षणिकत्वानुमानस्य विरोधाच्च क्षणि-
कत्वं कस्यापीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

दृष्टान्तासिद्धेश्च ॥ ३७ ॥

प्रदीपशिखादिदृष्टान्ते क्षणिकत्वासिद्धेश्च न क्षणिकत्वानु-
मानमित्यर्थः ॥ ३७ ॥

किञ्च क्षणिकतावादिनां सृष्टादिखलेऽपि कार्यकारण-
भावः प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यथानुपपत्तिसिद्धौ नोपपद्येतेत्याह ।

युगपज्जायमानयोर्न कार्यकारणभावः ॥ ३८ ॥

किं युगपज्जायमानयोः कार्यकारणभावः किं वा क्रमि-
कयोः । तत्र नाद्यो विनिगमकाभावादिभ्य इति भावः ॥ ३८ ॥

नाम्य इत्याह ।

पूर्वापाये उत्तरायोगात् ॥ ३९ ॥

पूर्वस्य कारणस्वापायकाल उत्तरस्य कार्यस्योत्पत्त्यनौ-
चित्यादपि न क्षणिकवादे सम्भवति कार्यकारणभावः ।

उपादानकारणानुगततयैव कार्यानुभवादित्यर्थः ॥ ३९ ॥

उपादानकारणमधिकृत्यैव दूषणान्तरमाह ।

तद्भावे तदयोपादुभयव्यभिचारादपि न ॥४०॥

६ यतः पूर्वस्य भावकाल उत्तरस्यासम्बन्धोऽत उभयव्यभि-
 चारादन्वयव्यतिरेकव्यभिचारादपि न कार्यकारणभाव
 इत्यर्थः । तथाहि यदोपादेयोत्पत्तिस्तदोपादानं यदा चोपा-
 दानाभावस्तदोपादेयोत्पत्त्यभाव इत्यन्वयव्यतिरेकेणैवोपादा-
 नोपादेययोः कार्यकारणभावग्रहो भवति । तत्र क्षणिकत्वेन
 क्रमिकयोस्तयोर्विरुद्धकालतयान्वयव्यतिरेकव्यभिचाराभ्यां न
 कार्यकारणभावसिद्धिरिति ॥ ४० ॥ २६५३१

ननु निमित्तकारणस्यैवोपादानकारणस्यापि पूर्वभाव-
 मात्रेणैव कारणतास्तु तत्राह ।

पूर्वभावमात्रे न नियमः ॥ ४१ ॥

पूर्वभावमात्राभ्युपगमे चेदमेवोपादानमिति नियमो न
 स्यान्नमित्तकारणानामपि पूर्वभावाविशेषात् । उपादान-
निमित्तयोर्विभागः सर्वलोकसिद्ध इत्यर्थः ॥ ४१ ॥

अपरे तु नास्तिका आहुः । विज्ञानातिरिक्तवस्त्वभावेन
बन्धोऽपि विज्ञानमात्रं स्वप्नप्रदार्थवत् । अतोऽत्यन्तमिथ्यात्वेन
न तत्र कारणमस्तीति । तस्मत्तमपाकरोति ।

न विज्ञानमात्रं बाह्यप्रतीतिः ॥ ४२ ॥

न विज्ञानमात्रं तत्त्वं बाह्यार्थानामपि विज्ञानवत् प्रती-
 तिसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ ४२ ॥

ननु लाघवतर्केण स्वप्नादिदृष्टान्तेर्दृश्यत्वहेतुकमिथ्यात्वानु-
 मानेन बाह्यवस्त्वनुभवो बाधनीयोऽत्र भवतां श्रुतिसृती अपि
 स्तस्मिन्हीदं सर्वं तस्माद्विज्ञानमेवास्ति न प्रपञ्चो न ससृतिरि-
 त्यादी इत्यतो दूषणान्तरमाह ।

तदभावे तदभावाच्छून्यं तर्हि ॥ ४३ ॥

. तर्हि बाह्याभावे शून्यमेव प्रसज्येत न तु विज्ञानमपि ।
 कुतः । तदभावे तदभावाद्बाह्याभावे विज्ञानस्त्राप्यभावप्रसङ्गा-
द्विज्ञानप्रतीतेरपि बाह्यप्रतीतिवदवस्तुविषयत्वानुमानसम्भ-
वात् । विज्ञानप्रामाण्यस्य क्वाप्यसिद्धत्वाच्च । तथा विज्ञाने प्रमा-
 णानामपि बाह्यतयापलापाच्चेत्यर्थः । नन्वनुभवे कस्यापि
 विवादाभावेन नास्ति तत्र प्रमाणापेक्षेति चेन्न शून्यवादिना-
 मेव तत्र विवादात् । अथासतापि प्रमाणेन वस्तु सिध्यति
 विषयाबाधस्यैव प्रामाण्यप्रयोजकत्वान्न तु प्रमाणपारमार्थि-
 कत्वस्येति चेन्न । एवं सत्यसत्यमाणस्य सर्वत्र सुलभत्वेन
 क्वाप्यर्थे प्रमाणान्वेषणस्यायोगात् । अथासम्भध्येऽपि व्याव-
 हारिकसत्त्वरूपो विशेषः प्रमाणादिव्येष्टव्य इति चेत् ।
 आयातं मार्गेषु । किं पुनरिदं व्यावहारिकत्वम् । यदि परि-
 णामित्वं तदास्माभिरपीदृशमेव सत्त्वं ग्राह्यग्राहकप्रमाणाना-
 मिष्टं शुक्तिरजतादितुल्यत्वस्यैव प्रपञ्चेऽस्माभिः प्रतिषेधात् । यदि
 पुनः प्रतीयमानतामात्रं तदापि तादृशैरेव प्रमाणैर्बाह्यार्थ-
 स्यापि सिद्धिप्रसङ्गात् । लाघवतर्कानुगृहीतेन यथाकथञ्चिद-
 नुमानेनैव बाधस्तु विज्ञानेऽपि समान इति । एतेनाधुनिकानां
 वेदान्तिब्रुवाणामपि मतं विज्ञानवादतुल्ययोगक्षेमतया निर-
 स्तम् । विज्ञानमात्रसत्यताप्रतिपादकश्रुतिस्मृतयस्तु कूटस्थत्व-
 रूपां पारमार्थिकसत्तामेव बाह्यानां प्रतिषेधन्ति । न तु परि-
 णामित्वरूपां व्यावहारिकसत्तामपि ।

यत् तु कालान्तरेणापि नान्यसंज्ञामुपैति वै ।

परिणामादिसम्भूतां तद्वस्तु नृप ! तच्च किम् ॥

वस्तु राजेति यल्लोके यत् तु राजभटादिकम् ।

तथान्यच्च तृपेत्यं तु न सत् सङ्कल्पनामयम् ।

इति विष्णुपुराणादिभ्यः परिष्णामित्वस्वैवासत्तात्वावग-
मादिति । सङ्कल्पनामयमीश्वरादिसङ्कल्परचितम् । एतेन ।

विज्ञानमयमेवैतदग्नेषमवगच्छत ।

इत्यादिना विष्णुपुराणे मायामोहरूपिणा विष्णुनासुरे-
भ्योऽपि तत्त्वमेवोपदिष्टम् । ते त्वनधिकारादिदोषैर्विपरीतार्थ-
ग्रहणेन विज्ञानवादिनो नास्तिका बभूवुरित्यवगन्तव्यम् ।
तदेतत् सर्वं ब्रह्ममीमांसाभाष्ये मायावादनिरसनप्रसङ्गतो
विस्तारितमस्माभिः ॥ ४३ ॥

नन्वेवं भवतु शून्यमेव तत्त्वं तदा सुतरामेव बन्धकार-
णान्वेषणं न युक्तं तुच्छत्वादिति नास्तिकाशिरोमणिः प्रत्यव-
तिष्ठते ।

शून्यं तत्त्वं भावो विनश्यति वस्तुधर्मत्वाद्दि-
नाशस्य ॥ ४४ ॥

शून्यमेव तत्त्वं यतः सर्वोऽपि भावो विनश्यति यच्च
विनाशो स मिथ्या सप्रवत् । अतः सर्ववस्तूनामाद्यन्तयोर-
भावमात्रत्वान्मध्ये क्षणिकसत्त्वं सांज्ञितिकं न पारमार्थिकं
बन्धादि । ततः किं केन बध्येतेत्याशयः । भावानां विना-
शित्वे हेतुर्वस्तुधर्मत्वाद्दिनाशस्येति । विनाशस्य वस्तुस्रभा-
वत्वात् । स्वभावं तु विहाय न पदार्थस्तिष्ठतीत्यर्थः ॥४४॥

परिहरति ।

अपवादमात्रमबुद्धानाम् ॥ ४५ ॥

भावत्वाद्दिनाशित्वमिति मूढानामपवादमात्रं मिथ्यावाद
एव । नाशकारणाभावेन निरवयवद्रव्याणां नाशासम्भवात् ।

क्षणिकवाङ्मविज्ञानोभयपक्षयोः समानश्चेमत्वात् तुल्य-
निरसनहेतुकत्वादयमपि पक्षो विनश्यतीत्यनुषङ्गः । क्षणिक-
पक्षनिरासहेतुर्हि प्रत्यभिज्ञानुपपत्त्यादिः शून्यवादेऽपि समानः ।
तथा विज्ञानपक्षनिरासहेतुर्वाङ्मप्रतीत्यादिरप्यत्र समानं
इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

यदपि दुःखनिवृत्तिरूपतया तत्साधनतया वा शून्यतै-
वास्तु पुरुषार्थ इति तैर्मन्यते तदपि दुर्घटमित्याह ॥

अपुरुषार्थत्वमुभयथा ॥ ४७ ॥

(५५) ~~अपुरुषार्थत्वमुभयथा~~ (४७)

उभयथा स्वतः परतश्च शून्यतायाः पुरुषार्थत्वं न सम्भ-
वति । खनिष्ठत्वेनैव सुखादीनां पुरुषार्थत्वात् । स्थिरस्य च
पुरुषस्वानभ्युपगमादित्यर्थः ॥ ४७ ॥

तदेवं बन्धकारणविषये नास्तिकमतानि दूषिताति । इदानीं
पूर्वनिरस्तावशिष्टान्यास्तिकसम्भाव्यान्वप्यन्यानि बन्धकारणानि
निरस्यन्ते ।

न गतिविशेषात् ॥ ४८ ॥

प्रकरणादबन्धो लभ्यते । न गतिविशेषात् शरीरप्रवेशा-
दिरूपादपि पुरुषस्य बन्ध इत्यर्थः ॥ ४८ ॥

अत्र हेतुमाह ।

निष्क्रियस्य तदसम्भवात् ॥ ४९ ॥

निष्क्रियस्य विभोः पुरुषस्य गत्यसम्भवादित्यर्थः ॥ ४९ ॥

ननु श्रुत्वास्मृत्योरिहलोकपरलोकगमनागमनश्रवणात्
पुरुषस्य परिच्छिन्नत्वमेवास्तु । तथा च श्रुतिरपि । अङ्गुष्ठ-
मात्रः पुरुषोऽन्तरालेत्यादिरित्याशङ्कामपाकरोति ।

✓ मूर्त्तत्वाद्घटादिवत् समानधर्मापत्तावपसि-
द्धान्तः ॥ ५० ॥

यदि च घटादिवत् पुमान् मूर्त्तः परिच्छिन्नः स्वीक्रियते । शूद्र
तदा सावयवत्वविनाशित्वादिना घटादिसमानधर्मापत्तावप-
सिद्धान्तः स्यादित्यर्थः ॥ ५० ॥

गतिश्रुतिमुपपादयति ।

✓ गतिश्रुतिरप्युपाधयोगादाकाशवत् ॥ ५१ ॥

या च गतिश्रुतिरपि पुरुषोऽस्ति सा विभुत्वश्रुतिस्मृति-
युक्त्यनुरोधेनाकाशस्यैवोपाधयोगादेव मन्तव्येत्यर्थः । तत्र च
प्रमाणम् ।

घटसंहतमाकाशं नीयमाने घटे यथा ।

घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः ॥

बुद्ध्येगुणेनात्मगुणेन चैव आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः ।

इत्यादिश्रुतिः । नित्यः सर्वगतः स्थाणुरित्यादिका च
स्मृतिः । मध्यमपरिमाणत्वे सावयवत्वापत्त्या विनाशित्व-
मणुत्वे च देहव्यापिज्ञानाद्यनुपपत्तिरित्यादिश्च युक्तिरिति ।
अत एव ।

प्रकृतिः कुरुते कर्म शुभाशुभफलात्मकम् ।

प्रकृतिश्च तदश्रुति त्रिषु लोकेषु कामगा ॥

इत्यादिस्मृतिभिः प्रकृतेरेव विशिष्य क्रियारूपा गतिः
स्मर्येत इति ॥ ५१ ॥

न कर्मणाप्यतद्धर्मत्वात् ॥ ५२ ॥

कर्मणा दृष्टेनापि साक्षात् पुरुषस्य बन्धः । कुतः । पुरुष-
धर्मत्वाभावादित्यर्थः । पूर्वं विहितनिषिद्धव्यापाररूपेण कर्मणा

बन्धी निराकृतः । अत्र तु तज्जन्त्यादृष्टेनेत्याशिक्षविभागाद-
भ्येनरुक्तम् ॥ ५२ ॥

नन्वन्यधर्मेषामन्यस्य बन्धः स्यात् तत्राह ।

अतिप्रसक्तिरन्यधर्मत्वे ॥ ५३ ॥

बन्धतत्कारणयोर्भेदधर्मत्वेऽतिप्रसक्तिमुक्तस्यापि बन्धा-
पत्तिरित्यर्थः ॥ ५३ ॥

किं बहुना । स्वभावादिकर्मान्तैरन्येन वा केनापि पुरु-
षस्य बन्धात्पत्तिर्न घटते श्रुतिविरोधादिति साधारणं बाधक-
माह ।

निर्गुणादिश्रुतिविरोधश्चेति ॥ ५४ ॥

पुरुषबन्धस्यानौपाधिकत्वे साक्षी चेता केवलो निर्गुण-
श्चेत्यादिश्रुतिविरोधश्चेत्यर्थः । इतिशब्दो बन्धहेतुपरीक्षा-
समाप्ती ॥ ५४ ॥

तदेवं न स्वभावतो बन्धस्येत्यादिना प्रघट्टकेनेतरप्रतिषेधतः
प्रकृतिपुरुषसंयोग एव साक्षाद्बन्धहेतुरवधारितः । तत्रेयमा-
शङ्का । ननु प्रकृतिसंयोगोऽपि पुरुषे स्वाभाविकत्वादिविकल्प-
ग्रस्तः कथं न भवति संयोगस्य स्वाभाविकत्वकालादिनिमित्त-
कत्वे हि मुक्तस्यापि बन्धापत्तिरित्यादिदोषा यथायोग्यं
समाना एवेति । तामिमामाशङ्कां परिहरति ।

तद्योगोऽप्यविवेकान्न समानत्वम् ॥ ५५ ॥

पूर्वीकृतद्योगोऽपि पुरुषस्याविवेकादृश्यमाणादविवेका-
देव हि निमित्तात् संयोगो भवति । अतो नोक्तदोषाणां
समानत्वमस्तीत्यर्थः । स चाविवेको मुक्तेषु नास्तीति न तेषां
पुनः संयोगो भवतीति । नन्वविवेकोऽत्र न प्रकृतिपुरुषामिद-

साक्षात्कारः । संयोगाद्यावसन्वात् ५ किन्तु विवेकप्रागभावो विवेकाख्यज्ञानवासना वा तदुभयमपि न पुरुषधर्मः ५ किन्तु बुद्धिधर्म एवेत्यन्यधर्मेणाद्यत्र संयोगेऽतिप्रसङ्गदोषसाम्यमस्येवेति चेत् । मैवम् । विषयतासम्बन्धेनाविवेकस्य पुरुषधर्मत्वात् । तथा च प्रकृतिर्बुद्धिरूपा सती यस्मै स्वामिपुरुषाय तनुं विविष्य न दर्शितवती स्वहृत्तिदर्शनार्थं तदीयबुद्धिरूपेण तत्रैव पुरुषे संयुज्यत इति व्यवस्थयातिप्रसङ्गाभावात् । तदुक्तं कारिकाया ।

पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।

पङ्ग्वन्वदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः ॥

इति । स्वामिने पुरुषाय प्रधानेन दर्शयितुं तयोः कैवल्यार्थं चेत्यर्थः । अविवेकस्य हृत्तिरूपत्वं तु वाङ्मात्रं न तु तत्त्वं चित्तस्थितेरित्यागामिसूत्रे वक्ष्यामः । अविवेकस्य संयोगद्वारैव बन्धकारणं प्रलये बन्धादर्शनात् । अविवेकनाशेऽपि जीवन्मुक्तस्य दुःखभोगदर्शनाच्च । अतः साक्षादेवाविवेको बन्धकारणं प्राङ्गोक्तः । ननु भोग्यभोक्तृभावनियामकत्वेन क्लृप्तस्वानादिस्वस्वामिभावस्य कर्मादीनां वा संयोगहेतुत्वमस्तु किमित्यविवेकोऽपि संयोगहेतुरिथत इति चेन्न ।

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।

कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदस्योनिजन्मसु ॥

इति गीतायां सङ्गाख्याभिमानस्य संयोगहेतुत्वस्वरणात् । वक्ष्यमाणादिवाक्ययुक्तिभ्यश्चान्यथा ज्ञानती मोक्षस्य श्रुतिस्मृति-सिद्धस्यानुपपत्तेः । अथैवमपि स्वोपाधिकर्मादिकमपि क्लृप्तो-कारणं भवति तद्विहाय कथमविवेक एव केवलं तत्र कारणसुच्यत इति । उच्यते । अविवेकापेक्षया कर्मादीनामपि परम्यरथैव पुरुषसम्बन्धः । तथाविवेक एव पुरुषेण साक्षाच्छेत्तुं

शक्यते कर्मादिकं त्वविवेकाख्यहेतुच्छेदद्वारैवेत्याशयेनाविवेक
 एव मुख्यतः संयोगहेतुतयोक्त इति । अयं चाविवेकोऽदृष्टहीता-
 संसर्गकमुभयज्ञानमविद्याखलाभिहित एव विवक्षितः । बन्धो
 विपर्ययाद्विपर्ययभेदाः पञ्चेत्यागामिसूत्रद्वयात् तस्य हेतुरवि-
 द्येति योगसूत्रेऽप्यविद्याया एव पञ्चपर्याया बुद्धिपुरुषसंयोग-
 हेतुतावचनाच्चान्यथाख्यात्यनभ्युपगममात्र एव योगतोऽत्रं
 विशेषीचित्यात् । न पुनरविवेकोऽत्राभावमात्रं विवेकप्रागभावा-
 वा । मुक्तस्यापि बन्धापत्तेः । जीवन्मुक्तस्यापि भाविविवेक-
 व्यक्तप्रागभावेन धर्माधर्मोत्पत्तिद्वारा पुनर्बन्धप्रसङ्गाच्च । तथा-
 गामिसूत्रस्य ध्वान्तदृष्टान्तानुपपत्तेश्च । अभावस्य ध्वान्तवदा-
 वरकत्वासम्भवात् । तथा वृद्धिङ्गासावप्यविवेकस्य श्रूयमाणो
 नोपपद्येतामिति । अस्यन्ते च वासुनारूपस्यैवाविवेकस्य
 संयोगाख्यजन्महेतुतया तत्रोदावरकत्ववृद्धिङ्गासादिकमञ्ज-
 सैवोपपद्यते । तस्य हेतुरवियेति पातञ्जलसूत्रे च भाष्यकारे-
 रविद्याशब्देनाविद्याबीजं व्याख्यातम् । ज्ञानस्य संयोगोत्तर-
 कालीनत्वेन संयोगजनकत्वादिति । अपि च पुरुषः प्रकृ-
 तिस्यो हि भुङ्क्त इत्यादिवाक्येष्वभिमानाख्यसंयोगस्यैव
 प्रकृतिस्थताख्यसंयोगहेतुतावगम्यते । अत एव चाविद्या
 नाभावोऽपि तु विद्याविरोधिज्ञानान्तरमिति योगभाष्ये व्यास-
 देवैः प्रयत्ननावधृतम् । तस्मादविवेकाविद्ययोस्तुल्ययोगक्षेम-
 तयाविवेकस्यापि ज्ञानविशेषत्वमिति सिद्धम् । अयञ्चाविवेक-
 स्त्रिधा संयोगाख्यजन्महेतुः साक्षाद्धर्माधर्मोत्पत्तिद्वारा रागा-
 दिदृष्टद्वारा च भवति । सति मूले तद्विपाक इति योगसूत्रात्
 कर्तास्तीति निबध्यत इति स्मृतः । धीतरामजन्मादर्शनादिति
 न्यायसूत्राच्च । तदुक्तं मोक्षधर्मेऽपि ।

ज्ञानेन्द्रियाणीन्द्रियार्था नोपसर्पन्त्यतर्षुखम् ।

हीनञ्च करणैर्देही न देहं पुनरहति ।

तस्मात् तर्षात्मकाद्रागाहीजाव्यायन्ति जन्तवः ।

इति । रागस्त्वविवेककार्यं इति योगसूत्राभ्यामप्येतत् प्रत्येतत्त्वं समानतन्त्रन्यायात् । तच्च सूत्रद्वयं क्लेशमूलः क्लेशश्चाकर्माशयः । सति मूले तद्विपाको जात्याशुर्भोगा इति क्लेशश्चाविद्यादिपञ्चकमिति । अविवेकस्य बन्धजनने द्वारजातं च पिच्छीकृत्ये श्वरगीतायामुक्तम् ।

अनात्मन्यात्मविज्ञानं तस्माद् दुःखं तथेतरत् ।

रागद्वेषादयो दोषाः सर्वे भ्रान्तिनिबन्धनाः ॥

कार्यो ह्यस्य भवेद्दोषः पुण्यापुण्यामिति श्रुतिः ।

तद्दोषादेव सर्वेषां सर्वदेहसमुद्भवः ॥

इति । एतदेव न्याये सूत्रितम् । दुःखजन्मप्रवृत्तिदोष-
मिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गं इति
तदेवं संयोगाख्यजन्मद्वारा बन्धाख्यहेयस्य मूलकारणमविवेक
इति हेयहेतुः प्रतिपादितः ॥ ५५ ॥

इतः परं क्रमप्राप्तं हानोपायव्यूहमतिविस्तरेणाशास्त्र-
समाप्तिः प्रतिपादयति । अन्तरान्तरा चीत्तव्यूहानपि विस्तर-
रयिष्यति ।

नियतकारणात् तदुच्छ्रित्तिर्ध्वान्तवत् ॥ ५६ ॥ खि०

शक्तिरजतादिखले लोकसिद्धं यन्नियतकारणं विवेकसा-
क्षात्कारस्तस्मात् तस्याविवेकस्योच्छ्रित्तिर्भवति ध्वान्तवत् ।
यथा ध्वान्तमासोकादेव नियतकारणात्तद्व्यति नोप्रायान्तरेण
तथैवाविवेकोऽपि विवेकादेव नश्यति न तु कर्मादिभ्यः साक्षा-
दिव्यर्थः । तदेतदुक्तं योगसूत्रेण विवेकस्यातिरविज्ञवा हानो-

पाय इति कर्मादीनि तु ज्ञानस्यैव साधनानि योगाङ्गानुष्ठा-
नादशुद्धिस्तये ज्ञानदौष्टिकिरविवेकस्थितेरिति योगसूत्रेण सत्त्व-
शुद्धिद्वारा ज्ञान एव योगाङ्गान्तर्गतसर्वकर्मणां साधनत्वाव-
धारणादिति । प्राचीनास्तु वेदान्तिनो मोक्षेऽपि कर्मणो
ज्ञानाङ्गत्वमाहुः । विद्यां चाविद्यां च यस्तद्देहोभयं सहवि-
द्ययासृत्वुं तौर्त्वां विद्ययासृतमश्रुत इति श्रुतौ सहकारित्वेन
चेति वेदान्तसूत्रे चाङ्गाङ्गिभावेन ज्ञानकर्मणोः सहकारित्वा-
वधारणात् ।

ज्ञानिनाज्ञानिना वापि यावद्देहस्य धारणम् ।

तावद्दर्शान्मप्रोक्तं कर्त्तव्यं कर्ममुक्तये ॥

इत्यादिस्मृतेश्च । उपमर्दं चेति वेदान्तसूत्रेण तु कर्म-
त्यागो योगारूढस्य न्यायप्राप्तोऽनूद्यत एव ज्ञानस्य मुख्यतो
मोक्षहेतुत्वं व्यवस्थापयितुम् । यदि हि विक्षेपकत्वात् कर्म-
ज्ञानाभ्यासस्य विरोधि भवेत् तदा गुणलोपे न गुणिन इति
न्यायेन प्रधानरक्षार्थमङ्गभूतं कर्मैव त्याज्यं जडभरतादिवदि-
त्याशयादिति । तेषां मतेऽपि विवेकद्वारतां विना विवेकनाश-
कत्वं कर्मणो नैव सिध्यतीति न तद्विरोधः । अत्र सूत्रे
ध्वान्तस्थालोकनाश्वत्ववचनात् तमोऽपि द्रव्यमेव । न त्वालो-
काभावः । असति बाधके नीलं तम इत्यादिप्रत्ययानां भ्रम-
त्वानौचित्यात् । न च कर्म नैवोपपत्तावतिरिक्तकल्पनागौरव-
मेव बाधकमिति वाच्यम् । एवं च सति विज्ञानमात्रेणैव स्वप्न-
वत् सर्वव्यवहारोपपत्तावतिरिक्तकल्पनागौरवेण बाधार्थप्रती-
तेरपि बाधापत्तेः । तस्मादत्र प्रामाणिकत्वाद्गौरवं न दोषा-
येति । ननु विवेकज्ञानं यिनाप्यविवेकाख्यज्ञानव्यक्तीनां स्वस्व-
दृतीयक्षणेऽवश्यं विनाशाज्ज्ञानस्य तन्नाशकत्वं किमर्थमिच्छत
इति चेत् । अविवेकशब्देन तद्भासनाया एव पूर्वसूत्रे व्याख्या-

तत्वात् । अनागतावस्थस्य अविवेकस्यासम्भवेति नाशसंभवाच्चेति
॥ ५६ ॥

ननु प्रकृतिपुरुषाविवेक एव चेत्संयोगद्वारा बन्धहेतु-
स्तयोर्विवेक एव च मोक्षहेतुस्तर्हि देहाद्यभिमानसत्त्वेऽपि
मोक्षः स्यात् । तच्च श्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्धमिति तत्राह ।

प्रधानाविवेकादन्याविवेकस्य तद्धाने हानम्

॥ ५७ ॥

पुरुषे प्रधानाविवेकात् कारणाद्योऽन्याविवेको बुद्ध्याद्य-
विवेको जायते कार्य्याविवेकस्य कार्य्यतयानादिकारणाविवेक-
मूलकत्वात् तस्य प्रधानाविवेकहाने सत्यवश्यं हानमित्यर्थः ।
यथा शरीरादात्मनि विविक्ते शरीरकार्य्येषु रूपादिष्वविवेको
न सम्भति तथा कूटस्थत्वादिधर्मैः प्रधानात् पुरुषे विविक्ते
तत्कार्य्येषु परिणामादिधर्मकेषु बुद्ध्यादिष्वभिमानो नोत्पत्तुमुक्त-
हते तुस्यन्यायात् कारणाशङ्केति भावः । तदेतत् स्मर्य्यते ।

चित्ताधारपटत्यागे त्यक्तं तस्य हि चित्रकम् ।

प्रकृतैर्विरमे चेत्सं ध्यायिनां के स्मरादयः ॥

इति । विरमो विरामस्त्यागः । आदिशब्देन द्रव्यरूपा अपि
विकारा ग्राह्या इति । यच्च बुद्धिपुरुषविवेकादेव मोक्ष इत्यपि
क्वचिदुच्यते । तत्र स्थूलसूक्ष्मबुद्धियहणात् प्रकृतेरपि ग्रहणम् ।
अन्यथा बुद्धिविवेकेऽपि प्रकृत्यभिमानसंभवादिति । ननु
बुद्ध्याद्यभिमानातिरिक्ते प्रकृत्यभिमाने किं प्रमाणमहमन्न
इत्याद्यखिलाभिमानानां बुद्ध्यादिविषयत्वेनैवोपपत्तेरिति
चेन्न ।

सत्त्वा सत्त्वा पुनः सृष्टौ स्वर्गीं स्यां मा च नारकी ।

इत्याद्यभिमानानां प्रधानविषयत्वं विनानुपपत्ते ।

अतीतानां बुद्ध्याश्चिखिलकार्याणां पुनः सृष्ट्यभावात् प्रधानस्य त्विदमेव प्रलयानन्तरं जन्म यद्बुद्ध्यादिरूपैकपरिणाम-
त्यागीनापरबुद्ध्यादिरूपतया परिवर्तनमिति । न चात्मनि
जन्मादिज्ञानमभिमान एव न भवति पुरुषस्यापि लिङ्गशरीर-
संयोगवियोगरूपयोजनमरणयोः पारमार्थिकत्वादिति वाच्यम् ।

न जायते म्रियते वा कदाचित् ।

नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ॥

इत्यादिवाक्यैर्जन्मादिप्रतिषेधेनोत्पत्तिविनाशाभिमान-
रूपस्यात्मनि जन्मादिज्ञानस्य सिद्धेरप्रसक्तस्य प्रतिषेधायो-
गात् । किञ्च बुद्ध्यादिषु पुरुषाणामभिमानोऽनादिर्वक्तुं न
शक्यते बुद्ध्यादीनां कार्यत्वात् । अतः कार्येष्वभिमानव्य-
वस्थार्थं नियामकाकाङ्क्षायां कारणाभिमान एव नियामक-
तया सिध्यति लोके दृष्टत्वात् कल्पनायाश्च दृष्टानुसारित्वात् ।
यथा लोके दृष्टः क्षेत्राभिमानात् क्षेत्रजन्यधान्यादिष्वभि-
मानः । सुवर्णाभिमानाच्च तल्लन्यकटकादिष्वभिमानः । तयो-
र्निर्दृष्ट्या च तयोर्निर्दृष्टिरिति प्रधानाभिमानतद्वासनयोश्च
वीजाङ्गुरवदनादित्वाच्च तदभिमाने नियामकान्तरापेक्षेति
॥ ५७ ॥

एवं प्रतिपादिते चतुर्व्यूहे पुनरियमाशङ्का । ननु पुरुषे
चेदबन्धमोक्षौ विवेकाविवेकौ स्वीकृतौ तर्हि नित्यशुद्धबुद्ध-
सुक्तस्येति स्वीकृतिविरोधः । तथा च ।

न विरोधो न चोत्पत्तिर्न बन्धो न च साधकः ।

न सुसुप्तिर्न वै सुक्त इत्येषा परमार्थता ॥

इत्यादिश्रुतिविरोधश्चेति । तां परिहरति ।

वाङ्मात्रं न तु तत्त्वं चित्तस्थितेः ॥५८॥

बन्धादीनां सर्वेषां चित्त एवावस्थानात् तत् पुरुषे वाङ्मात्रं
सर्वं स्फटिकलौहत्ववत् प्रतिविम्बमात्रत्वात् तु तत्त्वं तस्य
भावः । अनारोपितं जपालौहत्ववदित्यर्थः । अतो मोक्ष-
विरोध इति भावः । स समानः सदुभौ लोकावमुसञ्चरति
ध्यायतीव खेलायतीवेत्वादिश्रुतयस्त्वेव प्रमाणम् । पुरुषः
समानो लोकयोरेकरूपः । इवशब्दाभ्यां नानारूपत्वस्योपाधि-
कत्वमुक्तम् । तथा चोक्तम् ।

बन्धमोक्षौ सुखं दुःखं मोहापत्तिश्च मायया ।

स्वप्ने यथात्मनः स्यातिः संसृतिर्न तु वास्तवौ ॥

इति । मायया मायास्यप्रकृत्योपाधिकीत्यर्थः । नन्वेवं तुच्छ-
स्य बन्धस्य हानं कथं पुरुषार्थः कथं वान्यधर्माभ्यामविवेकविवे-
काभ्यामन्यस्य बन्धमोक्षस्त्रीकारे कर्मादिभिरिव नाप्यवस्थेति
चेदत्रोक्तप्रायमपि पुनः प्रपञ्चते । यद्यपि दुःखयोगरूपो
बन्धो वृत्तिरूपो च विवेकाविवेकौ चित्तस्यैव तथापि पुरुषे
दुःखप्रतिविम्ब एव भोग इत्यवस्तुत्वेऽपि तद्धानं पुरुषार्थः ।
दुःखं मा भुञ्जायेति प्रार्थनात् । एवं यस्मै पुरुषाय प्रकृतिरवि-
वेकेनात्मानं दर्शितवती तद्वासनावशात् तमेव संयोगद्वारा
बध्नाति नान्यम् । तथा यस्मै विवेकेनात्मानं दर्शितवती तमेव
स्ववियोगद्वारा मोक्षयति । वासनोच्छेदादिति व्यवस्थापि
घटत इति । कर्मादिभिर्बन्धाभ्युपगमत्त्वेवं व्यवस्था न घटते ।
कर्मादीनां साक्षिभास्यत्वाभावेन साक्षात् पुरुषेष्वप्रतिविम्ब-
नादिति ॥ ५८ ॥

ननु बन्धादिकं चेत् पुरुषे वाङ्मात्रं तर्हि श्रवणेन युक्त्या
वा तस्य बाधो भवतु किमर्थं श्रुतिश्रुत्योः साक्षात्कारपर्यन्तं
विवेकज्ञानमुपदिश्यते मोक्षहेतुतयेति । तत्राह ।

युक्तितोऽपि न बाध्यते दिङ्मूढवदपरोक्षादृते

॥ ५६ ॥

युक्तिर्मननम् । अपिशब्दः अवणसमुच्चयार्थः । वाङ्मा-
त्रमपि पुरुषस्य बन्नादिकं अवणमननमात्रेण न बाध्यते
साक्षात्कारं विना यथा दिङ्मूढस्य जनस्य वाङ्मात्रमपि दिग्बै-
परीत्यं अवणयुक्तिभ्यां न बाध्यते साक्षात्कारं विनेत्यर्थः ।
प्रकृते चेदमेव बाध्यत्वं यत्पुरुषे बन्नादिबुद्धिनिवृत्तिर्न त्वभा-
वसाक्षात्कारः अवणादिना तदुत्पत्तिसम्भावनाया अप्यभावा-
दिति । अथवेत्य व्याख्येयम् । ननु नियतकारणात् तदुच्छि-
त्तिरित्यनेन विवेकज्ञानमविवेकोच्छेदकमुक्तम् । तज्ज्ञानं
किं अवणादिसाधारणमुतास्ति कश्चिद्विशेष इत्याकाङ्क्षाया-
माह । युक्तितोऽपीत्यादिसूत्रम् । अविवेको युक्तितः अवण-
तस्य न बाध्यते नोच्छिद्यते विवेकापरोक्षं विना दिङ्मोहवदि-
त्यर्थः । साक्षात्कारश्च साक्षात्कारविशेषदर्शनस्यैव विरोधि-
त्वादिति ॥ ५६ ॥

तदेवं विवेकसाक्षात्कारान्मोक्षं प्रतिपाद्येतः परं विवेकः
प्रतिपादनीयः । तत्रादौ प्रकृतिपुरुषादीनां विवेकतः सिद्धौ
प्रमाणानुपन्यस्यन्ते ।

अचाक्षुषाणामनुमानेन बोधो धूमादिभि-
रिव वज्रैः ॥ ६० ॥

अचाक्षुषाणामप्रत्यक्षाणाम् । केचित् तावत् पदार्थाः
सूत्रभूततत्कार्यदेहादयः प्रत्यक्षसिद्धा एव । प्रत्यक्षेणासि-
द्धानां प्रकृतिपुरुषादीनामनुमानेन प्रमाणेन बोधः पुरुष-
निष्ठफलसिद्धिर्भवति यथा धूमादिभिर्जनितेनानुमानेन वज्रैः
सिद्धिरित्यर्थः । अनुमानासिद्धमप्यागमात् सिध्यतीत्यपि

बोधम् । अथ शास्त्रस्यानुमानप्राधान्यात् तु केवलानुमानस्य
मुख्यतयैवोपन्यासो न त्वागमस्यानपेक्षेति । तथा च कारिका ।

सामान्यतस्तु दृष्टादतीन्द्रियाणां प्रतीतिरनुमानात् ।

तस्मादपि चासिद्धं परोक्षमासागमात् सिद्धम् ॥

इति । अनेन च सूत्रेणेदं मननशास्त्रमित्यवगम्यते ॥६०॥

‘उक्तप्रमाणैः साध्यस्य विवेकस्य प्रतियोग्यनुयोगिपदार्थानां
संग्रहसूत्रं वक्ष्यमाणानुमानोपयोगिकार्थकारणभावमपि प्रद-
र्शयति ।

सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृते-
र्महान् महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात् पञ्च तन्मात्रा-
ण्युभयमिन्द्रियं तन्मात्रेभ्यः स्थूलभूतानि पुरुष
इति पञ्चविंशतिर्गणः ॥ ६१ ॥

सत्त्वादीनि द्रव्याणि न वैशेषिका गुणाः संयोगविभाग-
वत्त्वात् । लघुत्वचलत्वगुरुत्वादिधर्मकत्वादिधर्मकत्वाच्च ।
तेष्वत्र शास्त्रे श्रुत्यादी च गुणशब्दः पुरुषोपकरणत्वात् पुरुष-
पशुबन्धकत्रिगुणात्मकमहदादिरज्जुनिर्माहत्वाच्च प्रयुज्यते ।
तेषां सत्त्वादिद्रव्याणां या साम्यावस्था न्यूनानतिरिक्तावस्था
न्यूनाधिकभावेनासंहतावस्थेति यावत् । अकार्यावस्थेति
निष्कर्षः । अकार्यावस्थोपलक्षितं गुणसामान्यं प्रकृतिरित्यर्थः ।
यथाश्रुते वैषम्यावस्थायां प्रकृतिनाशप्रसङ्गात् ।

सत्त्वं रजस्तम इति एषैव प्रकृतिः सदा ।

एषैव संसृतिर्जन्तोरेस्याः पारि परं पदम् ॥

इत्यादिस्मृतिभिर्गुणमात्रस्यैव प्रकृतित्ववचनाच्च । सत्त्वा-
दीनामनुगमाय सामान्येति । पुरुषव्यावर्तनाय गुणेति ।
महदादिब्यावर्तनाय चोपलक्षितान्तमिति । महदादयोऽपि

हि कार्यसत्त्वादिरूपाः पुरुषोपकरणतया गुणाश्च भवन्तीति । तदत्र प्रकृतेः स्वरूपमेवोक्तम् । अस्या विशेषस्तु पञ्चाहंस्वते । प्रकृतेः कार्यो महान् महत्तत्त्वम् । महदादीनां स्वरूपं विशेषश्च वक्ष्यते । महत्तच्च कार्योऽहङ्कारः । अहङ्कारस्य कार्यार्थं तन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं च । तत्रोभयमिन्द्रियं बाह्याभ्यन्तर-भेदेनैकादशविधम् । तन्मात्राणां कार्यणि पञ्च स्थूलभूतानि । स्थूलशब्दात् तन्मात्राणां सूक्ष्मभूतत्वमभ्युपगतम् । पुरुषस्तु कार्यकारणविलक्षण इति । इत्येवं पञ्चविंशतिर्गणः पदार्थ-व्यूह एतदतिरिक्तः पदार्थो नास्तौत्यर्थः । अथवा सत्त्वादीनां प्रत्येकव्यक्त्यानन्त्यं गणशब्दो वक्ति । अयं च पञ्चविंशतिको गणो द्रव्यरूप एव । धर्मधर्म्यभेदात् तु गुणकर्मसामान्यादी-नामत्रैवान्तर्भावः । एतदतिरिक्तपदार्थसत्त्वे हि ततोऽपि पुरु-षस्य विवेक्तव्यतया तदसंग्रहान्यूनतापद्येत । एतेन सांख्या-नामनियतपदार्थाभ्युपगम इति मूढप्रलाप उपेक्षणीयः । दिक्कालौ चाकाशमेव । दिक्कालावाकाशादिभ्य इत्यागामि-सूत्रात् । एत एव पदार्थाः परस्परप्रवेशाभ्यां क्वचित् तन्त्र एक-मेव क्वचित् तु षट् क्वचिच्च षोडश क्वचिच्च संख्यान्तरैरप्युप-दिश्यन्ते । विशेषस्तु साधर्म्यवैधर्म्यमात्र इति मन्तव्यम् । तथा चोक्तं भागवते ।

एकस्मिन्नपि दृश्यन्ते प्रविष्टानीतराणि च ।

पूर्वस्मिन् वा परस्मिन् वा तत्त्वे तत्त्वानि सर्वशः ॥

इति नानाप्रसंख्यानं तत्त्वानामृषिभिः कृतम् ।

सर्वं न्याय्यं युक्तिमत्त्वाद्दिदुषां किमशोभनम् ॥

इति । एते च पदार्थाः श्रुतिष्वपि गणिताः यथा गर्भोप-निषदि । अष्टौ प्रकृतयः षोडश विचारा इति । प्रज्ञोपनि-षदि च पृथिवी च पृथिवीमात्रा चेत्यादिना । एवं सैत्रेयोप-

महदादिष्वपि । अष्टौ च प्रकृतयः कारिकाया व्याख्याताः ।

सूक्ष्मप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।

घोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥

इति । एकमेवाद्वितीयं तत्त्वमिति श्रुतिस्मृतिप्रवादस्तु ।
वर्तमानानां पुरुषे विलापनेन शक्तिशक्तिमदभेदेनेत्यविरोधः ।
तयस्तु सूक्ष्मीभावेनावस्थानं न तु नाश इति तदुक्तम् ।

आसीञ्ज्ञानमथोऽप्यर्थ एकमेवाविकल्पितम् ।

अविकल्पितमविभक्तम् । एतच्च ब्रह्ममीमांसाभाष्येऽद्वैत-
सङ्गतो विस्तरणोपपादितम् । विशेषस्वरयं यत् सेखरवादे-
न्यतस्त्वानां तत्रैवाविभागादौखरचैतन्यमेवैकं तत्त्वम् । निरी-
खरवादे तु त्रिवेणिवदन्योन्याविभक्ततयैकस्मिन् कूटस्थे तेजो-
मण्डलवदादित्यमण्डले प्रकृत्याख्यसूक्ष्मावस्थया महदादेर-
विभागादात्मैवैकं तत्त्वकिति तथा च वक्ष्यति । नाद्वैतश्रुति-
विरोधो जातिपरत्वादिति ॥ ६१ ॥

एतेषु पदार्थेष्वचानुषाणामनुमानेन बोधं प्रतिपादयति ।
व्रजातेन ।

स्थूलात् पञ्चतन्मात्रस्य ॥ ६२ ॥

बोध इत्यनुवर्त्तते स्थूलं तावच्चानुषमेव तच्च तन्मात्रकार्य-
योक्तम् । ततः स्थूलभूतात् कार्य्यात् तत्कारणतया तन्मात्रा-
नुमानेन स्थूलविवेकतो बोधः इत्यर्थः । आकाशसाधारण्य-
स्थूलत्वमत्र बाह्येन्द्रियग्राह्यगुणकत्वं शान्तादिविशेषवत्त्वं वा ।
तन्मात्राणि च यज्जातीयेषु शान्तादिविशेषत्रयं न तिष्ठति
तज्जातीयानां शब्दस्पर्शरूपरसगन्धानामाधारभूतानि सूक्ष्म-
द्रव्याणि स्वस्त्वानामविशेषाः ।

तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रास्तेन तन्मात्रता स्मृता ।

न शान्ता नापि घोरास्ते न मूढाश्चविशेषिणः ।

इति विश्वपुरादिभ्यः । अस्वायमर्थः तेषु तेषु भूतेषु तन्मा-
त्रास्तिष्ठन्तीति कृत्वा धर्मधर्म्यभेदाद्द्रव्याणामपि तन्मात्रता
श्च्युता । ते च पदार्थाः शान्तघोरमूढाख्यैः स्थूलगतशब्दादि-
विशेषः शून्या एकरूपत्वात् । तथा च शान्तादिविशेषशून्य-
शब्दादिमत्त्वमेव भूतानां शब्दादितन्मात्रत्वमित्याशयः । अतो-
ऽविशेषसंज्ञिता इति । शान्तं सुखात्मकं घोरं दुःखात्मकं
मूढं मोहात्मकम् । तन्मात्राणि च देवादिमात्रभोग्यत्वेन
केवलं सुखात्मकान्येव सुखाधिक्यादिति । अत्रैदमनुमानम् ।
अप्रकर्षकाष्ठापन्नानि स्थूलभूतानि स्वविशेषगुणवद्द्रव्योपा-
दानकानि स्थूलत्वाद्दृष्टपटादिवदिति । अत्रानवस्थापत्या सूक्ष्म-
मादायैव साध्यं पर्यवस्यति । अनुकूलतर्कश्चात्र कारणगुण-
क्रमेण कार्यगुणोत्पत्तेर्बाधकव्यतिरेकेणापरिहार्यत्वम् । श्रुति-
धृतयश्चेति । प्रकृतेः शब्दस्पर्शादिमत्त्वे तु बाधकमस्ति ।

शब्दस्पर्शविहीनं तद्रूपादिभिरसंयुतम् ।

त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम् ॥

इति विश्वपुराणादिवाक्यजातम् । बुद्धहृद्धारयोश्च शब्द-
स्पर्शादिमत्त्वे भूतकारणत्वश्रुतिधृतय एव बाधिकाः सन्ति ।
बाह्येन्द्रियघ्राह्यजातीयविशेषगुणवत्त्वस्यैव भूतलक्षणत्वेन तयो-
रपि भूतत्वाप्रत्या स्वस्व स्वकारणत्वानुपपत्तेरिति । नन्वेवं
कारणद्रव्येषु रूपाद्यभावे तन्मात्ररूपादेः किं कारणमिति
चेत् स्रक्कारणद्रव्याणां न्यूनाधिकभावेनान्योऽन्वयं संयोगविशेष
एव हरिद्वादीनां संयोगस्य तदुभयारब्धद्रव्ये रक्तरूपादिहेतुत्व-
दर्शनात् । दृष्टानुसारेण स्वाश्रयहेतुसंयोगानामेव रूपादि-
हेतुत्वसम्भवे ताविकाणां परमाणुषु रूपकल्पनं तु हेयम् ।
सजातीयकारणगुणस्यैव कार्यगुणारम्भकतेति तु तेषामपि न

नेयमः । त्रसरणमहत्त्वादाववयवबहुत्वादेरेव तैरपि हेतुत्वा-
भ्युपगमादिति दिक् । इन्द्रियानुमानं चाकाशानुमानवद्दर्शन-
स्यर्शनवचनादिभिः प्रत्यक्षाभिर्वृत्तिभिरिवेति तदत्र नोक्तम् ।
तत्त्वान्तरेण तत्त्वान्तरानुमानानामिव प्रकृतत्वादिति न न्यूनता ।
तन्मात्राणां चोत्पत्तो योगभाष्योक्तप्रक्रियैव ग्राह्या । यथाहङ्का-
राच्छब्दतन्मात्रं तत्रसाहङ्कारसहकृताच्छब्दतन्मात्राच्छब्दस्यर्श-
गुणकं स्यर्शतन्मात्रम् । एवं क्रमेणैकैकगुणदृष्ट्या तन्मात्रास्तु-
त्यद्यन्त इति । या तु ।

आकाशस्तु विक्रुर्वाणः स्यर्शमात्रं ससर्जं ह ।

बलवानभवहायुस्तस्य स्यर्शो गुणो मतः ॥

इत्यादिना विष्णुपुराणे स्यर्शादितन्मात्रस्रष्टिराकाशादि-
स्थूलभूतचतुष्टयादुक्ता । सा भूतरूपेण परिणमनरूपैव
मन्तव्या । आकाशादीनि जलान्तानि हि स्थूलभूतानि स्वस्वो-
त्तरभूतरूपेण स्वानुगततन्मात्राः स्तोपदृश्यतः परिणमयन्तीति
॥ ६२ ॥

वाङ्माभ्यन्तराभ्यां तैश्चाहङ्कारस्य ॥ ६३ ॥

वाङ्माभ्यन्तराभ्यामिन्द्रियाभ्यां तैः पञ्चतन्मात्रैश्च कार्यैस्त-
त्कारणतयाहङ्कारस्थानुमानेन बोध इत्यर्थः । अहङ्कारस्यभि-
मानवृत्तिकमन्तःकरणद्रव्यं नत्वभिमानमात्रं द्रव्यस्यैव लोके
द्रव्योपादानत्वदर्शनात् । सुषुप्त्यादावहङ्कारवृत्तिनाशेन भूत-
नाशप्रसङ्गाद्वासनाश्रयत्वेनैवाहङ्काराख्यद्रव्यसिद्धेवेति । अत्रे-
त्यमनुमानम् । तन्मात्रेन्द्रियास्यभिमानवद्द्रव्योपादानकान्त-
भिमानकार्यद्रव्यत्वात् । यच्चैवं तन्नैवम् । यथा पुष्पादिरिति ।
नन्वभिमानवद्द्रव्यमैवासिद्धमिति चेदहं गौर इत्यादिद्रव्य-
पादानेतया चक्षुरादिवत् तत्सिद्धेः । अनेन चानुमानेन मनः

आद्यतिरेकमात्रस्य तत्कारणतया प्रसाध्यत्वात् । अत्र चाय-
मनुकूलस्यार्कः बहु स्यात् प्रजायेयेत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यस्तावद्-
भूतादिच्छष्टेरभिमानपूर्वकत्वादनुचितवृत्तिपूर्वकसृष्टौ कारण-
तयाभिमानः सिद्धः । तत्र चैकार्थसमवायप्रत्यासख्यैवाभि-
मानस्य सृष्टिहेतुत्वं लाघवात् कल्प्यत इति । नन्वेवं कुला-
लाहङ्कारस्यापि घटोपादानत्वापत्त्या कुलालमुक्तौ तदन्तः-
करणनाशे तन्निर्मितघटनाशः स्यात् । न चेतद्युक्तम् । पुरुषा-
न्तरेण स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिति । मैवम् ।
सुक्तपुरुषभोगहेतुपरिणामस्यैव तदन्तःकरणमोक्षोत्तरमुच्छे-
दात् । न तु परिणामसामान्यस्यान्तःकरणस्वरूपस्य बोधेदः
ज्ञातार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वादिति योगसूत्रे
सुक्तपुरुषोपकरणस्याप्यन्यपुरुषार्थसाधकत्वसिद्धेरिति । अथवा
घटादिष्वपि हिरण्यगर्भाहङ्कार एव कारणमस्तु न कुलालाद्य-
हङ्कारस्तथापि सामान्यव्याप्तौ न व्यभिचारः समष्टिबुद्ध्य-
पादानिकैव हि सृष्टिः पुराणादिषु सांख्ययोगयोश्च प्रतिपाद्यते
न तु तदंशव्यष्टिबुद्ध्यपादानिका यथा महापृथिव्या एव
स्वावरजङ्गमाद्युपादानत्वं न तु पृथिव्यंशलोष्टादेरिति ॥६३॥

तेनान्तःकरणस्य ॥ ६४ ॥

तेनाहङ्कारेण कार्येण तत्कारणतया सूख्यज्ञान्तःकरणस्य
महदाख्यबुद्धेरनुमानेन बोध इत्यर्थः । अथाप्ययं प्रयोगः ।
अहङ्कारद्रव्यं निश्चयवृत्तिमद्द्रव्योपादानकं निश्चयकार्यद्रव्य-
त्वात् । यन्नैवं तन्नैवं यथा पुरुषादिरिति । अत्राप्ययं तर्कः
सर्वीक्ष्यतीकः पदार्थमादौ स्वरूपतो निश्चित्य पश्चादभि-
मन्यते । अहमहं मयेदं कर्त्तव्यमित्यादिरूपेणेति तावत् सिद्ध-
मेव । तत्राहङ्कारद्रव्यकारणाकाङ्क्षायां दृष्ट्योः कार्यकारण-

भावेन तदाश्रययोरेव कार्यकारणभावो ज्ञातवात् कल्प्यते
कारणस्य वृत्तिसाभेन कार्यवृत्तिसाभस्यैवनिर्गन्तत्वादिति ।
श्रुतावपि स ईशासक्तो तदैश्वर्यादौ सर्गाद्युत्पन्नवृत्तित एव
तदितराखिलवृत्तिरवगम्यत इति । यद्यप्येकमेवान्तःकरणं
वृत्तिभेदेन त्रिविधं ज्ञातवात् ।

• गुणक्षोभे जायमाने महान् प्रादुर्बभूव ह ।

मनो महाश्च विज्ञेय एकं तद्वृत्तिभेदतः ॥

इति लौक्यात् । पञ्चवृत्तिर्मनोवह्न्यपदिश्यत इति वेदान्त-
सूत्रेण प्राणवृत्तान्तविधया मनसोऽपि वृत्तिमात्रभेदेन बहुत्व-
सिद्धेश्च । अन्यथा निश्चयादिवृत्तिभिरिव भ्रमसंशयनिद्राक्रो-
धादिवृत्तिभिरपि स्वसमसंख्यानन्तान्तःकरणापत्तेः । बुद्ध्या-
दिव्यव्यवस्थया मन आदिप्रयोगस्य पातञ्जलादिसर्वशास्त्रेष्वनु-
पपत्तेश्च । तथापि वंशपर्वस्त्रिवावात्तरभेदमाश्रित्यान्तःकरण-
त्ववे क्रमः कार्यकारणभावस्योक्तः । योगोपयोगिन्युत्पत्तिवृत्ति-
परिभाषानुसारादिति मन्तव्यम् । तदुक्तं वाशिष्ठे ।

अहमर्थोदयो योऽयं चित्तात्मा वेदनात्मकः ।

एतच्चित्तद्रुमस्यास्य बीजं विद्धि महामते ! ॥

एतस्मात् प्रथमोऽज्ञानादङ्गुरोऽभिनवाकृतिः ।

निश्चयात्मा निराकारो बुद्धिरित्यभिधीयते ॥

अस्य बुद्ध्यभिधानस्य याङ्गुरस्य प्रपौनता ।

सङ्ख्यरूपिणौ तस्याश्चित्तचेतोमनोऽभिधा ॥

इति । अहमर्थोऽन्तःकरणसामान्यम् । अत्र वाक्ये बीजा-
ङ्गुरन्यायेनैकस्यैवान्तःकरणवृत्तस्य वृत्तिमात्ररूपेण चित्ताद्या-
ख्यावस्त्राभेदाः क्रमिकास्त्रिविधाः परिचामा उक्ता इति ।
सांख्यशास्त्रे च चित्तावृत्तिकस्य चित्तस्य बुद्धावेवान्तर्भावः ।
अङ्गुरस्य पात्र वाक्ये बुद्धावन्तर्जायः ॥ ६४ ॥

ततः प्रकृतेः ॥ ६५ ॥

ततो महत्तत्त्वात् कार्त्वात् कारणतया प्रकृतेरनुमानेन बोध इत्यर्थः । अन्तःकरणसामान्यत्वापि कार्त्वेत्वं तावदेकदा पञ्चेन्द्रियज्ञानानुत्पत्त्या मध्यमपरिमाणतया देहादिवदेव सिद्धं श्रुतिस्मृतिप्रामाण्याच्च । तस्य च प्रकृतिकार्यत्वेऽयं प्रयोगः । सुखदुःखमोहधर्मिणी बुद्धिः सुखदुःखमोहधर्मकद्रव्यजन्या कार्त्वेत्वे सति सुखदुःखमोहात्मकत्वात् कान्तादिवदिति कारणगुणानुसारिणैव कार्यं शुचीषित्वं चात्रानुकूलसर्कः श्रुतिस्मृतयोऽपीति न्नन्वयम् । ननु विषयेषु सुखादिमत्त्वे प्रमाणं नास्ति । अहं शुचीत्याद्येवानुभवात् तत् कथं कान्तादिविषयो दृष्टान्त इति चेत् । सुखाद्यात्मकबुद्धिकार्यतया सकसुखं चन्दनसुखमित्याद्यनुभवेन च विषयाणामपि सुखादिधर्मकत्वसिद्धेः श्रुतिस्मृतिप्रामाण्याच्च । किञ्च यस्यान्वयव्यतिरेकी सुखादिना सह दृश्येते तस्यैव सुखाद्युपादानत्वं कल्पते । तस्य निमित्तत्वं परिकल्पयान्यस्योपादानत्वकल्पने कारणद्वयकल्पनागौरवात् । अपि चान्योऽन्यसंवादेन प्रत्यभिज्ञया च विषयेषु सर्वपुरुषसाधारणस्थिरसुखसिद्धिः । तत्सुखग्रहणायात्मकत्वे वृत्तिनियमादिकल्पनागौरवं च फलसुखत्वात् दोषावहम् । अन्यथा प्रत्यभिज्ञयावयव्यसिद्धिप्रसङ्गात् तस्कारणादिकल्पनागौरवादिति । विषयेऽपि सुखादिकञ्च मार्कण्डेये प्रोक्तम् ।

तत् सन्तु चेतस्त्रयवापि देहे

सुखानि दुःखानि च किं ज्ञेयम् ।

इति । अहं शुचीत्यादिप्रत्ययसु । अहं धनीत्यादिप्रत्ययवत् स्वस्वामिभावात्सम्बन्धविषयकस्तेषां प्रत्ययानां समवाय-

सम्बन्धविषयकत्वभ्रमनिरासार्थं तु सुखिदुःखिसूत्रेभ्यः पुरुषो
विविष्यते शास्त्रेष्विति । शब्दादिषु च सुखाद्यात्मताव्यवहार
एकार्थसमवायात् । अस्तु वा शब्दादिषु साक्षादेव सुखमुक्त-
प्रमाणेभ्यः । विषयगतसुखादेश्च बुद्धिमात्रपादात्त्वं फलबलात् ।
यत् तु विषयासम्प्रयोगकाले शान्तिसुखं सात्त्विकं सुषुप्त्यादी
व्यञ्ज्यते तदेव बुद्धिधर्म आत्मसुखमुच्यते इति । यद्यपि वैशेषि-
काद्या अपि तार्किकाः प्रपञ्चेऽन्यथापि कार्यकारणव्यवस्थाम-
नुमिमते तथापि बहुलश्रुतिस्रृत्युपोद्बलनेनास्माभिरनुमितैव
व्यवस्था सुसुप्तुभिरुपादेया मूलशैथिल्यदोषेण परानुमानानां
दुर्बलत्वात् । अत एव तर्काप्रतिष्ठानादिति वेदान्तसूत्रेषा-
प्रतिष्ठादोषतः केवलतर्काऽपास्तः । तथा मनुनापि ।

आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविविरोधिना ।

यस्तर्केषानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥

इति वेदाविरुद्धतर्कस्यैवार्थनिश्चयकत्वमुक्तम् । तस्मात् ।

श्रीतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यस्योपपत्तिभिः ।

इत्यादिवाक्येभ्यः श्रवणसमानार्थकमेव मननं बलवत् ।
अन्याकारं मननं तु परेषां दुर्बलम् । एवं पुरुषेऽपि सुखदुःखा-
दिमत्त्वेन तेषामनुमानं बहुलश्रुत्यादिविरोधाद् दुर्बलमिति
दिक् । प्रकृतिगतविशेषं च पञ्चाहस्यामः ॥ ६५ ॥

नन्वखिलजडेभ्यः पुरुषविवेक एव मुक्तौ हेतुस्तत् किमर्थं
जडानामन्योऽन्यविवेकोऽत्र दर्शित इति चेत् । प्रकृत्यादि-
। स्वोपासनया सत्त्वशुद्धयर्थं विवेकस्याप्यपेक्षितत्वादिति ।
कार्यकारणसुद्भया प्रकृतिपर्यन्तस्थानुमानेन विवेकतः सिद्धि-
। उक्ता यद्योक्तकार्यकारणभावशून्यस्त पुरुषस्य प्रकारान्तरेषा-
। मानतस्तथा सिद्धिमाह ।

संहतपरार्थत्वात् पुरुषस्य ॥ ६६ ॥

संहननमारभकसंयोगः स चावयवावयव्यभेदात् प्रकृतिकार्यसाधारणः । तथा च संहतानां प्रकृतितत्कार्याणां परार्थत्वानुमानेन पुरुषस्य बोध इत्यर्थः । तद्यथा विवादास्यदं प्रकृतिमहदादिकं परार्थं स्वैतरस्य भोगापवर्गफलकं संहतत्वात् शय्यासनादिवदित्यनुमानेन प्रकृतेः परोऽसंहत एव पुरुषः सिध्यति तस्यापि संहतत्वेऽनवस्थापत्तेः । पातञ्जले च परार्थं संहत्य कारित्वादिति सूत्रकारेणानुमानं कृतं तत् तु यथाश्रुतमेवान्यावयवसाधारणम् । इतरसाहित्येनार्थक्रियाकारित्वस्यैव संहत्यकारिताशब्दार्थत्वात् । पुरुषस्तु विषयप्रकाशरूपायां स्वार्थक्रियायां नान्यदपेक्षते नित्यप्रकाशरूपत्वात् । पुरुषस्वार्थसम्बन्धमात्रे बहिर्वृत्त्यपेक्षणात् । सम्बन्धस्तु नासाधारण्यर्थक्रियेति । अत्र च न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीत्यादिश्रुतिस्मृतयोऽनुकूलतर्काः । अन्यच्च सुखादिमत् प्रधानादिकं यदि स्वस्य सुखादिभोगार्थं स्यात् तदा तस्य साक्षात् स्वज्ञेयत्वे कर्मकर्तृविरोधो न हि धर्मिभानं विना सुखस्य भानं सम्भवति । अहं सुखीत्येवं सुखानुभवादिति । अपि च संहन्यमानानां बहूनां गुणानां तत्कार्याणां चानेकविकाराणामनेकचैतन्यगुणकल्पनायां गौरवेण लाघवादेक एव विभक्तशरूपः पुरुषः सर्वसंहतेभ्यः परः कल्पयितुं युज्यत इति । अनेन सूत्रेण निमित्तकारणतया पुरुषानुमानमुक्तं पुरुषार्थस्याखिलवस्तुसंहनननिमित्तत्ववचनात् । अत एव सर्गाद्युत्पत्तयः पुरुषप्रज्ञाप्य विश्वपुराणादौ कथ्यन्ते ।

निमित्तमात्रमेवासौ सृष्ट्यानां सर्वकर्मणि ।

प्रधानकारणीभूता यतो वै सृज्यशक्तयः ॥

गुणसाम्यात् ततस्त्वात्तत्त्वेत्तन्नाधिष्ठिताम्बुने ।।

गुणव्यञ्जनसम्भूतिः सर्गकाले द्विजोत्तम । ॥

इत्यादिचेत्तन्नाधिष्ठानं चासमाप्तपुरुषार्थस्य संयोगमात्रं
गुणव्यञ्जनं महत्तत्त्वं कारणतया त्रिगुणात्मप्रधानव्यञ्जकत्वा-
दिति । तदेवमक्षाक्षुषाणामनुमानेन सिद्धिरुक्ता ॥ ६६ ॥

इदानीं सर्वकारणत्वोपपत्तये प्रकृतिनित्यत्वमुपपाद्यते
पुरुषकौटस्थसिद्धार्थम् ।

मूले मूलाभावादमूलं मूलम् ॥ ६७ ॥

त्रयोविंशतितत्त्वानां मूलमुपादानं प्रधानं मूलशून्यम् ।
अनवस्थापत्या तत्र मूलान्तरासम्भवादित्यर्थः ॥ ६७ ॥

ननु ।

तस्मादव्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम । .

इत्यादिना प्रधानस्यापि पुरुषादुत्पत्तिश्रवणात् पुरुष एव
प्रकृतेर्मूलं भवतु पुरुषस्य नित्यतया च नानवस्थाविद्याहार-
कतया च न पुरुषकौटस्थहानिः । तथा च स्मर्यते ।

तस्मादज्ञानमूलोऽयं संसारः पुरुषस्य हि । इति ।

इत्याशङ्काह ।

पारम्पर्येऽप्येकत्र परिनिष्ठेति संज्ञामाचम

परिनिष्ठेति - end -

॥ ६८ ॥

षविद्यादिद्वारेण परम्परया पुरुषस्य जगत्कूलकारणत्वे-
ऽप्येकस्मिन्नविद्यादौ यत्र कुत्रचिन्नित्ये द्वारे परम्परायाः पर्य-
वसानं भविष्यति पुरुषस्य परिणामित्वात् । अतो यत्र पर्य-
वसानं सैव नित्या प्रकृतिः । प्रकृतिरिह मूलकारणस्य संज्ञा-
मात्रमित्यर्थः ॥ ६८ ॥

नन्वेवं पञ्चविंशतितत्त्वानीति नोपपद्यते महत्तत्त्वकारणा-
व्यक्तापेक्षयापि अङ्गतत्त्वान्तरापत्तेरित्याशयेन मूलसमाधान-
माह ।

समानः प्रकृतेर्द्वयोः ॥ ६६ ॥

वस्तुतस्तु प्रकृतेर्मूलकारणविचारे द्वयोर्वादिप्रतिवादिनो-
रावयोः समानः पक्षः । एतदुक्तं भवति यथा प्रकृतेरुत्पत्तिः

अग्र्यते एवमविद्याया अपि ।

अविद्या पञ्चपर्वेषां प्रादुर्भूता महात्मनः ।

इत्यादिवाक्यैः । अत एकस्या अवश्यं गौण्युत्पत्तिर्वक्तव्या ।

तत्र च प्रकृतेरेव पुरुषसंयोगादिभिरभिव्यक्तिरूपा गौण्यु-
त्पत्तिर्युक्ता । संयोगलक्षणोत्पत्तिः कथ्यते कर्मज्ञानयोरिति

कौर्मवाक्ये प्रकृतिपुरुषयोगौण्योत्पत्तिस्मरणात् । अविद्यायाश्च

क्वापि गौणोत्पत्त्यश्रवणात् तस्या अनादितावाक्यानि तु प्रवा-

ह्यरूपेणैव वासनाद्यनादिवाक्यवद् व्याख्येयानीति । अविद्या

च मिथ्याज्ञानरूपा बुद्धिधर्म इति योगी सूत्रितमतो न तत्त्वा-

धिक्यम् । अथवा द्वयोः प्रकृतिपुरुषयोः समान एव न्याय

इत्यर्थः ।

यतः प्रधानपुरुषौ यतश्चैतच्चराचरम् ।

कारणं सकलस्यास्य स नो विष्णुः प्रसीदतु ॥

इत्यादिवाक्यैः पुरुषस्याप्युत्पत्तिश्रवणादिति भावः । तथा

च पुरुषस्येव प्रकृतेरपि गौण्येवोत्पत्तिः । नित्यत्वश्रवणादि-

त्यपि समानमिति । तस्मात् प्रकृतिरेवोपादानं जगतः प्रकृ-

तिधर्मश्चाविद्या जगन्निमित्तकारणं तथा पुरुषोऽपीति सिद्धम् ।

यत् तु ।

अविद्यामाहुरव्यक्तं सर्गप्रलयधर्मिणम् ।

सर्गप्रलयनिर्मुक्तं विद्यां वै पञ्चविंशकम् ॥

इति भीष्मधर्मे प्रकृतिपुरुषयोरविद्याविद्येति वचनं तत्
तदुभयविषयतयोपचरितमेव परिणामित्वेन हि पुरुषापेक्षया
प्रकृतिरसतीति तस्या अविद्याविषयत्वमुक्तम् । एवमेव तस्मिन्
प्रकरणे स्वस्वकारणापेक्षया भूतान्तं कार्यजातमपिद्येत्युक्तं
स्वस्वापेक्षया च स्वस्वकारणं विद्येति । पुरुषस्य परिणामरूपं
जगदुपादानत्वं तु प्रकृत्युपाधिकमेव कर्तृत्वादिवच्छ्रुतिस्मृत्यो-
रुपासार्थमेवानुद्यते । अन्यथास्थूलमनखण्डस्मिन्त्वादिश्रुति-
विरोधापत्तेरिति मन्तव्यम् । मायाशब्देन च प्रकृतिरेवीच्यते
मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति श्रुतौ ।

अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्

तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुहः ।

इति पूर्वप्रक्रान्तमायायाः प्रकृतिस्वरूपतावचनात् ।

सत्त्व रजस्तम इति प्राकृतं तु गुणत्रयम् ।

एतन्मायी च प्रकृतिर्माया या वैष्णवी श्रुता ॥

लौहितश्चेतकण्ठेति तस्यास्तादृग्बहुप्रजाः ।

इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । न तु ज्ञाननाश्याविद्या मायाशब्दार्थो
निवृत्तानुपपत्तेः । किञ्चाविद्याया द्रव्यत्वे शब्दमात्रभेदो
गुणत्वे च तदाधारतया प्रकृतिसिद्धिः पुरुषस्य निर्गुणत्वा-
दिभ्यः । अथ द्रव्यगुणकर्मविलक्षणैवास्माभिरविद्या वक्तव्येति
चेन्न तादृक्प्रदार्थाप्रतीतेरुक्तत्वादिति ॥ ६८ ॥

नन्वेवं चेत् प्रकृतिपुरुषाद्यनुमानप्रकारोऽस्ति तर्हि सर्व-
शामेव कथं विवेकमननं न जायते तत्राह ।

अधिकारिचैविध्यान्न नियमः ॥ ७० ॥

अवस्थादानिव मननेऽप्यधिकारिणस्त्रिविधा मन्दमध-

भोक्तृमा इत्यतो न सर्वेषामिव मनननियमः कुतर्कादिभिर्मन्द-
मध्यमयोर्बाधसत्प्रतिपक्षतासम्भवादित्यर्थः । मन्दैर्हि बोधायु-
क्तकुतर्कजातेनोक्तानुमानानि बाध्यन्ते । मध्यमैश्च बुधायुक्तैरेव
विरुद्धासङ्गिः सत्प्रतिपक्षितानि क्रियन्ते । अत उक्तमाधि-
कारिणामेवैतादृशमननं भवतीति भावः । प्रकृतैः स्वरूपं गुण-
साम्यं प्राग्वोक्तम् । सूक्ष्मभूतादिकं च प्रसिद्धमेवास्तीति ॥७०॥

अथशिष्टयोर्महदहङ्कारयोः स्वरूपमाह सूत्राभ्याम् ।

महदाख्यमाद्यं कार्यं तन्मनः ॥ ७१ ॥

महदाख्यमाद्यं कार्यं तन्मनो मननवृत्तिकम् । मननमत्र
निश्चयस्तदवृत्तिका बुद्धित्वित्यर्थः ।

यदेतद्विस्तृतं बीजं प्रधानपुरुषाल्लकम् ।

महत्तत्त्वमिति प्रोक्तं बुद्धितत्त्वं तदुच्यते ॥

इत्यादिवाक्येभ्यो बुद्धेरेवाद्यकार्यं त्वावगमात् ॥ ७१ ॥

चरमोऽहङ्कारः ॥ ७२ ॥

(तस्यानन्तरो यः सोऽहङ्कारोतीत्यहङ्कारोऽभिमानवृत्तिक
इत्यर्थः) ७२ ।

यतोऽभिमानवृत्तिकोऽहङ्कारोऽतस्तत्कार्यत्वमुत्तरेषामुप-
पन्नमित्याह ।

तत्कार्यत्वमुत्तरेषाम् ॥ ७३ ॥

सुगमम् । एवं त्रिसूत्री व्याख्याय पीनरक्तघाशङ्कामास्ता
॥ ७३ ॥

नन्वेवं प्रकृतिः सर्गकारणमिति श्रुतिस्मृतिविरोध इत्या-
शङ्कयामाह ।

आद्यवृत्तता तद्वारा पारम्पर्येऽप्यगुवत् ॥ ७४ ॥

(पारम्पर्येऽपि साक्षादहेतुत्वेऽप्याद्यायाः प्रकृतेर्हेतुताह-
ारादिषु महदादिद्वारास्ति । यथा वैशेषिकमतोऽणूनां घटा-
देहेतुता ह्यणुकादिद्वारैवेत्यर्थः ॥) ७४ ।

ननु प्रकृतिपुरुषयोरुभयोरिव नित्यत्वात् प्रकृतेरेव कार-
णत्वे किं नियामकं तत्राह ।

पूर्वभावित्वे द्वयोरेकतरस्य हानेऽन्यतरयोगः

॥ ७५ ॥

द्वयोरेव पुम्प्रकृत्योरखिलकार्यपूर्वभावित्वेऽप्येकतरस्य
पुरुषस्यापरिणामित्वेन कारणताहान्यान्यतरस्याः कारणत्वी-
चित्यमित्यर्थः । पुरुषस्यापरिणामित्वे चेदं वीजम् । पुरुषस्य
संहृत्य कारित्वे परार्थत्वापत्त्यानवस्था । असंहृत्य कारित्वे
सर्वदा महदादिकार्यप्रसङ्गः । प्रकृतिद्वारा परिणामकत्वेन
च लाघवात् तस्या एव परिणामोऽस्तु पुरुषे तु स्वामित्वेन
सृष्ट्वोपचारी यथा योषेष् वर्त्तमानौ जयपराजयौ राजन्युप-
चर्येते तत्फलसुखदुःखभोक्तृत्वेन तत्स्वामित्वादिति । किञ्च
धर्मिग्राहकमानेन कारणतयैव प्रकृतेः सिद्धौ नान्यकारणा-
काङ्क्षास्ति । यथा धर्मिग्राहकप्रमाणेन द्रष्टृतया पुरुषसिद्धौ
नान्यद्रष्ट्राकाङ्क्षेति । अपि च पुरुषस्य परिणामित्वे कदाचि-
च्चक्षुर्मनसादिवहन्म्यत्वमपि स्यात् । तथा च विद्यमानमपि
सुखदुःखादिकं न ज्ञायेत तत्तत्राहं सुखी न वेत्यादिसंशया-
पत्तिः । अतः सदा प्रकाशस्वरूपत्वानपायेन पुरुषस्यापरिणा-
मित्वं सिध्यति । तदुक्तं योगसूत्रेण सदा ज्ञाताज्ञितस्य ह्यज-
यस्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वादिति । तद्वाक्ये च सदा
ज्ञानविषयत्वं तु पुरुषस्यापरिणामित्वं पश्चिदीपयतीति ।

सदा प्रकाशस्वरूपत्वेऽपि यथा नैकदा विश्वप्रकाशत्वं तथा
वक्ष्यामः ॥ ७५ ॥

प्रकृतेर्युगपत्कारणत्वोपपत्तये विभुत्वमपि प्रतिपाद-
यति ।

८. २४६ ७७१- परिच्छिन्नं न सर्वोपादानम् ॥ ७६ ॥

सर्वोपादानं प्रधानं न परिच्छिन्नं व्यापकमित्यर्थः । सर्वो-
पादानत्वमत्र हेतुगर्भविशेषणम् । परिच्छिन्ने तदसम्भवादिति ।
ननु प्रकृतेरपरिच्छिन्नत्वं नोपपद्यते प्रकृतिर्हि सत्त्वादिगुण-
त्रयादतिरिक्ता नु भवति सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूपत्वादित्या-
गामिच्छत्वात् । योगसूत्रभाष्याभ्यां स्पष्टमवष्टतत्वाच्च । तेषां
च सत्त्वादीनां लघुत्वचलत्वगुरुत्वादयो धर्मा वक्ष्यमाणा
विभुत्वे सति विरुध्यन्ते सृष्ट्यादिहेतवः संयोगविभागादयश्च
नोपपद्यन्त इति । अत्रोच्यते । परिच्छिन्नत्वमत्र दैशिका-
भावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं तदभावश्च व्यापकत्वम् ।
तथा च जगत्कारणत्वस्य दैशिकाभावप्रतियोगितानवच्छेद-
कत्वमेवेति प्रकृतेर्व्यापकत्वमिति पर्यवसितम् । यथा प्राणस्य
स्त्रावरणङ्गमाद्यखिलशरीरव्यापकत्वं प्राणत्वसामान्येनोच्यते
प्राणव्यक्तीनां सर्वदेहसम्बन्धात् । तद्वत् प्रकृतेर्व्यापकत्वमिति ।
प्रकृतेरक्रियैकत्वादिकं च साधर्म्यवैधर्म्यसूत्रे प्रतिपादयिष्यामः
॥ ७६ ॥

न केवलं सर्वोपादानत्वात् । अपि तु ।

तदुत्पत्तिश्रुतेश्च ॥ ७७ ॥

तेषां परिच्छिन्नानामुत्पत्तिश्रवणाच्च । अथ यदस्य
तत्सर्वं मित्यादिश्रुतिषु मरणधर्मकत्वेन परिच्छिन्नस्योत्पत्त्य-
वगमात् । श्रुतान्तरिभ्यसेत्यर्थः ॥ ७७ ॥

इदानीं प्रकृतिकारणतोपपत्तयेऽभावादिकारणतां निर-
यति ।

नावस्तुनो वस्तुसिद्धिः ॥ ७८ ॥

अवस्तुनोऽभावात् वस्तुसिद्धिर्भावोत्पत्तिः । शशशृङ्गा-
जगदुत्पत्त्या मोक्षायनुपपत्तेः । तददर्शनाच्चेत्यर्थः ॥७८॥

ननु जगदप्यवस्त्वे वास्तु स्वप्नादिवदिति तत्राह ।

अबाधाद्दुष्टकारणजन्यत्वाच्च नावस्तुत्वम् ॥७९॥

स्वप्नपदार्थस्यैव प्रपञ्चस्य बाधः श्रुत्यादिप्रमाणेनास्ति ।

तथा शङ्कपौतिमादेरिव दुष्टेन्द्रियादिजन्यत्वमपि नास्ति दोष-
कल्पने प्रमाणाभावादित्यतो न कार्यस्यावस्तुत्वमित्यर्थः । ननु
वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकैत्वेव सत्यमित्यादिश्रुति-
भिरिव प्रपञ्चस्य बाधो बाधाच्चाविद्याख्यदोषोऽपि स्वकारणे-
ऽस्तीति चेन्न । मृदुदृष्टान्तसिद्धान्यथानुपपत्त्या स्वकारणापेक्ष-
कास्यैथैरूपासत्त्वपरत्वात् तादृग्वाक्यानामन्यथा सृष्ट्यादि-
वाक्यविरोधाच्च । किञ्च श्रुत्या प्रपञ्चबाध आत्माश्रयः स्वस्यापि
प्रपञ्चान्तर्गततया बाधेन तद्बोधितार्थं पुनः संशयापत्तिश्चेति ।
अत एव बाधाबाधादिवैधर्म्यादुपलम्भाच्च जाग्रदपञ्चस्य स्वप्न-
स्वप्नपुष्पादितुल्यत्वमतिनिर्वन्धेन प्रत्याचष्टे वेदान्तसूत्रहयम् ।
वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदिति उपलब्धेति च । नेति नेतीत्येवं-
विधवाक्यानि च विवेकपराण्येव न त् स्वरूपतः प्रपञ्चनिषेध-
पराणि प्रकृतैतावत्त्वं प्रतिषेधतीति वेदान्तसूत्रात् । एव-
मन्यान्यपि वाक्यानि ब्रह्ममीमांसाभाष्येऽस्माभिर्व्याख्यातानि

॥ ७९ ॥

नावस्तुनो वस्तुसिद्धिरिति यदुक्तं तत्र हेतुमाह ।

भावे तद्योगेन तत्सिद्धिरभावे तदभावात्
कुतस्तरां तत्सिद्धिः ॥ ८० ॥

भावे कारणस्य सद्वृत्तत्वे तद्योगेन सत्तायोगेन कार्यसिद्धि-
घटेत कारणस्वाभावेऽसद्वृत्तत्वे तु तदभवात् कार्यस्वाप्य-
सत्त्वात् कथं वस्तुभूतकार्यसिद्धिः कारणस्वरूपस्यैव कार्यस्यौ-
चित्त्वादित्यर्थः ॥ ८० ॥

ननु तथापि कर्मैवावश्यकत्वाज्जगत्कारणमस्तु किं प्रधान-
कल्पनयेति तथाप्याह ।

न कर्मण उपदानत्वायोगात् ॥ ८१ ॥

कर्मणोऽपि न वस्तुसिद्धिर्निमित्तकारणस्य कर्मणो न मूल-
कारणत्वं गुणानां द्रव्योपादानत्वायोगात् । कल्पना हि दृष्टा-
नुसारेणैव भवति वैशेषिकोक्तगुणानां चोपादानत्वं न क्वापि
दृष्टमित्यर्थः । अत्र कर्मशब्दोऽविद्यादीनामप्युपलक्षणको गुण-
त्वाविशेषेण तेषामप्युपादानत्वायोगात् । चक्षुषः पटलादि-
वदविद्यायाश्चेतनगतद्रव्यत्वे तु प्रधानस्य संज्ञामात्ममेद इति
॥ ८१ ॥

तदेवं परिणामित्वापरिणामित्वपरार्थत्वापरार्थत्वाभ्यां
पुम्नक्त्योर्धिवेको दर्शितः । इदानीं विवेकज्ञानस्यैवाविवेक-
नाशद्वारा परमपुरुषार्थहेतुत्वं न तु तत्र वैदिककर्मणां साक्षात्
तुतास्तीति यत् प्रागुक्तमविशेषसोभयोरिति सूत्रेण तदेव
प्रपञ्चयति पञ्चभिः सूत्रैः ।

नानुश्रविकादपि तत्सिद्धिः साध्यत्वेनाट्ट-
त्तियोगादपुरुषार्थत्वम् ॥ ८२ ॥

अपि शब्देन न दृष्टात् तत्सिद्धिरिति प्रागुक्तदृष्टसमुच्चयः ।

गुरोरनुश्रूयत इत्यनुश्रवो वेदस्मृतिरहितो यानादिरानुश्रविकं कर्म तस्मादपि न पूर्वोक्तपुरुषार्थसिद्धिः । यतः कर्मसाध्यत्वेन पुनरावृत्तिसम्बन्धादत्यन्तपुरुषार्थत्वाभाव इत्यर्थः । कर्मसाध्यस्य चानित्यत्वे श्रुतिः । तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवासुत्रं पुण्यचितो लोकः क्षीयत इतीति । न कर्मणान्यधर्मत्वादिति सूत्रेण पूर्वं कर्मणा बन्धो निराकृत इदानीं च मोक्षो निराक्रियत इत्यपीनरुक्तम् । अन्यधर्मत्वेन पूर्वोक्तहेतुना बन्ध इव मोक्षेऽपि कर्मणो हेतुत्वं निराकृतप्रायमिति पुनराशङ्कैव नोदेतीति चेन्न । बन्धहेतुत्वेनाविवेके सिद्धे तत्पुरुषीयाविवेकजत्वेन कर्मणां तदीयत्वव्ययस्थोपपत्तेरिति ॥ ८२ ॥

नन्वेवं पञ्चाग्निविद्यारूपेणोपासनाख्यकर्मणा तीर्थभरणादिकर्मणा च ब्रह्मलोकं गतस्यानावृत्तिश्रुतिः कथमुपपद्यते तत्राह ।

तत्र प्राप्तविवेकस्यानावृत्तिश्रुतिः ॥ ८३ ॥

तत्रानुश्रविककर्मणि ब्रह्मलोकगतानां यानावृत्तिश्रुतिः सा तत्रैव प्राप्तविवेकस्य मन्त्रव्या । अन्यथा हि ब्रह्मलोकादप्यावृत्तिं प्रतिपादयतां वाक्यान्तराणां विरोध इत्यर्थः । तथापि साध्यानावृत्तिविवेकज्ञानस्यैव फलं न तु साक्षादेव कर्मण इति । एतच्च षष्ठाध्याये प्रपञ्चयिष्यति । ब्रह्ममीमांसाभाष्ये च तयोर्वाक्यान्वदाहृत्यास्माभिर्घ्याख्यातानि ॥ ८३ ॥

कर्मणस्तु फलं तदाह ।

दुःखाद् दुःखं जलाभिषेकवन्न जाह्यवि-
मोक्षः ॥ ८४ ॥

षानुश्रविकात् तु त्रिसादिदोषेषु दुःखात्मकभोगिनं च दुःखाद्दुःखं दुःखधारैव भवति न तु जाह्यविमोक्षोऽविवेक-

निवृत्तिर्दुःखविमोक्षकत्वतिदूर एव तिष्ठति । यथा जाघात्तस्य
जलाभिषेकाद्दुःखानिवृत्तिरेव भवति न तु जाघविमोक्ष
इत्यर्थः । तदुक्तम् ।

यथा पङ्केन पङ्कान्धः सुरया वा सुराकृतम् ।

भूतहत्यां तथैवैकां न यज्ञैर्माष्टुमर्हतीति ॥ १

श्रूयते च ब्रह्मलोकस्थानां विष्णुपार्षदानामपि जयविज-
यादीनां पुनाराधसयोनी दुःखधारेति । कारिकया चेदमुक्तम् ।

दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिचयातिशययुक्तः ।

इति ॥ ८४ ॥

ननु निष्कामादन्तर्यागजपादिरूपकर्मणो न दुःखं प्रत्युत
मोक्षः फलं श्रूयत इति तत्राह ।

काम्येऽकाम्येऽपि साध्यत्वाविशेषात् ॥ ८५ ॥

काम्येऽकाम्ये च कर्मणि दुःखाद् दुःखं भवति । कुतः
साध्यत्वाविशेषात् । कर्मसाध्यस्य सत्त्वशुद्धिहारकज्ञानस्यापि
त्रिगुणात्मकतया दुःखात्मकत्वादित्यर्थः । न कर्मणा न प्रजया
धनेन त्यागेनैकेऽस्तत्त्वमानश्रित्वादिश्रुतिभ्यश्च कर्मणो न
साक्षान्मोक्षः फलमिति भावः । त्यागेनाभिमानत्यागेन ।
एके केचिदेवास्तत्त्वमानशः प्राप्तवन्तो न सर्वे । अभिमान-
त्यागस्य तत्त्वज्ञानजन्यतया दुर्लभत्वादित्यर्थः ॥ ८५ ॥

ननु भवन्मतेऽपि कथं ज्ञानसाध्यस्य न दुःखत्वं साध्यत्वा-
विशेषादिति तत्राह ।

निजमुक्तस्य बन्धध्वंसमात्रं परं न समानत्वम्

॥ ८६ ॥

निजमुक्तस्य स्वभावमुक्तसाविद्यास्वकारणनाशेन यथोक्त-
बन्धनिवृत्तिमात्रं परमात्यन्तिकं विवेकज्ञानस्य फलं ध्वंस-

वाविनाशी न तु कर्मण इव सुखादिकं भावरूपं कार्यं येन
नाशितया दुःखदं तत् स्यात् ॥ कर्मणश्च दृष्टकारणं विना न
साक्षादेवाविद्यानाशकत्वं घटत इति । अतो ज्ञानसाक्ष्य-
त्वाच्च समानत्वं ज्ञानकर्मणोरित्यर्थः । ज्ञानाच्च पुनरावृत्तिः
सम्भवति । अविवेकाख्यकारणनाशादिति सिद्धम् । तदेवं
विवेकज्ञानमेव साक्षाज्ज्ञानोपाय इत्युक्तम् ॥ ८६ ॥

इदानीं विवेकज्ञानस्यापि साक्षादुपायाः प्रमाणानि परी-
 क्ष्यन्ते । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादिश्रुति-
 भिरिह प्रमाणत्रयेणात्मज्ञानमित्यवगम्यते । कर्मादिकं त्वन्यत्मान
 आदिप्रमाणानां शुद्धादिकरमेवेति ।

द्वयोरेकतरस्य वाप्यसन्निकृष्टार्थपरिच्छिन्तिः
 प्रमा तत्साधकतमं यत् तत् त्रिविधं प्रमाणम्
 ॥ ८७ ॥

असन्निकृष्टः प्रमातर्यनारूढोऽनधिगत इति यावत् । एवं-
 भूतस्यार्थस्य वस्तुनः परिच्छिन्तिरवधारणं प्रमा सा च द्वयो-
 र्बुद्धिपुरुषयोरुभयोरिव धर्मी भवतु । किं वैकतरमात्रस्योभययैव
 तस्याः प्रमाया यत् साधकतमं फलायोग्यवच्छिन्नं कारणं
 तच्च त्रिविधं वक्ष्यमाणरूपेणेत्यर्थः । स्मृतिव्यावर्तनायानधिग-
 तेति । भ्रमव्यावर्तनाय वस्त्विति । संशयव्यावर्तनाय त्वव-
 धारणमिति । अत्र यदि प्रमारूपं फलं पुरुषनिष्ठमात्रमुच्यते
 तदा बुद्धिद्वित्तिरेव प्रमाणम् । यदि च बुद्धिनिष्ठमात्रमुच्यते तदा
 तूक्तेन्द्रियसन्निकर्षादिरेव प्रमाणम् । पुरुषस्तु प्रमासाक्ष्येव न
 प्रमातेति । यदि च पौरुषेयबोधो बुद्धिद्वित्तिसौभयमपि प्रमा-
 च्यते तदा तूक्तसुभयमेव प्रमाभेदेन प्रमाणं भवति । चक्षुरा-
 दिषु तु प्रमासाक्ष्यवहारः परम्परयैव सर्वथेति भावः । पात-

अलभाथे तु व्यासदेवैः पुरुषनिष्ठबोधः प्रमेत्यज्ञः । पुरुषार्थ-
 मेव करणानां प्रवृत्त्या फलस्य पुरुषनिष्ठताया एवोच्यते ।
 अतोऽत्रापि स एव सुख्यः सिद्धान्तः । न च पुरुषबोधस्वरूपस्य
 नित्यतया कथं फलत्वमिति वाच्यम् । केवलस्य नित्यत्वेऽप्य-
र्थोपरत्तस्य कार्यत्वात् । पुरुषार्थोपरागस्यैव वा फलत्वा-
 दिति । अत्रेयं प्रक्रिया । इन्द्रियप्रणालिकयार्थसन्निकर्षेण
 लिङ्गज्ञानादिना वादौ बुद्धेरर्थाकारा वृत्तिर्जायते तत्र
 चेन्द्रियसन्निकर्षजा प्रत्यक्षा वृत्तिरिन्द्रियविशिष्टबुद्ध्याश्रिता
 नयनादिगतपित्तादिदोषैः पित्ताद्याकारहृद्युदयादिति
 विशेषः । सा च वृत्तिरर्थोपरत्ता प्रतिविम्बरूपेण पुरुषारूढा
 सती भासते पुरुषस्यापरिणामितया बुद्धिवत् स्वतोऽर्थाकार-
 त्वासम्भवात् । अर्थाकारताया एव चार्थग्रहणत्वात् ।
 अन्यस्य दुर्वचत्वादिति । तदेतद्वक्ष्यति जपास्फटिकयोरिव
नोपरागः किन्त्वभिमान इति । योगसूत्रं च । वृत्तिसारूप्य-
मितरत्रेति । स्मृतिरपि ।

तस्मिंश्चिह्नपणे स्फारे समस्ता वस्तुदृश्यः ।

इमास्ताः प्रतिविम्बन्ति सरसीव तटद्रुमाः ॥

इति । योगभाष्यञ्च बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुष इति प्रति-
 ध्वनिवत् प्रतिसंवेदः संवेदनप्रतिविम्बस्तस्याश्रय इत्यर्थः ।
 एतेन पुरुषाणां कूटस्थविभुचिद्रूपत्वेऽपि न सर्वदा सर्वाभासन-
 प्रसङ्गः । असङ्गतया स्वतोऽर्थाकारत्वाभावात् । अर्थाकारतां
 विना च संयोगमात्रेणार्थग्रहणस्यातीन्द्रियादिस्थले बुद्धावदृष्ट-
 त्वादिति । पुरुषे च स्वस्वबुद्धिदृष्टीनामेव प्रतिविम्बार्पणसामर्थ्य-
 मिति फलबलात् कल्प्यते । यथा रूपवतामेव जलादिषु प्रति-
 विम्बनसामर्थ्यं नेतरस्येति । रूपवत्त्वं च न सामान्यतः प्रति-
 विम्बप्रयोजकं शब्दस्यापि प्रतिध्वनिरूपप्रतिविम्बदर्शनात् ।

न च शब्दजन्यं शब्दान्तरमेव प्रतिध्वनिरिति वाच्यं स्फटिक-
कलौहित्यादेरपि जपासन्निकर्षजन्यतापत्त्या प्रतिविम्बमित्या-
त्वसिद्धान्तश्चेतिरिति । प्रतिविम्बश्च वृद्धेरेव परिणामविशेषो
विम्बाकारो जलादिगत इति मन्तव्यम् । केचित् तु वृत्तौ
प्रतिविम्बितं सदेव चैतन्यं वृत्तिं प्रकाशयति तथा वृत्तिगत-
प्रतिविम्ब एव वृत्तौ चैतन्यविषयता न तु चैतन्ये वृत्तिप्रति-
विम्बोऽस्तीत्याहुः । तदसत् । उपदर्शितशास्त्रविरोधेन केवल-
तर्कस्याप्रयोजकत्वात् । विनिगमनाविरहेण वृत्तिचैतन्ययो-
रन्योन्यविषयताख्यसम्बन्धरूपतयान्योन्यस्मिन्नन्योन्यप्रतिविम्ब-
सिद्धेः । बाह्यस्थलेऽर्थाकारतया एव विषयतारूपत्वसिद्धान्तरे-
ऽपि तत्तदार्थाकारताया एव विषयतात्वौचित्याच्चेति । ये तु
तार्किका ज्ञानस्य विषयतां नेच्छन्ति तस्मै ज्ञानव्यक्तीनामनुग-
मकधर्माभावेन घटविषयकं पटविषयकं ज्ञानमित्याद्यनुगतव्य-
वहारानुपपत्तिः । केचित् तु तार्किका अनयैवानुपपत्त्या विषय-
तामतिरिक्तपदार्थमाहुः । तदप्यसत् । अनुभूयमानामर्थाका-
रतां विहाय विषयतान्तरकल्पने गौरवादिति । ननु तथापि
स्वस्वोपाधिवृत्तिरूपैव वृत्तिचैतन्ययोरन्योन्यविषयतास्तु स्वो-
पाधिवृत्तित्वेनैवानुगमादलमाकाराख्यप्रतिविम्बद्वयेनेति चेन्न ।
प्रतिविम्बं विना स्वत्वस्यापि दुर्वचत्वात् । स्वत्वं हि स्वभुक्त-
वृत्तिवासनावत्त्वम् । भोगश्च ज्ञानम् । तथा च विषयतालक्ष-
णस्य विषयसामग्रीघटितत्वेनात्माश्रयः । तस्मादचैतन्यचैत-
न्ययोरन्योन्यविषयतारूपोऽन्योन्यस्मिन्नन्योन्यप्रतिविम्बः सिद्धः ।
अधिकन्तु योगवार्तिके द्रष्टव्यमिति दिक् । अत्रायं प्रमा-
दादिविभागः ।

प्रमाता चेतनः शुद्धः प्रमाणं वृत्तिरेव नः ।

प्रमार्थाकारवृत्तीनां चेतने प्रतिविम्बिनम् ॥

प्रतिविक्षितवृत्तीनां विक्रयो मेय उच्यते ।
 साक्षाद्दर्शनरूपं च साक्षित्वं वक्ष्यति स्वयम् ॥
 अतः स्यात् कारणाभावाद् वृत्तेः साक्षोव चेतनः ।
 विष्णुदेः सर्वसाक्षित्वं गौणं लिङ्गाद्यभावतः ॥
 इति ॥ ८७ ॥

ननु ।

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
 क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ! ॥
 इत्यादिवाक्येषूपमानादि प्रकृतिपुरुषविवेके प्रमाणमुप-
 न्यस्तं तत् कथमुच्यते त्रिविधमिति तत्राह ।

तत्सिद्धौ सर्वसिद्धेर्नाधिक्यसिद्धिः ॥ ८८ ॥

त्रिविधप्रमाणसिद्धौ च सर्वस्वार्थस्य सिद्धेर्न प्रमाणाधिक्यं
 सिध्यति गौरवादित्यर्थः । अतएव मनुनापि प्रमाणत्रयमेवो-
 पन्यस्तम् ।

प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् ।

त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥

इति । उपमानैतिश्यादीनां चानुमानशब्दयोः प्रवेशः ।
 अनुपलब्ध्यादीनां च प्रत्यक्षे प्रवेश इति । उक्तवाक्ये चेदमनु-
 मानमभिप्रेतम् । आपादतलमस्तकं कृत्स्नं स्वयतिरिक्ते-
 नैकेन प्रकाशं स्वयमप्रकाशत्वात् त्रैलोक्यवदिति । तेजश्चेत-
 न्यसाधारणं च प्रकाशत्वमखण्डोपाधिः प्रकाशव्यवहारनियाम-
 कतया सिद्ध इति ॥ ८८ ॥

पुरुषनिष्ठा प्रमेति मुख्यसिद्धान्तमान्दित्य प्रमाणाणां विद्ये-
 यलक्षणानि वस्तुमुपक्रमते ।

यत् सम्बद्धं सत् तदाकारोक्ते खि विज्ञानं
तत् प्रत्यक्षम् ॥ ८६ ॥

सम्बद्धं भवत्, सम्बद्धवस्त्वाकारधरि भवति यद्विज्ञानं
बुद्धिवृत्तिस्तत् प्रत्यक्षं प्रमाणमित्यर्थः । अत्र सदित्यन्तं हेतु-
गर्भविशेषणम् । तथा च स्वार्थसन्निकर्षजन्याकारस्याश्रयो
वृत्तिः प्रत्यक्षं प्रमाणमिति निष्कर्षः । वृत्तिः सम्बन्धार्थं सर्प-
तीव्यागामिच्छुत्वात् वृत्तेः सन्निकर्षजन्यत्वमित्याकाराश्रयग्रह-
णम् । अक्षुरादिद्वारकबुद्धिवृत्तिश्च प्रदीपस्य शिखातुल्या वाह्या-
र्थसन्निकर्षानन्तरमेव तदाकारोक्ते खिनी भवतीति नासम्भवः
॥ ८६ ॥

ननु योगिनामतीतानागतव्यवहितवस्तुप्रत्यक्षेऽव्याप्तिः सम्ब-
द्धवस्त्वाकाराभावादित्याशङ्क्य तस्यालक्ष्यत्वेन समाधत्ते ।

योगिनामबाह्यप्रत्यक्षत्वान्त्र दोषः ॥ ८७ ॥

ऐन्द्रियकप्रत्यक्षमेवात्र लक्ष्यं योगिनश्चाबाह्यप्रत्यक्षकाः ।
अतो न दोषो न तत्रत्यक्षेऽव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ८७ ॥

वास्तवं समाधानमाह ।

लीनवस्तुलब्धातिशयसम्बन्धाद्वादोषः ॥ ८८ ॥

अथवा तदपि लक्ष्यमेव तथापि न दोषो नाव्याप्तिः ।
यतो लीनवस्तुषु लक्ष्ययोगजधर्मजन्यातिशयस्य योगिचित्तस्य
सम्बन्धो घटत इत्यर्थः । अत्र लीनशब्दः पराभिप्रेतासांज्ञक-
ष्टवाची सत्कार्यवादिनां ह्यतीतादिकमपि स्वरूपतोऽस्तीति
तत्सम्बन्धः सन्भवेदिति व्यवहितविप्रकृष्टेषु सम्बन्धहेतुविधया
लब्धातिशयेति विशेषणम् । अतिशयस्य व्यापकत्वं वृत्तिप्रति-
बन्धकतमोनिष्टत्वादिचेति । इदं चात्रावधेयम् । यत्सम्बद्धं
सदिति पूर्वसूत्रे बुद्ध्यर्थसन्निकर्षस्यैव प्रत्यक्षहेतुतालाभात्

प्रत्यक्षसामान्ये बाह्यार्थसाधारणे बुद्धर्यसन्निकर्ष एव कारणम् ।
इन्द्रियसन्निकर्षास्तु चाक्षुषादिप्रत्यक्षेषु विशिष्यैव कारणानि ।
नन्वेवमिन्द्रियसन्निकर्षयोगजधर्माद्यभावेऽपि बुद्ध्या बाह्यार्थ-
प्रत्यक्षापत्तिः । मैवम् । तमःप्रतिबन्धेन तदानीं बुद्धिसत्त्वस्य
हृत्त्वसम्भवात् । तच्च तमः कदाचिदर्थेन्द्रिययोः सन्निकर्षेण
कदाचिच्च योगजधर्मेणापसार्थ्यते । अज्ञानसंयोगेन नयन-
मालिन्यवत् । न चैवं तद्वेतोरेव तदस्त्विति न्यायेनेन्द्रियसन्नि-
कर्षादेरेव बाह्यार्थप्रत्यक्षसामान्ये हेतुतास्त्विति वाच्यं सुषु-
त्यादौ तमसो बुद्धिवृत्तिप्रतिबन्धकत्वसिद्धेः ।

सत्त्वाज्जागरणं विद्याद्वृजसा स्त्रप्रमादिशेत् ।

प्रज्ञापनं तु तमसा तुरीयं त्रिषु सन्ततम् ॥

इत्यादिस्रृतिभ्यः सुषुत्यादौ वृत्तिप्रतिबन्धकान्तरासम्भ-
वाच्च । चाक्षुषवृत्तावपि तमसः प्रतिबन्धदर्शनाच्च । यत् तु
शुष्कतार्किकाः सुषुप्तौ हृत्त्वनुत्पादार्थं ज्ञानसामान्ये त्वस्रनो-
योगं कारणं कल्पयन्ति । तदसत् । त्वगिन्द्रियोत्पत्तेः प्रागपि
केवलबुद्ध्या स्वयभुवः सर्वप्रत्यक्षश्रवणात् । त्वस्रनोयोगानुत्पा-
देऽपि तमस एव निमित्तताया वक्तव्यत्वाच्च । केवलतर्कस्याप्र-
तिष्ठादोषग्रस्तत्वाच्चेति दिक् ॥ ६१ ॥

अनु तथापीश्वरप्रत्यक्षेऽव्याप्तिः तस्य नित्यत्वेन सन्निकर्षा-
जन्धत्वादिति तत्राह ।

ईश्वरासिद्धेः ॥ ६२ ॥

ईश्वरे प्रमाणाभावात् दोष इत्यनुवर्तते । अयं चेश्वर-
प्रतिषेध एकदेशिनां प्रौढवादेनैवेति प्रागेव प्रतिपादितम् ।
अन्यथा हीश्वराभावादित्येवोच्येत । ईश्वराभ्युपगमे तु सन्निक-
र्षजन्धत्वातीयत्वमेव प्रत्यक्षसत्त्वस्य विवक्षितं साक्षात्त्वं च
ज्ञानत्वसाक्षात्त्वसाक्षात्त्वेति भावः ॥ ६२ ॥

श्रुतिस्रुतिभ्यां कथमीशो न सिध्यतीत्याम्नाङ्गायां तर्क-
विरोधं लौकिकमेव बाधकमाह ।

मुक्तबद्धयोरन्यतराभावान्न तत्सिद्धिः ॥ ६३ ॥

ईश्वरोऽभिमतः किं क्लेशादिमुक्तो वा तैर्विद्धो वा । अन्यत-
रस्याप्यसम्भवाच्च श्वरसिद्धिरित्यर्थः ॥ ६३ ॥

उभयथाप्यसत्करत्वम् ॥ ६४ ॥

मुक्तत्वे सति स्रष्टृत्वाद्यसत्त्वं तद्व्ययोजकाभिमानरागा-
द्यभावात् । बद्धत्वेऽपि मूढत्वान्न सृष्ट्यादिन्नमत्वमित्यर्थः ॥ ६४ ॥

नन्वेवमीश्वरप्रतिपादकश्रुतीनां का गतिस्तत्राह ।

मुक्तात्मनः प्रशंसा उपासा सिद्धस्य वा ॥ ६५ ॥

यथायोगं काचित् श्रुतिर्मुक्तात्मनः केवलात्मसामान्यस्य
ज्ञेयताभिधानाय सन्निधिमात्रैश्वर्येण स्तुतिरूपा प्ररोचनार्था ।
काचिच्च सङ्कल्पपूर्वकस्रष्टृत्वादिप्रतिपादिका श्रुतिः सिद्धस्य
ब्रह्मविष्णुहरादेरिवानित्ये श्वरस्याभिमानादिमतोऽपि गौण-
नित्यत्वादिमत्त्वान्नित्यत्वाद्युपासापरेत्यर्थः ॥ ६५ ॥

ननु तथापि प्रकृत्याद्यखिलाधिष्ठाहृत्वं श्रूयमाणं नोप-
पद्यते लोके सङ्कल्पादिना परिणमनस्यैवाधिष्ठाहृत्वव्यवहारा-
दिति तत्राह ।

तत्सन्निधानादधिष्ठाहृत्वं मणिवत् ॥ ६६ ॥

यदि सङ्कल्पेन स्रष्टृत्वमधिष्ठाहृत्वमुच्यते तदायं दोषः
स्यात् । अस्माभिस्तु पुरुषस्य सन्निधानादेवाधिष्ठाहृत्वं स्रष्टृ-
त्वादिरूपमिष्यते मणिवत् । यथायस्मात्तमणेः सावित्रमात्रेण
मत्त्वनिष्कर्षकत्वं न सङ्कल्पादिना तथैवादिपुरुषस्य संयोग-

मात्रेण प्रकृतेर्महत्त्वरूपेण परिणमनम् । इदमेव च स्वीयाधि-
सृष्ट्वमित्यर्थः । तथा चोक्तम् ।

निरिच्छे संस्थिते रत्ने यथा लोहः प्रवर्तते ।

सत्तामात्रेण देवेन तथा चायं जगज्जनः ॥

अत आत्मनि कर्तृत्वमकर्तृत्वं च संस्थितम् ।

निरिच्छत्वादकर्तासौ कर्ता सन्निधिमात्रतः ॥

इति । तदैवत बहु स्यामित्यादिश्रुतिस्तु कूलं पिपतिष-
तीतिवद्गौणो प्रकृतेरासन्नबहुतरगुणसंयोगात् । अथवा बुद्धि-
पूर्वसृष्टिविषयमेतादृशवाक्यजातं न त्वादिसर्गपरं तस्याबुद्धि-
पूर्वकत्वस्मरणादिति भावः । यथा कौर्मि ।

इत्येष प्राकृतः सर्गः सङ्घेपात् कश्चित्तो मया ।

अबुद्धिपूर्वकस्त्वेष ब्राह्मीं सृष्टिं निबोधत ॥

इति । अस्य च वाक्यस्यादिपुरुषबुद्धयजन्यत्वेन सङ्घोचे
गौरवमिति ॥ ६६ ॥

न केवलं सर्गादावेव पुरुषस्य संयोगमात्रेण सृष्ट्वादिक-
मपि त्वन्येष्वपि सङ्ख्यादिपूर्वकेषु भूतादिष्वस्त्रलेषु विशेष-
कार्थ्येष्वपि सर्वपुरुषाणामित्याह ।

विशेषकार्थ्येष्वपि जीवानाम् ॥ ६७ ॥

अभिष्ठाढत्वं सन्निधानादित्यनुषज्यते । अन्तःकरणोपल-
क्षितस्यैव जीवशब्दार्थत्वं षष्ठाध्याये वक्ष्यति तथा च विशेष-
कार्थ्यं विसर्गाख्ये व्यष्टिसृष्ट्यावपि जीवानामन्तःकरणप्रति-
विम्बितचेतनानां सन्निधानादेवाधिष्ठाढत्वं न तु केनापि
व्यापारेण कूटस्थचिन्मात्ररूपत्वादित्यर्थः ॥ ६७ ॥

ननु चेत् सदा सर्वत्र ईश्वरो नास्ति तर्हि वेदान्तमहा-
वाक्यार्थस्य विवेकस्वीयदेशेऽन्यपरम्पराशङ्क्याप्राभास्यं प्रस-
ज्येत तत्राह ।

सिद्धरूपबोद्धृत्वाद्वाक्यार्थोपदेशः ॥ ६८ ॥

हिरण्यगर्भादीनां सिद्धरूपस्य यथार्थस्य बोद्धृत्वात् तद्वक्तृ-
कायुर्वेदादिप्रामाण्येनावष्टताच्चैषां वाक्यार्थोपदेशः प्रमाण-
मिति शेषः ॥ ६८ ॥

ननु पुरुषस्य चेत् सन्निधिमात्रेण गौणमधिष्ठाहत्वं तर्हि
मुख्यमधिष्ठाहत्वं कस्येत्याकाङ्क्षायामाह ।

अन्तःकरणस्य तदुज्ज्वलितत्वाद्भ्रोहवदधि-
ष्ठाहत्वम् ॥ ६९ ॥

अन्तःकरणस्यानुपचरितमधिष्ठाहत्वं सङ्ख्यादिहारकं
प्रत्येत्यम् । नन्वधिष्ठाहत्वं घटादिवदचेतनस्य न युक्तं
तत्राह । लोहवत् तदुज्ज्वलितत्वादिति । अन्तःकरणं हि
तप्तलोहवच्चेतनोऽज्ज्वलितं भवति । अतस्तस्य चेतनायमा-
नतयाधिष्ठाहत्वं घटादिव्यावृत्तमुपपद्यत इत्यर्थः । नन्वेवं
चेतन्येनान्तःकरणस्योऽज्ज्वलने चित्तैः सङ्कित्वमग्निवदेव स्यादि-
ति चेन्न । नित्योऽज्ज्वलचेतन्यसंयोगविशेषमात्रस्य संयोगविशे-
षजन्यचेतन्यप्रतिविम्बस्यैवान्तःकरणोऽज्ज्वलनरूपत्वात् । न तु
चेतन्यमन्तःकरणे संक्रामति येन सङ्किता स्यात् । अग्नेरपि
हि प्रकाशादिकं न लोहे संक्रामति । किन्त्वग्नियोगविशेष
एव लोहस्योऽज्ज्वलनमिति । नन्वेवमपि संयोगेन परिणामि-
त्वमिति चेन्न सामान्यगुणातिरिक्तधर्मोत्पत्तावेव परिणाम-
व्यवहारादिति । अयं च संयोगविशेषोऽन्तःकरणस्यैव सत्स्यो-
द्रेकरूपात् परिणामाद्भवतीति फलबलात् कल्प्यते पुरुषस्या-
परिणामित्वेन संयोगे तन्निमित्तकविशेषासम्भवादिति । अय-
मेव च संयोगविशेषो बुद्ध्यात्मनोरन्योन्यप्रतिविम्बने हेतुः ।

ननु प्रतिबिम्बहेतुतया संयोगविशेषावश्यकत्वे प्रतिबिम्बक-
 ल्यना व्यर्था प्रतिबिम्बकार्यस्यार्थज्ञानादेः संयोगविशेषादेव
 सम्भवादिति । मैवम् । बुद्धौ चैतन्यप्रतिबिम्बचैतन्यदर्शनार्थं
कल्पप्रति दर्पणे सुखप्रतिबिम्बवत् । अन्यथा कर्मकर्तृविरो-
धेन स्वस्य साक्षात् स्वदर्शनानुपपत्तेः । अयमेव च चित्राति-
विम्बो बुद्धौ चिच्छायापत्तिरिति चैतन्याध्यास इति चिदावेश
इति चोच्यते । यच्च चैतन्ये बुद्धेः प्रतिबिम्बः स चारूढविषयैः
सह बुद्धेर्भानार्थमिच्छते । अर्थाकारतयैवार्थग्रहणस्य बुद्धेः
 स्थले दृष्टत्वेन तां विना संयोगविशेषमात्रेणार्थभानस्य पुरु-
 षेऽप्यनौचित्यात् । अर्थाकारस्यैवार्थग्रहणशब्दार्थत्वाच्चेति ।
 स चार्थाकारः पुरुषे परिणामी न सम्भवतीत्यर्थात् प्रतिबिम्ब-
 रूप एव पर्यवस्यतीति दिक् । स चायमन्योऽन्यप्रतिबिम्बो
 योगभाष्ये व्यासदेवैः सिद्धान्तितः । चितिशक्तिरपरिणामि-
 न्यप्रतिसंक्रमा च परिणामिन्यर्थे प्रतिसंक्रान्तेव तद्बुद्धिमतु-
 पतति तस्याश्च प्राप्तचैतन्योपग्रहरूपाया बुद्धिबुद्धेरनुकारि-
 माव्रतया बुद्धिबुद्ध्यविशिष्टा हि ज्ञानवृत्तिरित्याख्यायत इत्या-
 दिना । योगवार्तिके चैतद्विस्तरतोऽस्माभिः प्रतिपादितम् ।
 कश्चित् तु बुद्धिगतया चिच्छायया बुद्धेरेव सर्वार्थज्ञातृत्वमि-
 ष्टादिभिर्ज्ञानस्य सामानाधिकरण्यानुभवादन्वस्य ज्ञानेना-
 न्यस्य प्रवृत्त्यनौचित्याच्चेत्याह । तदात्माज्ञानमूलकत्वादुपेक्ष-
 णीयम् । एवं हि बुद्धेरेव ज्ञातृत्वे चिदवसानो भोग इत्या-
 गामिसृष्टवृत्त्यविरोधः पुरुषे प्रमाणाभावश्च पुरुषलिङ्गस्य
 भोगस्य बुद्धावेव स्वीकारात् । न च प्रतिबिम्बान्यथानुपपत्त्या
 विम्बभूतः पुरुषः सेव्यतीति वाच्यम् । अन्योऽन्यत्वान्वात्
 पृथग्विम्बसिद्धौ बुद्धिस्थचैतन्यस्य प्रतिबिम्बतासिद्धिः प्रतिबिम्ब-
 तासिद्धौ च तत्प्रतियोगितया विम्बसिद्धिरिति । अस्मन्मते च

ज्ञाततया पुरुषसिद्धानन्तरं तस्मिन् ज्ञेयत्वान्यथानुपपत्त्या प्रति-
 विम्बसिद्धौ नान्योऽन्यान्वयः । अथ वृत्तिसाक्षितया विम्बरू-
 पश्चेतनः सिध्यतीति चेत् तर्हि साक्षिण एव प्रमादत्वमप्यु-
 चितम् । उभयोर्ज्ञातत्वकल्पने गौरवात् । वृत्तिज्ञानघटज्ञा-
 नयोः सामानाधिकरण्यानुभवाच्च । किञ्चैवं सति बुद्धेरेव
 भोक्तृत्वे भोक्तृभावादित्यागामिसूत्रेण भोक्तृतया पुरुषसा-
 धनं विरुध्येत । अथ बुद्धिगतचिच्छायारूपेण सम्बन्धेन विम्ब-
 स्यैव ज्ञानं न तु चितौ बुद्धिप्रतिविम्बः कल्प्यत इत्येतावन्मात्रे
चेत् तस्याशयो वर्यते । तदप्यसत् । सूर्यादेः स्वप्रतिविम्ब-
रूपसम्बन्धेन जलादितत्स्यवस्तुभासकत्वाददर्शनात् । किरणै-
 रेव तदुभयभासनात् । मरुमरीचिकादौ तु स्वाध्यस्तजला-
 दिभासकत्वं दृष्टमेवेति दृष्टानुसारेणास्माभिश्चितौ बुद्धिप्रति-
 विम्ब एव सर्वार्थभानहेतुतया सम्बन्धः कल्पित इति । यच्चो-
 क्तमन्यस्य ज्ञानेनान्यस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति । तदपि न ।
 अकर्तुरपि फलोपभोगोऽन्नाद्यवत् । इत्यागामिसूत्रेण ज्ञान-
 प्रवृत्त्योर्वैयधिकरणस्य दृष्टान्तोपपादयिष्यमाणत्वात् । बुद्धेः
 सङ्कल्पेन देहक्रियायामिवात्रापि संयोगविशेषादेरेव नियाम-
 कत्वादिति ॥ ६६ ॥

प्रत्यक्षप्रमाणं लक्षयित्वानुमानं लक्षयति ।

प्रतिबन्धदृशः प्रतिबन्धज्ञानमनुमानम् ॥१००॥

प्रतिबन्धो व्याप्तिर्व्याप्तिदर्शनाद्वाप्येकज्ञानमनुमानं प्रमाण-
 मित्यर्थः । अनुमितिसु पौरुषेयो बोध इति ॥ १०० ॥

शब्दप्रमाणं लक्षयति ॥

आप्तोपदेशः शब्दः ॥ १०१ ॥

आप्तिरत्र योग्यता वेदस्यापौरुषेयतायाः पञ्चमाध्याये

वक्ष्यमाणत्वात् । तथा च योग्यः शब्दस्ताज्जन्यं ज्ञानं शब्दाख्यं
प्रमाणमित्यर्थः । फलं च पौरुषेयः शब्दो बोध इति ॥१०१॥

प्रमाणप्रतिपादनस्य स्वयमेव फलमाह ।

उभयसिद्धिः प्रमाणात् तदुपदेशः ॥ १०२ ॥

उभयोरालानात्मनोर्विवेकेन सिद्धिः प्रमाणादेव भवति ।

अतस्तस्य प्रमाणस्योपदेशः कृत इत्यर्थः ॥ १०२ ॥

तत्र येनानुमानविशेषेण प्रमाणेन मुख्यतोऽत्र प्रकृति-
पुरुषौ विविच्य साधनीयौ तद्वर्णयति ।

सामान्यतो दृष्टादुभयसिद्धिः ॥ १०३ ॥

अनुमानं तावत् त्रिविधं भवति । पूर्ववत् शेषवत् सामा-
न्यतो दृष्टं चेति । तत्र प्रत्यक्षोक्तजातीयविषयकं पूर्ववत् ।
यथा धूमेन वज्रानुमानम् । वज्रजातीयो हि महानसादौ
पूर्वं प्रत्यक्षोक्तः । अतिरेकानुमानं शेषवत् शेषोऽपूर्वोऽर्थो-
ऽस्य विषयत्वेनास्तीति शेषवत् । अप्रसिद्धसाध्यकमिति
यावत् । यथा पृथिवीत्वेनेतरभेदानुमानम् । पृथिवीतरभेदो
हि प्रागसिद्धः । सामान्यतो दृष्टं च तदुभयभिन्नमनुमानम् ।
यत्र सामान्यतः प्रत्यक्षादिजातीयमादाय व्याप्तिग्रहात् पञ्च-
धर्मताबलेन तद्विजातीयोऽप्रत्यक्षाद्यर्थः सिध्यति । यथा रूपा-
दिज्ञाने क्रियात्वेन करणवत्त्वानुमानम् । अत्र हि पृथिवी-
त्वादिजातीयं कुठारादिकरणमादाय व्याप्तिं गृहीत्वा तद्वि-
जातीयमतीन्द्रियं ज्ञानकरणमिन्द्रियं साध्यत इति । तत्र
सामान्यतो दृष्टादनुमानाहयोः प्रकृतिपुरुषयोः सिद्धिरित्यर्थः ।
तत्र प्रकृतेः सामान्यतो दृष्टमनुमानम् । यथा महत्तत्त्वं सुख-
दुःखमोहधर्मकद्रव्योपादानकं कार्यत्वे सति सुखदुःखमोह-
धर्मकत्वात् सुवर्णादिजकुण्डलादिवदित्यादि । पुरुषे तु यद्य-

अनुमानापेक्षा नास्ति सर्वसम्मतत्वात् तथापि प्रकृत्यादि-
विवेके सामान्यतो दृष्टमेवापेक्षते । तद्यथा । प्रधानं परार्थं
संहृत्य कारित्वाद्गृहादिवदिति । अत्र हि प्रत्यक्षसिद्धं देहा-
द्यर्थकत्वं गृहादिषु गृहीत्वा तद्विजातीयः पुरुषः प्रधानादि-
परत्वेनानुमीयते । देहादीनां च भोक्तृत्वमविवेकेन प्राग्गृही-
तमित्युभयसिद्धिरिति ॥ १०३ ॥

या प्रमाणस्य फलभूता प्रमाख्यसिद्धिरुक्ता तथा पुरुषस्य
परिणामापत्तिरित्याशङ्कायां तस्याः स्वरूपमाह ।

चिदवसानो भोगः ॥ १०४ ॥

पुरुषस्वरूपे चैतन्ये पर्यवसानं यस्यैतादृशो भोगः सिद्धि-
रित्यर्थः । बुद्धेर्भोगस्य व्यावर्तनाय चिदवसान इति । चितः
परिणामित्वसधर्मत्वादिशङ्कानिरासायावसानपदम् । चित्तौ
भोगस्य स्वरूपे पर्यवसितत्वात् कौटल्यादिहानिरित्याशयः ।
तथाहि प्रमाणाख्यवृत्त्यारूढं प्रकृतिपुरुषादिकं प्रमेयं वृत्त्या
सह पुरुषे प्रतिविम्बितं सद्भासते । अतोऽर्थोपरत्तवृत्तिप्रति-
विम्बावच्छिन्नं स्वरूपचैतन्यमेव भानं पुरुषस्य भोगः प्रमाणस्य
च फलमिति । ततश्च प्रतिविम्बरूपेणार्थसम्बन्धे द्वारतया
वृत्तीनां करणत्वमिति । तदुक्तं विष्णुपुराणे ।

गृहीतानिन्द्रियैरर्थानात्मने यः प्रयच्छति ।

अन्तःकरणरूपाय तस्मै विश्वात्मने नमः ॥

इति । राज्ञो हि करणवर्गः स्वामिने भोग्यजातं समर्पय-
तीति दृष्टमिति । भोगशब्दार्थस्याभ्यवहरणम् । आत्मसात्क-
रणमिति यावत् । स च देहादिचेतनान्तु साधारणः ।
विशेषस्वयम् । अपरिणामित्वात् पुरुषस्य विषयभोगः प्रति-
विम्बादानमात्रम् । अन्येषां तु परिणामित्वात् पुञ्जादिर-

पीति । अयमेव च पद्मिषामरूपः प्रारम्भार्थिको भोगः पुरुषे
प्रतिप्रियते बुद्धेर्भोग इवःक्रीडादिभिरिति मन्तव्यम् ।
अस्मिन् सूत्रे पुरुषस्यापि फलव्याप्तता सिद्धा चिदवसानताया
एवोभयसिद्धित्ववचनादिति ॥ १०४ ॥

ननु कर्तुरेव लोके क्रियाफलभोगो दृष्टः । यथा सञ्चरत
एव सञ्चारोत्पदुःखभोग इति । तत् कथं बुद्धिकृतधर्मादि-
फलस्य सुखाद्यात्मिकाया अर्थोपरक्तबुद्धिहृत्तेर्भोगः पुरुषे घटे-
तेत्याशङ्कयामाह ।

अकर्तुरपि फलोपभोगोऽन्नाद्यवत् ॥१०५॥

बुद्धिकर्मफलस्यापि हृत्तेरुपभोगस्तदकर्तुरपि पुरुषस्य
युक्तः । अन्नाद्यवत् । यथान्यकृतस्यान्नादेरुपभोगो रात्रौ भवति
तददित्यर्थः । अविवेकस्य स्वस्वामिभावस्य वा भोगनियामक-
त्वात् तु नातिप्रसङ्गः । सुखदुःखादेः कर्मफलत्वमभ्युपेत्य बुद्धि-
गतं कर्मफलं पुरुषो भुङ्क्त इत्युक्तम् ॥ १०५ ॥

इदानीं पुरुषगतभोगस्यैव कर्मफलत्वं स्वीकृत्य बुद्धि-
कर्मणा पुरुष एव फलमुत्पद्यत इति मुख्यसिद्धान्तमाह ।

अविवेकाद्वा तत्सिद्धेः कर्तुः फलावगमः ॥१०६॥

अथवा कर्तुरि फलमेव न भवति सुखं भुञ्जीयेत्यादिकाम-
नाभिर्भोगस्यैव फलत्वात् । अतो भोक्तृनिष्ठमेव फलं भवति
शास्त्रविहितं फलमनुष्ठातरतीति । शास्त्रेषु कर्तुः फलावग-
मस्तु तस्मिन्नेरकर्तृनिष्ठाया भोगाख्यसिद्धेः कर्तृभावविवेका-
दित्यर्थः ॥ योऽहं करोमि स एवाहं भुञ्ज इति हि लौकिकानु-
भव इति । या च सुखं मे भूयादित्यादिकामना सा पुत्रो मे
भूयादितिवत् फलसाधनत्वेनैवोपपद्यते । भोगस्तु नास्वस्य
साधनम् । अतः स एव फलमिति मुख्यः सिद्धान्तः । भोगस्य

पुरुषस्वरूपत्वेऽपि वैशेषिकाणां मते श्रोत्रवत् कार्यता बोध्या सुखाद्यवच्छिन्नचित्तेरेव भोगत्वात् । अस्मिंश्च भोगस्य फलत्वपक्षे दुःखभोगाभाव एवापवर्गो बोध्यः । अथवा भोग्य-
तारूपस्वत्वसम्बन्धेन सुखदुःखाभावयोरिव फलत्वमस्तु तेन सम्बन्धेन धनादेरिव सुखादेरपि पुरुषनिष्ठत्वादिति ॥ १०६ ॥

तदेवं प्रमाणानि प्रमाणफलभूतां प्रमेयसिद्धिं च प्रतिपाद्य प्रमेयसिद्धेरपि फलमाह ।

नोभयं च तच्चाख्यानं ॥ १०७ ॥

प्रमाणेन प्रकृतिपुरुषयोस्तच्चाख्यानं तत्त्वसाक्षात्कारे सत्युभयमपि सुखदुःखे न भवतः । विद्वान् हर्षशोको जङ्गा-
तीति श्रुतेरन्यायाच्चेत्यर्थः ॥ १०७ ॥

सञ्ज्ञेपतो विवेकेनानुमापितौ प्रकृतिपुरुषौ तयोः प्रकृति-
पुरुषयोरनुमानेऽवान्तरविशेषा इतः परमध्यायसमाप्तिं याव-
द्विचार्यास्तत्र चादौ प्रकृत्याद्यनुमानेष्वनुपलभ्यबाधकमपा-
करोति ।

विषयोऽविषयोऽप्यतिदूरादेर्हानोपादाना-
भ्यामिन्द्रियस्य ॥ १०८ ॥

इन्द्रियानुपलभ्यतामात्रतो घटाद्यभाववत् प्रत्यक्षेण चार्वाकैः प्रकृत्याद्यभावः साधयितुं न शक्यते यतो विद्यमानो-
ऽप्यर्थ इन्द्रियाणां कालभेदेन विषयोऽविषयश्च भवति । अति-
दूरत्वाद्दिदोषात् । इन्द्रियज्ञातिन्द्रियग्रहाभ्यां चेत्त्वर्थः । सामग्री-
समवधाने सत्यनुपलभ्यस्यैवाभावप्रत्यक्षहेतुता । प्रकृत्याद्यु-
पलभ्ये तु वक्ष्यमाणप्रतिबन्धात् सामग्रीसमवधानमिति भावः ।
अतिदूरादयश्च दोषा विशिष्य कारिकाया परिगणिताः ।

अतिदूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातान्मनोऽनवस्थानात् ।

सौक्ष्म्याद्भवधानादभिभवात् समानाभिहाराच्च ॥

इति । समानाभिहारः सजातीयसंवलनम् । यथा माहिषे
गव्यमिश्रणान्माहिषत्वाग्रहणमिति ॥ १०८ ॥

नन्वतिदूरत्वादिषु मध्ये प्रकृत्याद्युपलब्धे किं प्रतिबन्धक
मिति तत्राह ।

सौक्ष्म्यात् तदनुपलब्धिः ॥ १०९ ॥

तयोः पूर्वोक्तयोः प्रकृतिपुरुषयोरनुपलब्धिस्तु सौक्ष्म्यादि-
त्यर्थः । सूक्ष्मत्वं च नाणुत्वम् । विश्वव्यापनात् । नापि दुरू-
हत्वादिकम् । दुर्वचत्वात् । किन्तु प्रत्यक्षप्रमाप्रतिबन्धिका
जातिः । योगजधर्मस्य चोत्तेजकतया प्रकृतिपुरुषादीनां
प्रत्यक्षप्रमा भवति । जातिसाङ्ग्यं च न दोषावहम् । अथवा
निरवयवद्रव्यत्वमेवात्र सूक्ष्मत्वं योगजधर्मोत्तेजक एवेति
॥ १०९ ॥

नन्वभावादेवानुपलब्धिसम्भवे किमर्थं सौक्ष्म्यं कल्प्यते ।
अन्यथा च शशशृङ्गादेरपि सौक्ष्म्यादनुपलब्धिः किं न स्यादिति
तत्राह ।

कार्यदर्शनात् तदुपलब्धेः ॥ ११० ॥

कार्यान्यधानुपपन्त्या प्रकृत्यादिसिद्धौ सत्यां तेषां सूक्ष्मत्वं
कल्प्यते । अनुमानात् पूर्वं च सूक्ष्मत्वादिसंशयेनाभावान्निर्ण-
यादनुमानमुपपद्यत इत्यर्थः ॥ ११० ॥

अत्र शङ्कते ।

वादिविप्रतिपत्तेस्तदसिद्धिरिति चेत् ॥ १११ ॥

ननु कार्यं चेदुत्पत्तः प्राक् सिद्धं स्यात् तदा तदाधार-
तया नित्या प्रकृतिः सेव्यति कार्यसाहित्येनैव कारणानु-

मानस्य वक्ष्यमाणत्वात् । वादिविप्रतिपत्तेस्तु सत्कार्यस्यै-
वासिद्धिरिति यदीत्यर्थः ॥ १११ ॥

अभ्युपेत्य परिहरति ।

तथाप्येकतरदृष्ट्या एकतरसिद्धेर्नापलापः ॥११२॥

मास्तु सत् कार्यं तथाप्येकतरस्य कार्यस्य दृष्ट्यान्यतरस्य
कारणस्य सिद्धेरपलापो नास्त्येवेति नित्यं कारणं सिद्धमेव
तत एव च परिणामिनः सकाशादपरिणामितया पुरुषस्य
विवेकेन मोक्षोपपत्तिरित्यर्थः । अनेनैवाभ्युपगमवादेन वैशि-
षिकाद्यास्तिकशास्त्रं प्रवर्त्तते । अतो न सत्कार्यंवादिश्रुति-
स्मृतिविरोधेऽपि तेषामंशान्तरेष्वप्रामाण्यमिति मन्तव्यम्
॥ ११२ ॥

परमार्थतः परिहारमाह ।

त्रिविधविरोधापत्तेश्च ॥ ११३ ॥

अथ सर्वं कार्यं त्रिविधं सर्ववादिसिद्धमतीतमनागतं वर्त्त-
मानमिति । तत्र यदि कार्यं सदा सन्नेष्यते तदा त्रिविधत्वा-
नुपपत्तिः । अतीतादिकाले घटाद्यभावेन घटादेरतीतादि-
धर्मकत्वानुपपत्तेः । सदसतोः सम्बन्धानुपपत्तेः । किञ्च प्रति-
योगित्वस्य प्रतियोगिरूपत्वं तद्दोषतादवस्थ्यात् । अभावमात्र-
स्वरूपत्वं घटाद्यभावो घटाद्यभावः स्यादभावत्वाविशेषात् ।
अभावेऽपि स्वरूपतो विशेषाङ्गीकारे चाभावत्वस्य परिभाषा-
मात्रत्वप्रसङ्गात् । अथ प्रतियोग्येवाभावविशेषक इति चेन्न ।
असतः प्रतियोगिनः प्रागभावादिषु विशेषकत्वासम्भवादिति ।
तस्माद्वित्यस्यैव कार्यस्यातीतानागतवर्त्तमानावस्थाभेदा एव
वक्तव्याः । घटोऽतीतो घटो वर्त्तमानो घटो भविष्यन्निति प्रत्य-
यानां तुल्यरूपतौचित्यात् । न त्वेकस्य भावविषयत्वमन्ययो-

अभावविषयत्वमिति । ते एवातीतानागतत्वे अथस्ये ध्वंस-
 प्रागभावव्यवहारं जनयतस्तदतिरिक्ताभावइये प्रमाणाभावा-
 दिति दिक् । अधिकं तु पातञ्जले द्रष्टव्यम् । एवमत्यन्ता-
 भावान्योऽन्याभावव्यधिकरणस्वरूपावेव । न चेवं प्रति-
 योगिसत्ताकालोऽप्यधिकरणस्वरूपानपायादत्यन्ताभावप्रत्यय-
 प्रसङ्ग इति वाच्यम् । परैरपि प्रतियोगिमतिदेशे तदत्यन्ता-
 भावाङ्गीकारात् । प्रतियोगिसम्बन्धस्यातीतानागतावस्थयोरे-
 सामयिकात्यन्ताभावत्वसम्भवाच्च । तस्मान्नास्मद्विद्वान्तोऽभावो
 ऽतिरिक्तः । किञ्च घटो ध्वस्तो घटो भावो घटोऽत्र नास्तीत्या-
 दिप्रत्ययनियामकतया किञ्चिदस्त्वाकाङ्क्षायां तद्भावरूपमे-
 कल्पते लाघवात् । अभावस्यादृष्टस्य कल्पने गौरवादिति
 मन्तव्यम् ॥ ११३ ॥

इतश्च सत्कार्यसिद्धिरित्याह ।

नासदुत्पादो नृशृङ्गवत् ॥ ११४ ॥

नरशृङ्गतुल्यस्यासत् उत्पादोऽपि न सम्भवतीत्यर्थः ॥ ११४ ॥
 अत्र हेतुमाह ।

उपादाननियमात् ॥ ११५ ॥

शुद्धेव घट उत्पद्यते तन्तुष्वेव पट इत्येवं कार्याणामुपा-
 दानकारणं प्रति नियमोऽस्ति । स न सम्भवति । उत्पत्तेः प्राव-
 कारणे कार्यासत्तायां हि न कोऽपि विशेषोऽस्ति येन कञ्चि-
 देवासन्नं जनयेत्तेतरमिति । विशेषाङ्गीकारे च भावत्वापत्ते-
 र्गतमसत्तया । स एव च विशेषोऽस्माभिः कार्यस्यानागता-
 वस्थेत्युच्यते इति । एतेन यद्विशेषिकाः प्रागभावमेव कार्या-
 न्यत्तिनियामकं कल्पयन्ति तदव्यपास्तम् । अभावकल्पनापे-
 क्षया भावकल्पने लाघवात् । भावानां दृष्टत्वादव्यपेक्षत्वाच्च

क्रिष्टाभावेषु स्वतो विशेषे भावत्वापत्तिः । प्रतियोगिरूपविशेष-
प्रश्न प्रतियोग्यसत्ताकाले नास्ति । अतोऽभावानामविशिष्टतया
न कार्योत्पत्तौ नियामकत्वं युक्तमिति ॥ ११५ ॥

उपादाननियमे प्रमाणमाह ।

सर्वत्र सर्वदा सर्वासम्भवात् ॥ ११६ ॥

सुगमम् । उपादानानियमे च सर्वत्र सर्वदा सर्वं सम्भवे-
दित्याशयः ॥ ११६ ॥

इतश्च नासदुत्पाद इत्याह ।

शक्तस्य शक्यकरणात् ॥ ११७ ॥

कार्यशक्तिमत्त्वमेवोपादानकारणत्वम् । अन्यस्य दुर्ब-
लत्वात् । लाघवाच्च । सा शक्तिः कार्यस्यानागतावस्थैवेत्यतः
शक्तस्य शक्यकार्यकरणाद्भासत उत्पाद इत्यर्थः ॥ ११७ ॥

इतश्च ।

कारणभावाच्च ॥ ११८ ॥

उत्पत्तेः प्रागपि कार्यस्य कारणाभेदः श्रूयते तस्माच्च
सत्कार्यसिद्ध्या नासदुत्पाद इत्यर्थः । कार्यस्यासत्त्वे हि सद-
सतोरभेदानुपपत्तिरिति । उत्पत्तेः प्राक् कार्याणां कारणा-
भेदे च श्रुतिः । तदेदं तर्ह्यव्याहृतमासीत् । सदेव सौम्येद-
मग्र आसीत् । आत्मैवेदमग्र आसीत् । आप एवेदमग्र आसु-
रित्याद्या ॥ ११८ ॥

शङ्कते ।

न भावे भावयोगश्चेत् ॥ ११९ ॥

ननु कार्यस्य निवृत्त्यै सति भावरूपे कार्ये भावयोग

उत्पत्तियोगो न सम्भवति । असतः सत्त्व एवोत्पत्तिव्यव-
हारादिति चेदित्यर्थः ॥ ११९ ॥

परिहरति ।

नाभिव्यक्तिनिबन्धनौ व्यवहारव्यवहारौ ॥ १२० ॥

कार्योत्पत्तेर्व्यवहाराव्यवहारौ कार्याभिव्यक्तिनिमित्त-
कौ । अभिव्यक्तिरुत्पत्तिव्यवहारोऽभिव्यक्त्यभावाच्चोत्-
पत्तिव्यवहाराभावः । न त्वसतः सत्तयेत्यर्थः । अभिव्यक्तिश्च
न ज्ञानं किन्तु वर्तमानावस्था । कारणव्यापारोऽपि कार्यस्य
वर्तमानलक्षणपरिणाममेव जनयति । सतश्च कार्यस्य कार-
णव्यापारादभिव्यक्तिमात्रं लोकेऽपि दृष्टम् । यथा शिला-
मध्यस्थप्रतिमाया लैङ्गिकव्यापारेणाभिव्यक्तिमात्रं तिलस्थ-
तैलस्य च निष्पीडनेन धान्यस्थतण्डुलस्य चावघातेनेति ।
तदुक्तं वाशिष्ठे ।

सुषुप्तावस्थया चक्रपद्मरेखाः शिलोदरे ।

यथा स्थिता चितेरन्तस्तथेयं जगदावली ॥

इति । प्रकृतिद्वारेणेत्यर्थः ॥ १२० ॥

ननु भवतूत्पत्तेः प्राक् सतो यथाकथञ्चिदुत्पत्तिः ।
नाशस्त्वनादिभावस्य कथं स्यादित्याकाङ्क्षायामाह ।

नाशः कारणलयः ॥ १२१ ॥

लौङ् श्लेषण इत्यनुशासनाक्षयः सूक्ष्मतया कारणेष्ववि-
भागः । स एवातीताख्यो नाश इत्युच्यत इत्यर्थः । अनाग-
ताख्यस्तु लयः प्रागभाव इत्युच्यत इति शेषः । लीनकार्य-
व्यक्तेस्तु पुनरभिव्यक्तिर्नास्ति । प्रत्यभिज्ञाद्यापत्त्या पातञ्जले
निराकृतत्वात् । परेषामिवास्माकमप्यनागतावस्थायाः प्राग-
भावस्थाया अभिव्यक्तिहेतुत्वाच्चेति । नन्वतीतमप्यस्तीत्यत्र किं

प्रमाणं न अनागतसत्तायामिव श्रुत्यादयोऽतीतसत्तायामपि स्फुटमुपलभ्यन्त इति । मैवम् । योगिप्रत्यक्षत्वान्यथानुपपत्त्यानागतातीतयोर्भयोरेव सत्त्वसिद्धेः । प्रत्यक्षसामान्ये विषयस्य हेतुत्वात् । अन्यथा वर्तमानस्यापि प्रत्यक्षेषासिद्धापत्तेः । तस्माद्वियामौत्सर्गिकप्रामाण्येनासति बाधके योगिप्रत्यक्षेणातीतमप्यस्तीति सिध्यति । योगिनामतीतानागतप्रत्यक्षे च श्रुतिस्मृतीतिहासादिकं प्रमाणं योगवार्तिके प्रपञ्चितमिति दिक् । तदेवमभिव्यक्तिलयाभ्यां कार्याणामुत्पत्तिनाशव्यवहारावक्तौ । नन्वभिव्यक्तिरपि पूर्वं सती वासती वा । आद्ये कारणव्यापारात् प्रागपि कार्यास्याभिव्यक्त्या स्वकार्यजनकत्वापत्तिः कारणव्यापारश्च विफलः । अन्येषाभिव्यक्तावैव सत्कार्यसिद्धान्तश्चतिः । असत्या एवाभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यङ्गीकारादिति । अत्रोच्यते । कारणव्यापारात् प्राक् सर्वकार्याणां सदासत्त्वाभ्युपगमेनोक्तविकल्पानवकाशाद्वटवत् तदभिव्यक्तेरपि वर्तमानावस्थया प्रागसत्त्वेन तदसत्तानिवृत्त्यर्थं कारणव्यापारापेक्षणात् । अनागतावस्थया च सत्कार्यसिद्धान्तस्याक्षतेः । नन्वेकदा सदसत्त्वयोर्विरोध इति चेत् । प्रकारभेदस्योक्तत्वात् । नन्वेवमपि प्रागभावानङ्गीकारेण प्रागसत्त्वमेव कार्याणां दुर्वचमिति । मैवम् । अवस्थानमेव परस्परभावरूपत्वादिति ॥ १२१ ॥

ननु सत्कार्यसिद्धान्तरक्षार्थमभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्तिरेष्टव्या । तथा चानवस्थेत्याशङ्क्याह ।

पारम्पर्यतोऽन्वेषणा वीजाङ्कुरवत् ॥ १२२ ॥

पारम्पर्यतः परस्पररूपेणैवाभिव्यक्तेरनुधावनं कर्तव्यम् । वीजाङ्कुरवत् प्रामाणिकत्वेन चास्या अदोषत्वादित्यर्थः ।

बीजाङ्कुराभ्यां चात्रायमेव विशेषो यद्बीजाङ्कुरस्थले क्रमिकपर-
म्पर्यानवस्थाभिव्यक्तौ चैककालीनपरम्परयेति । प्रामाणिक-
त्वन्तु तुल्यमेवेति । सर्वकार्याणां स्वरूपतो नित्यत्वमवस्था-
भिर्विनाशित्वं चेति पातञ्जलभाष्ये वदद्भिर्व्यासदेवैरपौयमन-
वस्था प्रामाणिकत्वेन स्वीकृतेति । अत्र च बीजाङ्कुरदृष्टान्तो
लोकदृष्ट्योपन्यस्तः । यस्तुतस्तु जन्मकर्मादिवदित्यत्रैव तात्प-
र्यम् । तेन बीजाङ्कुरप्रवाहस्यादिसर्गावधिकत्वेनानवस्थाविर-
हेऽपि न क्षतिः । आदिसर्गे हि वृत्तं विनैव वोजमुत्पद्यते
हिरण्यगर्भसङ्कल्पेन तच्छरीरादिभ्य इति श्रुतिस्रृत्योः प्रसि-
द्धम् ।

यथा हि पादपो मूलस्कन्धशाखादिसंयुतः ।

आदिवीजात् प्रभवति बीजान्यन्यानि वै ततः ॥

इति विष्णुपुराणादिवाक्यैरिति ॥ १२२ ॥

वस्तुतस्त्वनयस्यापि नास्तीत्याह ।

उत्पत्तिवद्वाटोषः ॥ १२३ ॥

यथा घटोत्पत्तेरुत्पत्तिः स्वरूपमेव वैशिष्टिकादिभिरसदु-
त्पादवादिभिरिष्यते लाघवात् तथैवास्त्राभिर्घटाभिव्यक्तेरप्य-
भिव्यक्तिः स्वरूपमेवैष्टव्या लाघवात् । अत्र उत्पत्ताविवाभि-
व्यक्तावपि नानवस्थादोष इत्यर्थः । अथैवमभिव्यक्तेरभिव्यक्त-
नङ्गीकारे कारणव्यापारात् प्राक् तस्याः सत्त्वानुपपत्त्या सत्-
त्कार्यत्वाद्दक्षतिरिति चेन्न । अस्मिन् पक्षे सत् एवाभिव्यक्तिरि-
त्येव सत्कार्यसिद्धान्त इत्याशयात् । अभिव्यक्तेश्चाभिव्यक्त-
भावेन तस्याः प्रागसत्त्वेऽपि नामत्कार्यत्वाद्त्वापत्तिः । नन्वेवं
महदादीनामेव प्रागसत्त्वमिष्यतां किमभिव्यक्त्याख्यावस्था-
कल्पनेनात चेन्न । तद्देदं तर्ह्यव्याकृतमासौदित्यादिश्रुतिभिर-

अज्ञावस्थया सतामेव कार्याणामभिव्यक्तिसिद्धेः तथाप्यभिव्यक्तेः प्रागभावादिस्वीकारापत्तिरिति चेन्न । तिसृषामनागताद्यवस्थानामन्योऽन्यस्याभावरूपतयोक्तत्वात् । तादृशाभवा-
निवृत्त्यैव च कारणव्यापारसाफल्यादिसम्भवात् । अयमेव हि सत्कार्यवादिनामसत्कार्यवादिभ्यो विशेषो यत् तैरुच्यमानौ प्रागभावध्वंसौ सत्कार्यवादिभिः कार्यस्थानागतातीतावस्थे भावरूपे प्रीच्येते । वर्त्तमानतास्या चाभिव्यक्त्यवस्था घटाद्यति-
रिक्तेश्चते । घटादेरवस्थान्यवस्थानुभवादिति । अन्यत् तु सर्वं समानम् । अतो नास्त्यस्मात्सधिकशङ्कावकाश इति दिक् ॥ १२३ ॥

कार्यदर्शनात् तदुपलब्धेरिति सूत्रेण कार्येण मूल-
कारणमनुमेयमित्युक्तं तत्र कियत्पर्यन्तं कार्यमित्यवधार-
यितुं सर्वकार्याणां साधर्म्यमाह ।

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं
लिङ्गम् ॥ १२४ ॥

कारणानुमापकत्वात्तयगमनाहात् लिङ्गं कार्यजातम् ।
न तु महत्तत्त्वमात्रमत्र विवक्षितं हेतुमत्त्वादीनामखिल-
कार्यसाधारण्यात् ।

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ।

सावयव परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥

इति कारिकायामप्यत एव व्यक्ताख्यं सर्वं कार्यमेव लिङ्ग-
मित्युक्तम् । तथा च तल्लिङ्गं हेतुमत्त्वादिधर्मकमिति वाक्यार्थः ।
तत्र हेतुमत्त्वं कारणवत्त्वम् । अनित्यत्वं विनाशिता । प्रधा-
नस्य या व्याश्रिता पूर्वोक्ता तद्विपरीत्यमव्यापित्वम् । सक्रि-
यत्वमध्यवसायादिरूपनियतकार्यकारित्वम् । प्रधानस्य तु

सर्वक्रियासाधारण्ये न कारणत्वात् कार्यकदेशमात्रकारित्वम् ।
 न च क्रिया कर्मव बलं शक्यते । प्रकृतिप्रोभात् सृष्टिश्रवणेन
 प्रकृतेरपि कर्मवत्तयात् सक्तिश्रवणात्पत्तेरिति । अनेकत्वं सर्ग-
 भेदेन भिन्नत्वम् । सर्गहवासाधारण्यमिति यावत् । न पुनः
 सजातीयानेकव्यक्तिकत्वम् । प्रकृतावतिव्याप्तेः । प्रकृतेरपि
 सत्त्वाद्यनेकरूपत्वात् । सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूपत्वादित्या-
 गामिसूत्रादिति । आश्रितत्वं चावयवेष्विति ॥ १२४ ॥

कार्यकारणयोर्भेदे हेतुमत्त्वादि सिध्यतीत्यतः कारणा-
 तिरिक्तकार्यं सिद्धौ प्रमाणाभ्याम् ।

आश्रयस्यादभेदतो वा गुणसामान्यादेस्तत्-
 सिद्धिः प्रधानव्यपदेशाद्वा ॥ १२५ ॥

तस्मिन्निर्लिङ्गाख्यकार्यस्य कारणातिरेकतः सिद्धिः क्वचि-
 दाङ्गत्वात् प्रत्यक्षत एवानायासेन भवति । यथा स्थौल्या-
 दिना धर्मेण तन्त्वादिभ्यः पटादीनाम् । क्वचिच्च गुणसामान्या-
 देरभेदतो गुणसामान्याद्यात्मकत्वेन लिङ्गेनानुमानेन भवति ।
 यथाध्वजसंज्ञायादिगुणात्मकत्वरूपेण कारणवैधर्म्येण महदादी-
 नाम् । यथा च महापृथिवीत्वादिसामान्यात्मकतारूपेण तन्मा-
 त्रवैधर्म्येण पृथिव्यादीनाम् । क्वचित् त्वादिशब्दगृहीतेन
 कर्माद्यात्मकतावैधर्म्येण । यथा स्थिरावयवेषुऽतिरिक्तस्य
 चञ्चलावयविनः । तथा प्रधानव्यपदेशात् प्रधानश्रुतेरपि कार-
 णातिरिक्तकार्यसिद्धिर्भवति । प्रधीयतेऽस्मिन् हि कार्यजात-
 मिति प्रधानमुच्यते । तच्च कार्यकारणयोर्भेदाभेदौ विना न
 घटते । प्रत्यक्षाभेदे स्वस्याभारत्वासम्भवादिषुः । कार्याणां
 साधर्म्यरूपं लक्षणं कारणान्तिरिक्तकार्येषु प्रमाणां च सूत्राभ्यां
 दर्शितम् ॥ १२५ ॥

इदानीं कार्यसधर्मकतया कारणानुमानाय कार्यकारणयोरपि साधर्म्यं प्रदर्शयति ।

त्रिगुणाच्चेतनत्वाद्दि द्वयोः ॥ १२६ ॥

द्वयोः कार्यकारणयोरिव त्रिगुणत्वानुमाने साधर्म्यमित्यर्थः ।
आदिशब्दप्राज्ञाच्च कारिकायामुक्ताः ।

त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि ।

व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ॥

इति । त्रयः सत्त्वादिद्रव्यरूपा गुणा अत्र सन्तीति त्रिगुणम् । तत्र महदादिषु कारणरूपेण सत्त्वादीनामवस्थानं गुणत्रयसमूहरूपेण तु प्रधाने सत्त्वादीनामवस्थानं बने वृक्ष-वदेवावगन्तव्यम् । अथवा सत्त्वादिशब्देन सुखदुःखमोहानामपि वचनात् कार्यकारणयोस्त्रिगुणत्व' समससमिति । अविवेकिविषयोऽत्रैव दृश्यम् । भोग्यमिति यावत् । अविवेकि च विषयश्चेति तच्छेदे त्वविवेकित्व' सम्भूय कारित्व' विषयत्वं तु भोग्यत्वमेव । सामान्यं सर्वपुरुषसाधारणम् । पुरुषभेदेऽप्यभिन्नमिति यावत् । प्रसवधर्मि परिणामि । व्यक्तं कार्यम् । प्रधानं कारणमित्यर्थः । कार्यकारणयोरन्योऽन्य-वैधर्म्यमपि कारिकाया दर्शितम् ।

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ।

सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥

इति । अत्रैकत्वं सर्गभेदेऽप्यभिन्नत्वम् । अतः प्रकृतेरनेकव्यक्तित्वेऽपि नैकत्वमिति ।

महान्तं च समाहृत्य प्रधानं समवस्थितम् ।

अनन्तस्य न तस्यान्तः संस्थानं चापि विद्यते ।

इति विश्वपुराणेनासंख्येयतावचनात् तु प्रधानस्य व्यक्ति-
बहुत्वसिद्धिरिति ॥ १२६ ॥

प्रधानाख्यानां जगत्कारणगुणानामन्योऽन्यविवेकाय तेषा-
मयान्तरमपि वैधर्म्यं सिद्धान्तयति । विविधजगत्कारणत्वोप-
पत्तये च । न श्लोकरूपात् कारणाद्विचित्रकार्याणि सन्भव-
न्तीति ।

प्रौढ्यप्रौतिविषादाद्यैर्गुणानामन्योऽन्यं वैध-
र्म्यम् ॥ १२७ ॥

गुणानां सत्त्वादिद्रव्यत्रयाणामन्योऽन्यं सुखदुःखाद्यवैधर्म्यं
कार्येषु तद्दर्शनादित्यर्थः । सुखादिकं च घटादेरपि रूपादि-
वदेव धर्मोऽन्तःकरणोपादानत्वादन्यकार्याणामित्युक्तम् ।
अत्रादिशब्दग्राह्याः पञ्चशिखाचार्यैरुक्ताः । यथा सत्त्वं नाम
प्रसादस्वाप्नवाभिष्वङ्गप्रौतितितिचासन्तोषादिरूपानन्तभेदं स-
मासतः सुखात्मकम् । एवं रजोऽपि शोकादिनानामभेदं समा-
सतो दुःखात्मकम् । एवं तमोऽपि निद्रादिनानामभेदं समासतो
मोहात्मकमिति । अत्र प्रौढ्यादीनां गुणधर्मत्ववचनादागामि-
सूत्रे च लघुत्वादेर्वक्ष्यमाणत्वात् सत्त्वादीनां द्रव्यत्वं सिद्धम् ।
सुखाद्यात्मकता तु गुणानां मनसः सङ्कल्पात्मकतावद्धर्मधर्म्य-
भेदादेवोपपद्यते । न वैशेषिकोक्ताः सुखादय एव सत्त्वादि-
गुणा इति । सत्त्वादित्रयमपि व्यक्तिभेदादनन्तम् । अन्यथा हि
विभुमात्रत्वे गुणविमर्दवैचित्र्यात् कार्यवैचित्र्यमिति सिद्धान्तो
नोपपद्यते विमर्देऽवान्तरभेदासम्भवात् ॥ १२७ ॥

गुणानां सत्त्वादीनामेकैकव्यक्तिमात्रत्वे द्विष्टासादिकं
नोपपद्यते तथा परिच्छिन्नत्वे च तत्समूहरूपस्य प्रधानस्य
परिच्छिन्नत्वाप्रसङ्गात् श्रुतिसिद्धमेकदासंख्यब्रह्माण्यादिकं

नोपपद्येत । अतोऽसंख्यत्वे गुणानां त्रित्वसंख्योपपादनाय
विवेकाद्यर्थं च तेषां साधर्म्यं वैधर्म्यं प्रतिपादयति ।

लघ्वादिधर्मैः साधर्म्यं वैधर्म्यं च गुणानाम्

॥ १२८ ॥

अयमर्थः । लघ्वादीति भावप्रधानो निर्देशः । लघुत्वा-
दिधर्मेण सर्वासां सत्त्वव्यक्तीनां साधर्म्यं वैधर्म्यं च रजस्त-
मोभ्याम् । तथा च पृथिवीव्यक्तीनां पृथिवीत्वेनेव सत्त्वव्य-
क्तीनामेकजातीयतयैकता सजातीयोपष्टम्भादिना वृद्धिङ्गा-
सादिकं च युक्तमित्याशयः । एवं चञ्चलत्वादिधर्मेण सर्वासां
रजोव्यक्तीनां साधर्म्यं सत्त्वतमोभ्यां च वैधर्म्यम् । शेषं पूर्व-
वत् । एवं गुरुत्वादिधर्मेण सर्वासां तमोव्यक्तीनां साधर्म्यं
सत्त्वरजोभ्यां वैधर्म्यम् । शेषं पूर्ववदिति । वैधर्म्यं च प्रागेवा-
क्ततयात्र पुनर्वैधर्म्यं कथनं सम्पातायातम् । अत्र वैधर्म्यं चेति
पाठः प्रामादिक एवेति । अत्र सूत्रे सत्त्वादीनां कारणद्र-
व्याणां प्रत्येकमनेकव्याक्तकत्वं सिद्धम् । अन्यथा लघुत्वादीनां
साधर्म्यं त्वानुपपत्तेः समानानां धर्मस्यैव साधर्म्यत्वात् । न च
कार्यसत्त्वादीनामनेकतया लघुत्वादिकं साधर्म्यं स्यादिति
वाच्यं त्रिगुणात्मकत्वेन घटादीनामपि कार्यसत्त्वादिरूपतया
लघुत्वादीनां सत्त्वादिसाधर्म्यं त्वानुपपत्तेः । तस्मात् कारण-
गुणानामेवात्र साधर्म्यादिकमुच्यत इति । सत्त्वादीनां लघुत्वा-
दिकं चोक्तं कारिकया ।

सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः ।

गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः ॥

इति । अर्थतः पुरुषार्थनिमित्तात् । नन्वेवं मूलकारणस्य

परिच्छिन्नासङ्गव्यक्तिकत्वे वैशेषिकमतादत्र को विशेष इति चेत् । कारणद्रव्यस्य शब्दस्पर्शादिराहित्यमेव ।

शब्दस्पर्शविहीनं तु रूपादिभिरसंयुतम् ।

त्रिगुणं तस्मिन्मनोनिरनादिप्रभवाप्ययम् ॥

इति विश्वपुराणादिभ्यः । एतच्च पातञ्जलेऽस्माभिः प्रपञ्चितम् ॥ १२८ ॥

ननु महदादीनां स्वरूपतः सिद्धावपि तेषां प्रत्यक्षेणोत्पत्त्यदर्शनात् कार्यत्वे नास्ति प्रमाणं येन तेषां हेतुमत्त्वं साधय्यं स्यात् तत्राह ।

उभयान्यत्वात् कार्यत्वं महदादिघटादिवत्

॥ १२९ ॥

महदादिपञ्चभूतान्तं विवादास्पदं तावन्न पुरुषो भोग्यत्वात् । नापि प्रकृतिर्मोक्षान्यथानुपपत्त्या विनाशित्वात् । अतः प्रकृतिपुरुषभिन्नं तद्विन्नत्वाच्च कार्यं घटादिवदित्यर्थः ॥ १२९ ॥

ननु विकारशक्तिदाहादिनैव मोक्षायुपपत्तेर्विनाशित्वमपि तेषामसिद्धमित्याशङ्कायां कार्यत्वे हेत्वन्तराण्याह ।

परिमाणात् ॥ १३० ॥

परिच्छिन्नत्वाद्देशिकाभावप्रतियोगितावच्छेदकजातिमत्त्वादित्यर्थः । तेन गुणव्यक्तीनां कियतीनां परिच्छिन्नत्वेऽपि न तत्र व्यभिचारः ॥ १३० ॥

किञ्च ।

समन्वयात् ॥ १३१ ॥

उपवासादिना चीरं हि बुद्ध्यादितत्त्वमन्नादिभिः सम-

स्वप्नेन समनुगतेन पुनरुपचीयते । अतः समन्वयात् कार्य-
त्वमुक्तीयत इत्यर्थः । नित्यस्य हि निरवयवतयावयवानुप्रवेश-
रूपं समन्वयो न घटत इति । समन्वये च श्रुतिः प्रमाणं
मनः प्रकृत्य । एवं ते सौम्य षोडशानां कलानामेका कला-
तिशिष्टाभूत् साक्षेनोपसमाहिता प्राञ्चालीदिति । योगसूत्रं
च जात्यन्तरपरिणामः प्रकृत्यापूरादिति ॥ १३१ ॥

किञ्च ।

शक्तितश्चेति ॥ १३२ ॥

करणतश्चेत्यर्थः । पुरुषस्य यत् करणं तत् कार्यं चतु-
रादिवदिति भावः । पुरुषे साक्षाद्विषयार्पकत्वं प्रकृतिर्नास्तीति
प्रकृतिर्न करणमिति । अतो महत्त्वस्य करणतया कार्यत्वे
सिद्धे सुतरामन्येषामपि कार्यत्वम् । इतिशब्दश्च हेतुवर्ग-
समाप्तिसूचनार्थः ॥ १३२ ॥

यदि च महदादिमध्ये किञ्चिदकार्यं स्वीक्रियते तदापि
तदेव प्रकृतिः पुरुषो वेति सिद्धं नः समीहितम् । प्रकृति-
पुरुषौ प्रसाध्य परिणामित्वापरिणामित्वाभ्यां विवेकस्या-
वित्यक्तैवास्माकं तात्पर्यादित्याह ।

तद्धाने प्रकृतिः पुरुषो वा ॥ १३३ ॥

तद्धाने कार्यत्वहाने यदि परिणामी तदा प्रकृतिः ।
यदि वा परिणामी भोक्ता तदा पुरुष इत्यर्थः ॥ १३३ ॥

ननु नित्यमप्युभयभिन्नं स्यात् तत्राह ।

तयोरन्यत्वे तुच्छत्वम् ॥ १३४ ॥

अकार्यस्य प्रकृतिपुरुषभिन्नत्वे तुच्छत्वं शशशृङ्गादिवत्
प्रमाणाभावात् । अकार्यं हि कारणतया वा भोक्तृतया वा
सिध्यति नान्यथेत्यर्थः ॥ १३४ ॥

तदेवं महदादिषु कार्यत्वं प्रसाध्य साम्प्रतं तैः प्रकृत्य-
नुमानेऽनुक्तं विशेषमाह ।

कार्यात् कारणानुमानं तत्साहित्यात् ॥१३५॥

कार्यान्महत्तत्त्वादेर्लिङ्गात् सामान्यतो दृष्टं कारणानुमानं
यदुक्तं तत् ताटस्थ्यनिवृत्तये तत्साहित्यात् कार्यसाहित्येनैव
कर्तव्यं सदेव सौम्येदमग्र आसीत् तम एवेदमग्र आसीत्-
त्यादिश्रुत्यनुसारात् । तद्यथा । महदादिकं स्त्रीपङ्क्तित्रिगु-
णात्मकवस्तुपादानकम् । कार्यत्वात् । शिलामध्यस्थप्रति-
मावत् । तैलादिवच्चेत्यर्थः । अत्रानुकूलतर्कः प्रागेव दर्शितः
॥ १३५ ॥

तस्याः प्रकृतेः कार्याद्वैधर्म्यं विवेकार्थमाह ।

अव्यक्तं त्रिगुणास्त्रिङ्गात् ॥ १३६ ॥

अभिव्यक्तात् त्रिगुणात्महत्तत्त्वादिपि मूलकारणमव्यक्तं
सूक्ष्मं महत्तत्त्वस्य हि सुखादिगुणः साक्षात् क्रियते प्रकृतेषु
गुणोऽपि न साक्षात् क्रियत इति । प्रधानं परमाव्यक्तं मह-
त्तत्त्वं तु तदपेक्षया व्यक्तमित्यर्थः ॥ १३६ ॥

ननु परमसूक्ष्मं चेत् तर्हि तस्यापलाप एवोचित इत्या-
काङ्क्षायां पूर्वोक्तं स्मारयति ।

तत्कार्यं तस्मिन्निष्पन्नापलापः ॥ १३७ ॥

सुगमम् ॥ १३७ ॥

प्रकृत्यनुमानगता विशेषा विस्तरतो विचारिताः । इतः
परमध्यायसमाप्तिपर्यन्तं पुरुषानुमानगता विशेषा विचा-
र्यास्तत्र काश्चनादौ विशेषमाह ।

सामान्येन विवादाभावाद्धर्मवन्न साधनम्

॥ १३८ ॥

यत्र वस्तुनि सामान्यतो विवादो नास्ति न तस्य स्वरूपतः साधनमपेक्ष्यते धर्मस्वेवेत्यर्थः । अयं भावः । यथा प्रकृतेः सामान्येनापि साधनमपेक्षितं धर्मिण्यपि विवादात् । नैवं पुरुषस्य साधनमपेक्षितम् । चेतनापलापे जगदान्यप्रसङ्गतो भोक्तार्यहम्पदार्थे सामान्यतो बौद्धानामप्यविवादात् । धर्म इव । धर्मो हि सामान्यतो बौद्धैरपि स्वीक्रियते तप्तशिलारोपणादिषु धर्मत्वाभ्युपगमात् । अतः पुरुषे विवेकनित्यत्वादिसाधनमात्रमनुमानं कार्यमिति ॥ १३८ ॥

संहतपरार्थत्वात् पुरुषस्येत्युक्तसूत्रेणापि विवेकानुमानमेवाभिप्रेतम् । न तु तत्र पुरुषस्य सर्वथैवाप्रत्यक्षत्वमभिप्रेतमिति । तत्र चादौ विवेकप्रतिज्ञासूत्रम् ।

शरीरादिव्यतिरिक्तः पुमान् ॥ १३९ ॥

शरीरादिप्रकृत्यन्तं यच्चतुर्विंशतितत्त्वात्मकं वस्तु ततोऽतिरिक्तः पुमान् भोक्तव्यर्थः । भोक्तृत्वं च द्रष्टृत्वमिति ॥ १३९ ॥

अत्र हेतूनाह सूत्रैः ।

संहतपरार्थत्वात् ॥ १४० ॥

यतः सर्वे संहतं प्रकृत्यादिकं परार्थं भवति शय्यादिवत् । अतोऽसंहतः संहतदेहादिभ्यः परः पुरुषः सिध्यतीत्यर्थः । अयं च हेतुः संहतपरार्थत्वात् पुरुषस्येत्यत्र व्याख्यातः । उक्तस्यापि हेतोः पुनरुपन्यासो हेतुवर्गसङ्कलनार्थः ॥ १४० ॥

किञ्च ।

त्रिगुणादिविपर्ययात् ॥ १४१ ॥

सुखदुःखमोहात्मकत्वादिवैपरीत्यादित्यर्थः । शरीरादीनां हि यः सुखाद्यात्मकत्वं धर्मः स सुखादिभोक्तारि न सम्भवति । स्वयं सुखादिग्रहणे कर्मकर्तृविरोधात् । धर्मिपुरस्कारणैव सुखाद्यनुभवादिति । ननु बुद्धिप्रतिप्रतिविम्बितं स्वसुखादिकं पुरुषेण गृह्यतां स्ववदिति चेन्न । एवं सति बुद्धेरेव सुखादिकल्पनीयत्वात् । पुरुषगतसुखादेर्बुद्धौ प्रतिविम्बकल्पने गौरवात् । अहं सुखी दुःखी मूढ इत्यादिप्रत्ययास्तु न पुरुषे सुखादिसाधकाः । तत्स्वामित्वे नाप्युपपत्तेः । बुद्धेः सुखादिमत्त्वं नाप्युपपत्तेश्च । लौकिक्यां ह्यहम्बुद्धाववशं बुद्धिरपि विषयो मिथ्याज्ञानवासनादिरूपदोषानुवृत्तेः स्वातिविम्बकल्पनायां च गौरवादिति । आदिशब्देन चात्र त्रिगुणमविवेकविषय इति कारिकोक्ताविवेकत्वादयो ग्राह्याः । तथा रूपादयः शरीरादिधर्मा ग्राह्याः ॥ १४१ ॥

किञ्च ।

अधिष्ठानाच्चेति ॥ १४२ ॥

भोक्तुरधिष्ठातृत्वाच्चाधिष्ठेयेभ्यः प्रकृत्यन्तेभ्योऽतिरिक्तत्वेत्यर्थः । अधिष्ठानं हि भोक्तुः संयोगः स च प्रकृत्यादीनां भोगहेतुपरिणामेषु कारणम् । भोक्तुरधिष्ठानात् भोगायतननिर्माणमिति वक्ष्यमाणसूत्रात् । संयोगश्च भेदे सत्येव भवतीति भावः । इतिशब्दो हेतुसमाप्ती ॥ १४२ ॥

उक्तानुमानेऽनुकूलतर्कं प्रदर्शयति सूत्राभ्याम् ।

भोक्तृभावात् ॥ १४३ ॥

यदि हि शरीरादिस्वरूप एव भोक्ता स्यात् तदा भोक्तृत्वमिव व्याख्यातम् । कर्मकर्तृविरोधात् । स्वस्य साक्षात् स्वभोक्तृत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । अनुपपत्तिश्च पूर्वमिव व्याख्याता । अत्र

सूत्रे पुरुषस्य भोगः स्वीकृत इति स्मर्तव्यम् । अपरिणामि-
नश्च पुरुषस्य भोगश्चिदवसानो भोग इत्यत्र व्याख्यातः ॥१४३॥
किञ्च ।

कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ॥ १४४ ॥

शरीरादिकमेव चेद्भोक्तृ स्यात् तदा भोक्तुः कैवल्यार्थं दुःखा-
त्यन्तोच्छेदार्थं कस्यापि प्रवृत्तिर्नोपपद्येत । शरीरादीनां
विनाशित्वात् प्रकृतेश्च धूमिग्राहकमानेन दुःखस्वाभाव्यसिद्ध्या
कैवल्यसम्भवात् । न हि स्वभावस्यात्यन्तोच्छेदो घटत इत्यर्थः ।
प्रतः कैवल्यार्थं प्रकृतेरिति सूत्रपाठः प्रामादिकत्वादुपेक्षणीयः ।

सङ्घातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् ।

पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ॥

इति कारिकातः कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्चेति पाठात् । अर्था-
ऽङ्गतेश्चेति ॥ १४४ ॥

चतुर्विंशतितत्त्वतिरिक्ततया पुरुषः साधितः । इदानीं
रूपगतो विशेषो विवेकस्फुटीकरणायानुमीयते ।

जडप्रकाशयोगात् प्रकाशः ॥ १४५ ॥

वैशेषिका आहुः । प्रागप्रकाशरूपस्य जडस्यात्मनो मनः-
योगाज्ज्ञानाख्यः प्रकाशो जायत इति तन्न । लोके जडस्या-
प्रकाशस्य लोष्टादेः प्रकाशोत्पत्त्यदर्शनेन तदयोगात् । अतः
सूर्य्यादिवत् प्रकाशस्वरूप एव पुरुष इत्यर्थः । तथा च स्मृतिः ।

यथा प्रकाशतमसोः सम्बन्धो नोपपद्यते ।

तद्वदैक्यं न शंसध्वं प्रपञ्चपरमात्मनोः ॥ इति ।

यथा दीपः प्रकाशात्मा ऋसो वा यदि वा महान् ।

प्रानात्मानं तथा विद्यात् पुरुषं सर्वजन्तुषु ॥

इति च । प्रकाशत्वं च तेजःसत्त्वं चैतन्येष्वनुगतमखण्डो प्रा-
धिरनुगतव्यवहारादिति ॥ १४५ ॥

ननु प्रकाशस्वरूपत्वेऽपि तेजोवद्गर्मधर्मिभावोऽस्ति न वा
तत्राह ॥

निर्गुणत्वान्न चिद्धर्मा ॥ १४६ ॥

सुगमम् । पुरुषस्य प्रकाशरूपत्वे सिद्धे तत्सम्बन्धमात्रे-
णान्यव्यवहारोपपत्तौ प्रकाशात्मकधर्मकल्पना गौरवमित्यपि
बाध्यम् । तेजसश्च प्रकाशाख्यरूपविशेषाग्रहेऽपि स्वर्गपुर-
स्कारेण ग्रहात् प्रकाशतेजसोर्भेदः सिध्यति । आत्मनस्तु ज्ञाना-
ख्यप्रकाशाग्रहकाले ग्रहणं नास्तीत्यतो लाघवाद्गर्मधर्मिभाव-
शून्यं प्रकाशरूपमेवात्मद्रव्यं कल्प्यते । तस्य च न गुणत्वम् ।
संयोगादिमत्त्वात् । अनार्श्रतत्वाच्चेति । तथाच स्मर्यते ।

ज्ञानं नैवात्मनो धर्मो न गुणो वा कथञ्चन ।

ज्ञानस्वरूप एवात्मा नित्यः पूर्णः सदा शिवः ॥

इति । ननु निर्गुणत्व एव का युक्तिरिति चेत् । उच्यते
पुरुषस्येच्छाद्यास्तावन्नित्या न सम्भवन्ति जन्यताप्रत्यक्षात् ।
जन्यगुणाङ्गीकारे परिणामित्वापत्तः । तथा चोभयोरेव
प्रकृतिपुरुषयोः परिणामहेतुत्वकल्पने गौरवम् । आख्यपरि-
णामेन कदाचिदज्ञत्वस्यापत्या ज्ञानेच्छादिगोचरस्रशयाप-
त्तिश्च । तथा जड़प्रकाशायोगस्योक्तत्वादपि न नित्यस्यानित्य-
ज्ञानसम्भव इति । इच्छादिकमन्वयव्यतिरेकाभ्यां मनस्येव
लाघवात् सिध्यति । मनःसंयोगस्यात्मनश्चोभयोस्तुहेतुत्वे गौर-
वात् । गुणशब्दश्च विशेषगुणभाषीत्युक्तमेव । अत आत्मा
निर्गुणः । अपिच ये तार्किका आत्मनः कर्तृत्वमिच्छन्ति तेषां
भोक्षादुपपत्तः । अहं कर्तति बुद्धेरेव गीतादिष्वदृष्टीत्-

पक्षिहेतुतयोक्तत्वात् । तस्याश्च तन्मते मिथ्याज्ञानत्वाभावेन
तन्वन्नाननिवर्त्यत्वासम्भवात् । अतः श्रुत्युक्तमोक्षानुपपत्त्यात्म-
नोऽकर्तृत्वमस्माभिरिष्यते । अकर्तृत्वाच्चादृष्टसुखाद्यभावः ।
ततश्च मनसः कृत्यादिहेतुत्वे कल्पनीये लाघवादान्तर्दृश्यगुण-
त्वावच्छेदेनैतत् कल्पयते । अत आत्मा निर्गुण इति । यथो-
क्तस्य च परमसूक्ष्मस्यात्मनः स्वरूपं वाशिष्ठे करामलकवत्
प्रोक्तं विविच्य प्रतिपादितम् । यथा ।

असम्भवति सर्वत्र दिग्भूम्याकाशरूपिणि ।

प्रकाशे यादृशं रूपं प्रकाशस्वामलं भवेत् ॥

त्रिजगत् त्वमहं चेति दृश्ये सत्तासुपागते ।

द्रष्टुः स्यात् केवलीभावस्तादृशी विमलात्मनः ॥ १

इति ॥ १४६ ॥

नन्वहं जानामीति धर्मधर्मिभावानुभवात् पुरुषस्य चिद्व-
र्मकत्वं सिध्यति गौरवस्य प्रामाणिकत्वे नादोषत्वादिति तन्नाह ।

श्रुत्या सिद्धस्य नापलापस्तत्प्रत्यक्षबाधात्

॥ १४७ ॥

भवेदेवं यदि केवलतर्केणास्माभिर्निर्गुणत्वाच्चिद्वर्मत्वादिकं
प्रसाध्यतं किन्तु श्रुत्यापि । अतः श्रुत्या सिद्धस्य निर्गुणत्वा-
देर्नापलापः सम्भवति तत्प्रत्यक्षस्य गुणादिप्रत्यक्षस्य श्रुत्यैव
बाधात् । अहं गौर इत्यादिप्रत्यक्षवदित्यर्थः । अन्यथा हि
गौरोऽहमिति प्रत्यक्षवस्त्रेण देहातिरिक्तात्मसाधिका अपि
युक्तयोर्बाधिताः स्युरिति जितं नास्तिकैः । निर्गुणत्वे च
श्रुतयः साक्षी चेताः केवली निर्गुणशब्देत्याद्याः । चिन्मात्रत्वे
तु श्रुतयोऽकर्ता चैतन्यं चिन्मात्रं सच्चिदेकरसो ज्ञयमात्मो-
व्याद्या इति । सर्वज्ञत्वादिश्रुतयस्तु राक्षोः शिर इतिवन्नौकि-

कविकल्पानुवादमात्राः । विधिनिषेधश्रुतिमध्ये निषेधश्रुतेरेव बलवत्त्वात् । अद्यात् आदेशो नेति नेति न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत् परमस्तीति श्रुतेः । किञ्चाज्ञानामहं जानामीति प्रत्यये प्रमात्वकल्पनायामिव गौरवम् । अनाद्यविद्यादोषस्यानुवर्त्तमानतया भ्रमत्वस्यैवौत्सर्गिकत्वात् । अतो भ्रमशतान्तःपातित्वेनाप्रामाख्ययद्वास्कन्दितत्वाच्चैतत्प्रत्यक्षबाधने लाघवतर्काद्यनुगृहीतमनुमानमपि समर्धमिति । नन्वात्मनो नित्यज्ञानस्वरूपत्वे कौटुष्यं लाघवमिति चेत् । उच्यते । नैयायिकादिभिरन्तःकरणं व्यवसायानुव्यवसायी तदाश्रयश्चेति चत्वारः पदार्थाः कल्पन्ते । अस्माभिस्त्वन्तःकरणं व्यवसायस्थानीया च तदवृत्तिरन्तानुव्यवसायस्थानीयश्च नित्यैकज्ञानरूप आत्मेति द्वयः पदार्थाः कल्पन्त इति ॥ १४७ ॥

ननु यदि प्रकाशरूप एवात्मा तदा सुषुप्त्याद्यवस्थाभेदो नोपपद्यते सदा प्रकाशानपायादिति तत्राह ।

सुषुप्त्याद्यसाक्षित्वम् ॥ १४८ ॥

सुषुप्त्याद्यस्यावस्थात्रयस्य बुद्धिनिष्ठस्य साक्षित्वमेव पुंसोत्तर्यः । तदुक्तम् ।

जाग्रत् स्वप्नः सुषुप्तं च गुणतो बुद्धिदृत्तयः ।

तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन व्यवस्थितः ॥

इति । तासां बुद्धिदृत्तीनां साक्षित्वेन तद्विलक्षणो जाग्रदाद्यवस्थासहितो निर्णीत इत्यर्थः । तत्र जाग्रन्नामावस्थेन्द्रियहारा बुद्धेर्विषयाकारः परिणामः । स्वप्नावस्था च संस्कारमात्रजन्यस्तादृशः परिणामः । सुषुप्त्यवस्था च द्विविधाऽसम-प्रलयभेदेन । तत्रार्थलये विषयाकारा बुद्धिर्न भवति । किन्तु स्वगतसुषुप्तदुःखमोहाकारैव बुद्धिदृत्तिर्भवति । अन्यथोक्तितस्य

सुखमहमस्वाप्तमित्यादिरूपसुषुप्तिकाक्षीनसुखादिकारणानुप-
पत्तेः । तदुक्तं व्याससूत्रेण सुषुप्तेऽर्षेऽसम्पत्तिः परिशेषादिति ।
समग्रलये तु बुद्धेर्हृत्तिसामान्याभावो मरणादाविव भवति ।
अन्यथा समाधिस्तुषुप्तिसौक्ष्म्येषु ब्रह्मरूपतेत्यागामिसूत्रानुपप-
त्तेरिति । सा च समग्रसुषुप्तिर्बुद्धत्वभावरूपेति पुरुषस्तत्त्वाक्षी-
न भवति पुरुषस्य हृत्तिमात्रसाक्षित्वात् । अन्यथा संस्कारा-
दंरपि बुद्धिधर्मस्य साक्षिभास्यतापत्तेः । सुषुप्त्यादिसाक्षित्वं
तु तादृशबुद्धिहृत्तीनां स्वप्रतिबिम्बितानां प्रकाशनमिति वक्ष्या-
मः । अतो ज्ञानार्थं पुरुषस्य न परिणामापेक्षेति । स्यादेतत् ।
सुषुप्ते यदि सुखदुःखादिगोचरा बुद्धिहृत्तिरिच्यते तर्हि जाग्र-
दादावप्यखिलवृत्तीनां हृत्तिग्राह्यत्वस्वीकार एव युक्त इति
व्यर्था तस्मान्निपुरुषकल्पना स्वगोचरहृत्तित्वेनैव स्वय-
वहारहेतुतायाः सामान्यतः सुवचत्वादिति । मैवम् । नियमेन
स्वगोचरहृत्तिकल्पनेऽनवस्थापत्तिर्गौरवं च स्यात् । किञ्चाहं
सुखीत्यादिहृत्तिषु सुखादीनां विशेषणतया निर्विकल्पकं
तज्ज्ञानमादावपेक्ष्यते । तत्र चानन्तनिर्विकल्पकवृत्त्यपेक्षया
लाघवेन नित्यमेकमेवात्मस्वरूपं ज्ञानं कल्पते । अहं सुखी-
त्यादिविशिष्टज्ञानार्थं बुद्धिहृत्तेरेव तादृशाकारत्वं पुरुषे हृत्ति-
सारूप्यमात्रस्वीकारेण वृत्त्याकारातिरिक्ताकारानभ्युपगमात्
स्वतन्त्राकारेण परिणामापत्तेरिति । अथैवं पुरुषस्य सुषुप्त्या-
दिसाक्षिमात्रत्वेन पुरुषैक्यस्याप्युपपत्तौ स किमेकोऽनेको
वेति संशयः । तत्रायं पूर्वपक्षः । लाघवतर्कसहकारेण बल-
वतीभ्योऽभेदश्रुतिभ्य एक एवात्मा सिध्यति जाग्रदाद्यवस्था-
पाशां वैधर्म्याणां बुद्धिधर्मत्वात् । यद्यप्येकस्यात्मनः सर्वबुद्धि-
साक्षित्वं तथापि यस्या बुद्धेर्या हृत्तिः सैव बुद्धिस्तदहृत्तिवि-
शिष्टतया साक्षियं गृह्णाति घटं जानामीत्यादिरूपैः । अत

एकस्या बुद्धेरयं घट इति वृत्ती सत्यामन्यबुद्धिवृत्तिद्वारा ज्ञान-
भवो घटमहं जानामीति ॥ १४८ ॥

तत्र सिद्धान्तमाह ।

जन्मादिव्यवस्थातः पुरुषबहुत्वम् ॥ १४९ ॥

पुरुषवान् स्वर्गे जायते पापौ नरकेऽन्नो बभूवते ज्ञानी
मुच्यते इत्यादेः श्रुतिस्मृतिव्यवस्थाया विभागस्यान्यथानुपपत्त्या
पुरुषा बहव इत्यर्थः । जन्ममरणे चात्र नोत्पत्तिविनाशो
पुरुषनिष्ठत्वाभावात् । किन्त्वपूर्वदेहेन्द्रियादिसङ्घातविशेषेण
संयोगश्च वियोगश्च भोगतदभावनियामकाविति । जन्मादि-
व्यवस्थायां च श्रुतिः ।

अजामिकां लोहितशुक्लकृष्णां

बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।

अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते

जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥

ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापि यन्ति ।

इत्यादिरिति ॥ १४९ ॥

ननु पुरुषैक्येऽप्युपाधिरूपावच्छेदकभेदेन जन्मादिव्यवस्था
भवेत् तत्राह ।

**उपाधिभेदेऽप्येकस्य नानायोग आकाशस्यैव
घटादिभिः ॥ १५० ॥**

उपाधिभेदेऽप्येकस्यैव पुरुषस्य नानोपाधियोगोऽप्येव यथै-
कस्यैवाकाशस्य घटकुट्यादिनानायोगः । अतोऽवच्छेदकभेदे-
नैकस्यात्मन एव विविधजन्ममरणाद्यापत्तिः कायस्रूहादावि-
वेति न सम्भवति व्यक्रमा । एकः पुरुषो जायते नापर इत्या-
दिरित्यर्थः । न ह्यवच्छेदकभेदेन कपिसंयोगतदभाववत्ये-

कश्चिदेव वृक्षे व्यवस्था घटते । एको वृक्षः कपिसंयोगी ।
अन्यस्य नेति । किञ्चैकोपाधितो मुक्तस्याप्यात्मप्रदेशस्योपाध्य-
न्तरैः पुनर्बन्धापत्त्या बन्धमोक्षव्यवस्था तदवस्थैव । यथैकघट-
मुक्तस्याकाशप्रदेशस्यान्यघटयोगाद्घटाकाशव्यवस्था तद्वदिति ।
न च बन्धमोक्षव्यवस्थाश्रुतिरपि लौकिकभ्रमानुवादमात्रमिति
वाच्यम् । मोक्षस्यालौकिकत्वात् । मिथ्यापुरुषार्थप्रतिपादनेन
श्रुतः प्रतीरकत्वाद्यापत्तेषु ॥ १५० ॥

ननु चैतन्मैकोऽपि तत्तदुपाधिविशिष्टस्यातिरिक्ततामभ्यु-
पगम्य व्यवस्थोपपादनीया तत्राह ।

उपाधिर्भिद्यते न तु तद्वान् ॥ १५१ ॥

उपाधिरेव नाना न तु तद्वानुपाधिविशिष्टोऽपि नानाभ्यु-
पेक्ष्यो विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे नानात्मताया एव शास्त्रान्तरेऽप्य-
भ्युपगमापत्तेरित्यर्थः । बन्धभागिनो विशिष्टत्वे विशेषणवियो-
गेन विशिष्टनाशान्न मोक्षोपपत्तिरित्यादीन्यपि दूषणानि ।
ननु विशिष्टस्य जीवत्वमन्वयव्यतिरेकादिति षष्ठाध्याये स्वय-
मेवाहङ्कारविशिष्टस्यैव जीवत्वं वक्ष्यतीति चेन्न प्राणधारकत्व-
रूपजीवस्यैव विशिष्टाधेयत्ववचनात् । न तु बन्धमोक्षव्यव-
स्थाया विशिष्टाश्रितत्वं वक्ष्यते मोक्षकाले विशिष्टासत्त्वादिति ।
यदपि केचिन्नवीना वेदान्तिब्रुवा आहुः । एकस्यैवात्मनः
कार्यकारणोपाधिषु प्रतिविम्बानि जीवेश्वराः प्रतिविम्बानां
चान्योऽन्यं भेदास्त्वन्माध्यास्त्रिन्व्यवस्थोपपत्तिरिति । तदप्यसत् ।
भेदाभेदविकल्पसहत्वात् । विम्बप्रतिविम्बयोर्भेदे प्रतिविम्ब-
स्याचेतनया भोक्तृत्वबन्धमोक्षाद्यनुपपत्तिः जीवब्रह्माभेदरूप-
तस्मिन्नास्तत्त्वतिथिः । जीवेश्वरभिन्नस्यात्मनोऽप्रामाणिकत्वं च ।
अभेदे तु साङ्ख्यापरिहारः । भेदाभेदाभ्युपगमे तु तस्मिन्नास्त-

हानिः । भेदाभेदाविरोधश्च । असम्भते त्वभेदोऽविभागलक्षणो भेदश्चान्योऽन्याभाव इत्यविरोध इति । अवच्छेदप्रतिविम्बादिदृष्टान्तवाक्यानि त्वये व्याख्यास्यामः । स्यादेतत् । विम्बप्रतिविम्बादिभेदं परिकल्प्यं श्रुत्या बन्धमोक्षव्यवस्थाकल्पितेत्येवास्माभिरुच्यते नतु परमार्थतो विम्बप्रतिविम्बभावस्तयोर्भेदो बन्धमोक्षादिकं चेष्यत इति । मैवम् । एवं सति बन्धमोक्षादिश्रुतिगणस्य भेदश्रुतिगणस्य चोभयोर्बाधापेक्षया केवलाभेदश्रुतिगणस्यैवाविभागपरतयैव सङ्कोचो लाघवाद्युक्तः । श्रुतिस्मृत्यन्तरैरविभागस्य सिद्धत्वाच्चेति ॥ १५१ ॥

आत्मैक्यवादिषूक्तं दूषणमुपसंहरति ।

एवमेकत्वेन परिवर्त्तमानस्य न विरुद्धधर्माध्यासः ॥ १५२ ॥

एवं रौत्यूकत्वेन सर्वतो वर्त्तमानस्यात्मनो जन्ममरणादिरूपविरुद्धधर्मप्रसङ्गो न युक्त इत्यर्थः । यद्वैकत्व इति छेदः । एकत्वेऽभ्युपगम्यमाने परितः सर्वतो वर्त्तमानस्य सर्वोपाधिष्वनुगतस्य विरुद्धधर्माध्यासो नेति न किन्तु सर्वथा विरुद्धधर्मसङ्करोऽपरिहार्य इत्यर्थः । ननु पुरुषो निर्धर्मकस्तत्र कथं जन्ममरणबन्धमोक्षादिविरुद्धधर्मसाङ्गर्थ्यमापद्यते भवद्भिरपि सर्वेषां धर्माणामुपाधिनिष्ठत्वाभ्युपगमादिति चेन्न । उक्तधर्माणां संयोगवियोगभोगाभोगरूपतया पुरुषे स्वीकारात् । परिणामरूपधर्माणामेव पुरुषे प्रतिधस्योक्तत्वादिति । यथा स्फटिकेषु लौहित्यनीलिमादिधर्माणामारोपितानामपि व्यवस्थास्ति तथा पुरुषेष्वपि बुद्धिधर्माणां सुखदुःखादीनां शरीरादिधर्माणां च ब्राह्मण्यबन्धित्वादीनामारोपितानामपि व्यवस्थास्ति शास्त्रेषु । यथा विष्णुपुराणे ।

यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्हृते ।

न च सर्वे प्रमुच्यन्ते एवं जीवाः सुखादिभिः ॥

इति ॥ १५२ ॥

सापि व्यवस्थैकाल्मेय सति जन्मादिव्यवस्थावदेव नोपपद्यत
इत्याह ।

अन्यधर्मत्वेऽपि नारोपात् तत्सिद्धिरेक-
त्वात् ॥ १५३ ॥

अन्यधर्मत्वेऽपि धर्माणां सुखादीनामारोपात् पुरुषे
व्यवस्था न सिध्यति । आरोपाधिष्ठानपुरुषस्यैकत्वादित्यर्थः ।
आकाशस्यैकत्वेऽपि घटावच्छिन्नाकाशानां घटभेदेन भिन्नतयी-
पाधिकर्मव्यवस्था घटते । आत्मत्वजीवत्वादिकन्तु नोपाध्य-
वच्छिन्नस्य । उपाधिवियोगे घटाकाशनाशवत् तन्नाशेन
जीवो न म्रियत इत्यादिश्रुतिविरोधप्रसङ्गात् । किन्तु केवल-
चैतन्यस्येति प्रागेवोक्तम् । इमां बन्धमोक्षादिव्यवस्थानुपपत्तिं
सूक्ष्मामबुद्धैवाधुनिका वेदान्तिब्रुवा उपाधिभेदेन बन्धमोक्ष-
व्यवस्थामैकाल्मेय्याहुः । तेष्येतन निरस्ताः । योऽपि तदे-
कदेशेन इमामेवानुपपत्तिं पश्यन्त उपाधिगतचित्ततिविम्बा-
नामेव बन्धादीन्याहुस्ते त्वतीव भ्रान्ताः । उक्ताङ्गदाभेदादि-
विकल्पसहत्वादिदोषात् । अन्तःकरणस्य तदुज्ज्वलितत्वा-
दित्यत्रोक्तदोषाच्च । किञ्च वेदान्तसूत्रे कापि सर्वात्मनामत्य-
न्तैक्यं नोक्तमस्ति । प्रत्युत भेदव्यपदेशाच्चान्यः । अधिकन्तु
भेदनिर्देशात् । अथो नानाव्यपदेशा । इत्यादिसूत्रैर्भेद उक्तः ।
अत आधुनिकानामवच्छेदप्रतिविम्बादिवादा अपसिद्धान्ता
एव । स्वशास्त्रानुक्तसन्दिग्धार्थेषु समानतन्त्रसिद्धान्तस्यैव सिद्धान्त-
त्वाच्चेत्यादिकं ब्रह्ममीमांसाभाष्ये प्रतिपादितमस्माभिः ॥१५३

नन्वेवं पुरुषनामात्वे सति ।

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥

नित्यः सर्वगतो ज्ञात्मा कूटस्थो दीपवर्जितः ।

एकः स भिद्यते शक्त्या मायया न स्वभावतः ॥

इत्याद्याः श्रुतिष्मृतय आत्मैकत्वप्रतिपादिका नोपपद्यन्ते
इति तत्राह ।

नाद्वैतश्रुतिविरोधो जातिपरत्वात् ॥१५४॥

आत्मैक्यश्रुतीनां विरोधस्तु नास्ति तासां जातिपरत्वात्
जातिः सामान्यमेकरूपत्वं तत्रैवाद्वैतश्रुतीनां तात्पर्यात् ।
त्वखण्डत्वे प्रयोजनाभावादित्यर्थः । जातिशब्दस्य चैकरूप
तार्थकत्वमुत्तरसूत्राह्नयते । यथाश्रुतजातिशब्दस्यादरे । आत्म
इदमेक एवाय आसीत् । सदेव सौम्येदमग्र आसीत् । एव
मेवाहितीयम् । इत्याद्यद्वैतश्रुत्युपपादकतयैव सूत्रं व्याख्ये
यम् । जातिपरत्वात् । विजातीयद्वैतनिषेधपरत्वादित्यर्थः ।

तत्राद्यव्याख्यायामयं भावः । आत्मैक्यश्रुतिष्मृतिस्वैकादि
शब्दाश्चिदेकरूपतामात्रपरा भेदादिशब्दाश्च वैधर्म्यलक्षणभेद
पराः । एक एवात्मा मन्तव्यो जायत्स्वप्नसुषुप्तिषु स्थानत्रय
व्यतीतस्य पुनर्जन्म न विद्यत इत्यादिवाक्येष्वेकरूपार्थत्वावश्य
कत्वात् । अन्यथावस्थात्रयेऽप्यात्मन एकतामात्रज्ञानेन स्थान
त्रयव्यतीतशब्दाज्ञाया अवस्थात्रयाभिमाननिवृत्तेरसम्भवात्
तथैकरूपताप्रतिपादनेनैव निखिलोपाधिविवेकेन सर्वात्मना
स्वरूपबोधनसम्भवाच्च । न ह्यन्यथा निर्धर्मकमात्मस्वरूप
विशिष्य ब्रह्मणापि शब्देन साक्षात्प्रतिपादयितुं शक्यते ।
शब्दानां सामान्यमात्रगोचरत्वात् । आत्रह्मस्तम्बपर्यन्तेष्व

एतन्नैकरूपत्वे तु प्रतिपादिते तदुपपत्त्यर्थं शिष्यः स्वयमेव
 आर्वाहवेचयति यावन्निर्विशेषे शब्दगोचरे स्वरूपे पर्यवस्य-
 तीति । ततश्च निःशेषाभिमाननिवृत्त्या कृतकत्वो भवति ।
 यदि पुनरहैतवाक्यान्यखण्डतामात्रपराणि स्युस्तर्हि तेभ्यो
 आभिमाननिवृत्तिः सम्भवति । आकाशे विविधशब्ददखण्डे-
 ष्यात्मनि सुखदुःखतदभावादीनामवच्छेदकभेदैरुपपत्तेः ।
 एकस्यैव वाक्यस्याखण्डत्वावैधर्म्याभयपरत्वे च वाक्यभेदी-
 खण्डतापरकल्पनायां फलाभावश्च । अवैधर्म्यज्ञानादेव
 आर्वाभिमाननिवृत्तेः । अतोऽहैतवाक्यानि नाखण्डतापराणि ।
 यायानुग्रहेण बलवतीभिर्भेदग्राहकश्रुतिस्मृतिभिर्विरोधाच्च ।
 कन्त्ववैधर्म्यलक्षणाभेदपराण्येव । साम्यबोधकश्रुतिस्मृत-
 भेदकवाक्यत्वात् । सामान्यात् त्विति ब्रह्मसूत्रार्थात् । तत्र
 साम्ये श्रुतयः । यद्योदकं शुद्धे शुद्धमांसत्वं तादृगेव भवति ।
 एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम निरञ्जनः परमं साम्य-
 मुपैतीत्याद्याः स्मृतयश्च ।

ज्योतिरात्मनि नान्यत्र सर्वभूतेषु तत् समम् ।

स्वयं च शक्यते द्रष्टुं सुसमाहितचेतसा ॥

यावानात्मनि बोधात्मा तावानात्मा परात्मनि ।

य एवं सततं वेद जनस्थोऽपि न सुञ्जाति ॥

इत्याद्याः । उक्तश्रुती मोक्षदशायामपि भेदघटितसाम्य-
 लक्षणात् स्वरूपभेदोऽप्यात्मनामस्तौति सिद्धम् । अवैधर्म्या-
 भेदपरत्वं चात्मभूतं विष्णुरहं शिवोऽहंमत्यादिवाक्यानां
 मन्तव्यम् । न तु तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मीत्यादिवाक्यानामपि ।
 एव सांख्यमते प्रलयकालीनस्य पूर्णात्मन एव तदादिपदार्थ-
 तया नित्यशुद्धसुक्तस्वमस्मीत्यादियथाश्रुतस्य तादृशवाक्यार्थ-
 भात् । यदि तु सर्गाद्युत्पन्नपुरुषो नारायणाख्य एव तत्-

पदार्थस्तदा तत्त्वमसीत्यादिवाक्यानामप्यवैधर्म्यात्कतैवास्तु ।
 ननु प्रयोजनाभावात् भेदपरत्वं श्रुतीनां सम्भवतीति चेन्न
 मोक्षोपपादनस्यैव प्रयोजनत्वात् । सृष्टिसंहारयोः प्रवाहरू-
 पेणानुच्छेदात् तस्यैव मोक्षानुपपत्तेः । अथैवमात्मभेदस्य
 लोकसिद्धतया न तत्परत्वं श्रुतीनां घटत इति मैवम् । लाघ-
 वतर्केणाकाशवदात्मन्येकत्वस्यानुमानतः प्रसक्तस्य श्रुत्यादि-
 भिर्निषेधात् । स्वपरचैतन्ययोर्भेदस्य चाप्रत्यक्षत्वात् । देहा-
 दिश्वेवानुभवात् । य एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुतेऽथ तस्य भयं
 भवतीत्यादिभेदनिन्दा तु वैधर्म्यविभागान्यतरलक्षणभेदपरेति ।
 नन्वेवं मुक्तानां प्रतिविम्बावच्छेदश्रुतीनां का गतिरिति चेदु-
 च्यते । अनेकतज्जोमयादित्यमण्डलवत् । अनेकात्ममयमपि
 चिदादित्यमण्डलमेकरसमविभक्तमेकपिण्डौल्लस्य तस्य किर-
 णवत् स्वांशभूतैरसंख्यपुरुषैरसंख्योपाधिष्वसंख्यविभाग एव
 प्रतिविम्बादिदृष्टान्तैः प्रतिपाद्यते विभागलक्षणान्यत्वस्य वाचा-
 रम्भणमात्रत्वं बोधयितुं न पुनरखण्डत्वम् ।

वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

इत्यादिसांशदृष्टान्तश्रुतीनां न्यायानुग्रहेण ब्रह्मवत्त्वादिति ।

यथा च स्मर्यते ।

यस्य सर्वात्मकत्वेऽपि खण्ड्यते नैकपिण्डता ।

इति ब्रह्ममीमांसायां तु नित्याभिव्यक्तो परमेश्वरचैतन्ये-
 ऽन्येषां लयरूपाविभागेनाप्यहैतमुक्तमविभागो वचनादिति
 सूत्रेषेति । अधिकं तु ब्रह्ममीमांसाभाष्ये प्रोक्तमस्माभिरिति
 दिक् । सूत्रस्य द्वितीयव्याख्यायां त्वयं भावः । प्रलयकाले पुरुष-
 विजातीयं सर्वमेवासत् । अर्थक्रियाकारित्वाभावात् । पुरुषाणां
 क्लृप्तसत्त्वे नार्थक्रियैवाप्रसिद्धेति । अतः सर्गकाले इव प्रलयेऽपि
 सत्त्वम् । अतस्तदात्मनां विजातीयहैतराहित्यम् । तथा सर्ग-

ज्ञालेऽपि कूटस्थत्वरूपपारमार्थिकसत्त्वेनाद्यन्नेति विजातीय-
द्वैतराहित्यात् सर्गकालीनाद्वैतश्रुतयोऽप्युपपन्ना इति ॥१५४॥
नन्वात्मन एकत्ववदेकरूपत्वमपि नानारूपताप्रत्यक्षेण
विरुद्धं तत् कथमुक्तं जातिपरत्वादिति तत्राह ।

विदितबन्धकारणस्य दृष्ट्यातद्रूपम् ॥ १५५ ॥

विदितं स्पष्टं बन्धकारणमविवेकी यत्र तस्य दृष्ट्यैव पुरु-
षेष्वतद्रूपं रूपभेद इत्यर्थः । अतो भ्रान्तदृष्ट्या न रूपभेदसिद्धि-
रिति ॥ १५५ ॥

अनु तथाप्यनुपलम्भादेकरूपत्वाभावः सेत्स्यति तत्राह ।

नान्धादृष्ट्या चक्षुष्मतामनुपलम्भः ॥ १५६ ॥

अनुपलम्भ एवासिद्धः । अत्रैरदर्शनेऽपि ज्ञानिभिरेकरू-
पत्वस्य दर्शनादित्यर्थः ॥ १५६ ॥

अद्वैतश्रुत्यनुपपत्तिं समाधायाखण्डाद्वैते बाधकान्तर-
माह ।

वामदेवादिमुक्तो नाद्वैतम् ॥ १५७ ॥

वामदेवादिमुक्तोऽस्ति तथापीदानीं बन्धः स्वस्मिन्ननुभव-
सिद्धः । अतो नाखण्डात्माद्वैतमित्यर्थः । स चापि जाति-
स्मरणामबोधस्तत्रैव जन्मन्यपवर्गमापेत्यादिवाक्यशतविरोध-
श्चेति शेषः । न चैवं बन्धमोक्षावुपाधेरैवेत्यवगन्तव्यम् । श्रुति-
स्मृतिसिद्धान्तविरोधात् । दुःखं मा भुञ्जीयेति कामनादर्शनेन
पुरुषमोक्षस्यैव मोक्षाख्यपरमपुरुषार्थत्वाच्च । उपाधेर्दुःख-
हानस्य च तादर्थ्येन परम्परयैव पुरुषार्थत्वात् पुत्रादिर्वादिति ।
यदप्याधुनिकैर्मायावादिभिरुच्यते । अद्वैतश्रुतिविरोधाद्बन्ध-
मोक्षस्यैवसंहारादिश्रुतयो बाध्यन्त इति । तदप्यसत् । मोक्षा-
ख्यफलस्यापि श्रवणकाल एवाभावनिश्चये अश्रुत्तरं मनना-

द्विधेरननुष्ठानेन साक्षात्प्राप्तसंज्ञात् । प्रपञ्चान्तर्मतस्य
वेदान्तसाध्यैतन्मुक्त्या बाधे वेदान्तान्तर्गतेऽप्यहै ते पुनः संशया-
पत्तेश्च । स्वाप्नबाधस्य जाग्रति बाधे तद्वाक्यार्थे पुनः संशय-
वत् । विश्व मित्यावुचिर्नास्तिकतेस्तनुशास्त्रनाशर्मादिषु स्नाप-
वन्निष्पाहृष्टयो वीरप्रभेदा एव सांज्ञितिकशब्देन प्रपञ्चस्वा-
विद्यकतायाश्च तैरभ्युपगमादिति दिक् ॥ १५७ ॥

ननु वामदेवादेरपि परममोक्षो न जात इत्यभ्युपेयं
तत्राह ।

अनादावद्य यावदभावाद्द्विष्यदप्येवम् ॥ १५८ ॥

अनादौ कालेऽप्य यावच्चैन्मोक्षो न जातः कस्यापि तर्हि
भविष्यत्कालोऽप्येवं मोक्षशून्य एव स्यात् सम्बन्धसाधनानुष्ठा-
नस्याविशेषादित्यर्थः ॥ १५८ ॥

तत्र प्रयोगमाह ।

ब्रूदानीमिव सर्वत्र नात्यन्तोच्छेदः ॥ १५९ ॥

सर्वत्र काले बन्धस्यात्यन्तोच्छेदः कस्यापि पुंसो नास्ति
वर्त्तमानकालवदित्यनुमानं सम्भवेदित्यर्थः ॥ १५९ ॥

पुरुषाणां यदेकरूपत्वमेकत्वप्रतिपादकश्रुत्यर्थावधारितं
तत् किं मोक्षकाले किं सर्वदैवेत्याकाङ्क्षायामाह ।

व्यावृत्तीभयरूपः ॥ १६० ॥

स च पुरुषो व्यावृत्तीभयरूपे व्यावृत्तो निवृत्तो रूपभेदो
ब्रह्मात् तथेत्यर्थः । श्रुतिस्मृतितन्वाद्येभ्यः सदैकरूपतासिद्धेरिति
शेषः । तदुक्तम् ।

बहुरूप इवाभाति मायया बहुरूपवत् ।

रममाणो गुणेष्वस्मात्समाहमिति बध्यते इति ।

जगदाख्यमहास्वप्ने स्नाप्रात् स्वप्नान्तरं ब्रजत् ।

रूपं त्यजति नो ज्ञानं ब्रह्म ज्ञानत्वहं हितम् ॥

इति च ॥ १६० ॥

ननु साक्षित्वस्यानित्यत्वात् पुरुषाणां कथं सदैकरूपत्वं
तत्राह ।

साक्षात् सम्बन्धात् साक्षित्वम् ॥ १६१ ॥

पुरुषस्य यत् साक्षित्वमुक्तं तत् साक्षात्सम्बन्धमात्रात् ।
न तु परिणामत इत्यर्थः । साक्षात्सम्बन्धेन बुद्धिमात्रसाक्षि-
तावगम्यते साक्षाद्द्रष्टरि संज्ञायामिति साक्षिशब्दव्युत्पाद-
नात् । साक्षाद्द्रष्टृत्वं चाव्यवधानेन द्रष्टृत्वम् । पुरुषे च
साक्षात्सम्बन्धः स्वबुद्धिहृत्तेरेव भवति । अतो बुद्धेरेव साक्षी
पुरुषोऽन्येषां तु द्रष्टृमात्रमिति शास्त्रीयो विभागः । ज्ञान-
नियामकस्वार्थाकारतास्थानीयः प्रतिविम्बरूप एव सम्बन्धो
न तु संयोगमात्रमतिप्रसङ्गादित्यसङ्गदावेदितम् । विष्णुादेः
सर्वसाक्षित्वं त्विन्द्रियादिव्यवधानाभावमात्रेण गौणम् । अक्ष-
सम्बन्धात् साक्षित्वमिति पाठे त्वक्षमात्रबुद्धिः करणत्वसामा-
न्यात् । तस्या यथोक्तात् प्रतिविम्बरूपात् सम्बन्धादित्यर्थः
॥ १६१ ॥

उभयरूपत्वाभावसिद्धयर्थं पुरुषस्यापरो विशेषावाह सूत्रा-
भ्याम् ।

नित्यमुक्तत्वम् ॥ १६२ ॥

सदैव पुरुषस्य दुःखाख्यबन्धशून्यत्वम् । दुःखादेर्बुद्धिपरि-
णामत्वादित्यर्थः । पुरुषार्थस्तु दुःखभोगनिवृत्तिः प्रतिविम्ब-
रूपदुःखनिवृत्तिर्वैलुक्तमेव ॥ १६२ ॥

श्रीदासीन्यं चेति ॥ १६३ ॥

बौदासीन्यमकर्तृत्वं तेन चान्येऽपि निष्कामत्वादय
उपलक्षणीयाः । कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा अहायहा धृति-
रधृतिर्धीर्ज्ञीर्भीरित्येतत् सर्वं मन एवेति श्रुतेः । इतिशब्दः
पुरुषधर्मप्रतिपादनसमाप्ति ॥ १६३ ॥

नन्वेवं प्रकृतिपुरुषयोरन्योऽन्यं वैधर्म्येण विवेके सिद्धे पुरु-
षस्य कर्तृत्वं बुद्धेरपि च ज्ञातृत्वं श्रुतिस्मृत्योरुच्यमानं कथ-
मुपपद्येयातां तत्राह ।

उपरागात् कर्तृत्वं चित्सान्निध्याच्चित्सा-
न्निध्यात् ॥ १६४ ॥

अत्र यथायोग्यमन्वयः । पुरुषस्य यत् कर्तृत्वं तदबुद्धा-
परागात् । बुद्धेश्च या चित्ता सा पुरुषसान्निध्यात् । एतदुभयं
न वास्तवमित्यर्थः । यद्याग्न्यसोः परस्परं संयोगविशेषात्
परस्परधर्मव्यवहार औषाधिको यथा वा जलसूर्ययोः संयो-
गात् परस्परधर्मोपस्तथैव बुद्धिपुरुषयोरिति भावः । एतच्च
कारिकयाप्युक्तम् ।

तस्मात् तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ।

गुणकर्तृत्वं च तथा कर्त्तव्यं भवत्युदासीनः ॥

इति । चित्सान्निध्यादिति द्विःपाठोऽध्यायसमाप्तिसूच-
नार्थः ॥ १६४ ॥

हेयज्ञाने तयोर्हेतू इति व्यूहा यथाक्रमम् ।

चत्वारः शास्त्रसुख्यार्था अध्यायेऽस्मिन् प्रपञ्चिताः ॥

सङ्कल्पसांख्यसूत्राणामर्थस्यात्र प्रपञ्चनात् ।

शास्त्रं योगवदेवेदं सांख्यप्रवचनाभिधम् ॥

इति विज्ञानाचार्यनिर्मिते कापिलसांख्यप्रवचनस्य

भाष्ये विषयाध्यायः प्रथमः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

शास्त्रस्य विषयो निरूपितः । साम्प्रतं पुरुषस्यापरिष्ठा-
मित्वोपपादनाय प्रकृतितः सृष्टिप्रक्रियामतिविस्तरेण द्विती-
याध्याये वक्ष्यति । तत्रैव प्रधानकार्याणां स्वरूपं विस्तरतो
वक्तव्यं तेभ्योऽपि पुरुषस्यातिस्फुटविवेकाय । अत एव ।

विकारं प्रकृतिं चैव पुरुषं च सनातनम् ।

यो यथावद्विजानाति स विद्वान् सो विमुच्यते ॥

इति मोक्षधर्मादिषु त्रयाणामेव ज्ञेयत्वबन्धनम् । तत्रा-
दावृत्तेनायाः प्रकृतेर्निष्पन्नयोजनस्रष्टृत्वे सुक्तस्यापि बन्धप्रसङ्ग
इत्याशयेन जगत्सर्जने प्रयोजनमाह ।

विमुक्तमोक्षार्थं स्वार्थं वा प्रधानस्य ॥ १ ॥

कर्तृत्वमिति पूर्वाध्यायशेषसूत्रादनुषङ्गते स्वभावतो
दुःखवन्धाद्दिसुक्तस्य पुरुषस्य प्रतिविम्बरूपदुःखमोक्षार्थं प्रति-
विम्बसम्बन्धेन दुःखमोक्षार्थं वा प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वम् ।
अथवा स्वार्थम् । स्वस्य पारमार्थिकदुःखमोक्षार्थमित्यर्थः ।
अथपि मोक्षवन्नोऽपि सृष्टेः प्रयोजनं तथापि सुख्यत्वान्नोच्च
एवोक्तः ॥ १ ॥

ननु मोक्षार्थं चेत् सृष्टिस्तर्हि सकृत् सृष्ट्यैव मोक्षसम्भवे
पुनः पुनः सृष्टिर्न स्यादिति तत्राह ।

विरक्तस्य तत्सिद्धेः ॥ २ ॥

नैकदा सृष्टेर्मोक्षः किन्तु बहुषो जन्ममरणव्याध्यादिवि-
विधदुःखेन सृष्टं तस्य ततश्च प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकस्यात्योत्प-
न्नपरवैराग्यस्यैव मोक्षोत्पत्तिसिद्धेरित्यर्थः ॥ २ ॥

सकृत् सृष्ट्या वैराग्यासिद्धौ हेतुमाह ।

न श्रवणमात्रात् तत्सिद्धिरनादिवासनाया
बलवत्त्वात् ॥ ३ ॥

श्रवणमपि बहुजन्मकृतपुण्येन भवति । तत्रापि श्रवण-
मात्रान्न वैराग्यसिद्धिः किन्तु साक्षात्कारात् । साक्षात्कारश्च
भ्रष्टिति न भवति । अनादिमित्यावासनाया बलवत्त्वात् ।
किन्तु योगनिष्ठया । योगी च प्रतिबन्धबाहुल्यमित्यतो बहु-
जन्मभिरेव वैराग्यं मोक्षश्च कदाचित् कस्यचिदेव सिध्यती-
त्यर्थः ॥ ३ ॥

सृष्टिप्रवाहे हेत्वन्तरमाह ।

बहुभृत्यवद्वा प्रत्येकम् ॥ ४ ॥

यथा गृहस्थानां प्रत्येकं बहवो भर्तृव्या भवन्ति स्त्रीपु-
त्रादिभेदेन । एवं सत्त्वादिगुणानामपि प्रत्येकमसङ्गपुरुषा
विमोचनीया भवन्ति । अतः कियत्पुरुषमोक्षेऽपि पुरुषान्त-
रमोचनार्थं सृष्टिप्रवाहो घटते । पुरुषाणामानन्त्यादित्यर्थः ।
तथा च योगसूत्रम् । कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधा-
रणत्वादिति ॥ ४ ॥

ननु प्रकृतेरेव सृष्ट्वं कथमुच्यते । एतस्मादात्मन आकाशः
सम्भूत इति श्रुत्या पुरुषस्यापि सृष्ट्वसिद्धेरिति तत्राह ।

प्रकृतिवास्तवे च पुरुषस्याध्याससिद्धिः ॥५॥

प्रकृतौ सृष्ट्वस्य वस्तुत्वे च सिद्धे पुरुषस्य सृष्ट्वाध्यास
एव श्रुतिषु सिध्यति । उपासनायामेव श्रुतेस्तात्पर्यात् । अजा-
मेकामित्यादिश्रुत्यन्तरेण प्रकृतेः सृष्ट्वसिद्धेः पुंसां कूटस्थ-
चिन्मात्रताबीधकश्रुत्यन्तरविरोधाच्चेत्यर्थः । अयं चाध्यास
उपचाररूपी लोके सिद्ध एवास्ति । यथा स्वशक्तिषु योधेषु
वर्तमानौ जयपराजयौ राजन्युपचर्येते तथा स्रष्टव्यौ प्रकृतौ

वर्तमानं स्रष्टृत्वादिकं शक्तिमत्त्वं पुरुषेषूपचर्यते शक्तिशक्ति-
मदभेदात् । तदुक्तं कीर्मे ।

शक्तिशक्तिमतीर्भेदं पश्यन्ति परमार्थतः ।

अभेदं चानुपश्यन्ति योगिनस्तत्त्वचिन्तकाः ॥

इति भेदमन्योऽन्याभावभेदं चाविभागरूपं प्रकृत्यादि-
तन्वोपासकाः पश्यन्तीत्यर्थः । तयोश्चोदाहरणम् । अथात
आदेशो नेति नेतीत्यादिश्रुतिः । आत्मैवेदं सर्वमित्यादिश्रुति-
श्चेति भावः ॥ ५ ॥

नन्वेवं प्रकृतावपि स्रष्टृत्वं वास्तवमिति कुतोऽवष्टृतं स्रष्टेः
स्वप्नादितुल्यताया अपि श्रवणादिति तत्राह ।

कार्यतस्तत्सिद्धेः ॥ ६ ॥

कार्याणामर्थक्रियाकारितया वास्तवत्वेन कार्यत एव
धर्मिग्राहकप्रमाणेन प्रकृतेर्वास्तवस्रष्टृत्वसिद्धेरित्यर्थः । स्वप्नादि-
तुल्यताश्रुतयस्वनित्यतारूपासत्त्वांशमात्रे पुरुषाध्यस्तत्वांशे वा
बोद्ध्याः । अन्यथा स्रष्टिप्रतिपादकश्रुतिविरोधात् । स्वप्नपदा-
र्थानामपि मनःपरिणामत्वेनात्यन्तासत्ताविरहाच्चेति ॥ ६ ॥

ननु प्रकृतः स्वार्थत्वपक्षे सूक्तपुरुषं प्रत्यपि सा प्रवर्त्तते
तत्राह ।

चेतनोद्देशान्नियमः कण्टकमोक्षवत् ॥ ७ ॥

चित्ती संज्ञान इति व्युत्पत्त्या चेतनोऽन्वाभिन्नः । यथैकमेव
कण्टकं यश्चेतनोऽभिन्नस्तस्मादेव मुच्यते तं प्रत्येव दुःखाम्बकं
न भवत्यन्यान् प्रति तु भवत्येव तथा प्रकृतिरपि चेतनाद्-
भिन्नात् कृतार्थादेव मुच्यते तं प्रत्येव दुःखाम्बिका न भवति ॥
अन्याननभिन्नान् प्रति तु दुःखाम्बिका भवत्येवेति नियमो

व्यवस्थेत्यर्थः । एतेन स्वभावतो बह्व्ययः अपि प्रकृतेः स्वमोक्षो
घटत इत्यतो न युक्तपुरुषं प्रति प्रवर्त्तते ॥ ७ ॥

ननु पुरुषे स्रष्टृत्वमध्यस्तमात्रमिति यदुक्तं तत्र युक्तम् ।
प्रकृतिसंयोगेन पुरुषस्यापि महदादिपरिणामौचित्यात् । इष्टो
हि पृथिव्यादियोगेन काष्ठादेः पृथिव्यादिसदृशः परिणाम इति
तत्राह ।

अन्ययोगेऽपि तत्सिद्धिर्नाञ्जस्येनायोदाहवत्

॥ ८ ॥

प्रकृतियोगेऽपि पुरुषस्य न स्रष्टृत्वसिद्धिराञ्जस्येन साक्षात् ।
तत्र दृष्टान्तोऽयोदाहवत् । यथायसो न दग्धृत्वं साक्षादस्ति
किन्तु स्वसंयुक्ताग्निहारकमध्यस्तमेवेत्यर्थः । उक्तदृष्टान्ते तूभयोः
परिणामः प्रत्यक्षासिद्धत्वादित्यते सन्दिग्धस्थले त्वेकस्यैव परि-
णामेनोपपत्तावुभयोः परिणामकल्पने गौरवम् । अन्यथा जपा-
संयोगात् स्फटिकस्य रागपरिणामापत्तेरिति ॥ ८ ॥

सृष्टेः फलं मोक्ष इति प्रागुक्तम् । इदानीं सृष्टेर्मुख्यं निमि-
त्तकारणमाह ।

रागविरागयोर्योगः सृष्टिः ॥ ९ ॥

रागे सृष्टिर्वैराग्ये च योगः स्वरूपेऽवस्थानम् । सुक्तिरिति
यावत् । अथवा चित्तवृत्तिनिरोध इत्यर्थः । तथा चान्वयव्यति-
रेकाभ्यां रागः सृष्टिकारणमित्याशयः । तथा च श्रुतिरपि
ब्रह्मादिरूपां विविधकर्मगतिमुक्त्वाह इति तु कामयमानो
योऽकामो न तस्य प्राणा उत्क्रामन्तीति । रागवैराग्ये अपि
प्रकृतिधर्माविव ॥ ९ ॥

इतः परं सृष्टिप्रक्रियां प्रकृत्यारम्भे ।

महदादिक्रमेण पञ्चभूतानाम् ॥ १० ॥

सृष्टिरिति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । यद्यप्येतस्मादात्मन
 आकाशः सम्भूत इत्यादिश्रुतावादावेव पञ्चभूतानां सृष्टिः
 श्रूयते तथापि महदादिक्रमेणैव पञ्चभूतानां सृष्टिरिष्टे त्यर्थः ।
 तेज आदिसृष्टिश्रुतौ गगनवायुसृष्टे रापूरणवदुक्तश्रुतावप्यादौ
 महदादिसृष्टिः पूरणीयेति भावः । अत्र च प्रमाणं षट्सृष्टि-
 वदन्तःकरणातिरिक्ताखिलसृष्टे रन्तःकरणवृत्ति-पूर्वकत्वानुमा-
 नम् । किञ्च ।

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुर्ज्योतिरापञ्च पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥

इति श्रुत्यन्तरस्वपाठक्रमानुरोधेन स प्राणमसृजत् प्राणा-
 ऋद्वां खं वायुमित्यादिश्रुत्यन्तरेण च पञ्चभूतसृष्टेः प्राणह-
 दादिसृष्टिरवधार्यत इति । प्राणश्चान्तःकरणस्य वृत्तिमेद इति
 वक्ष्यति । अतोऽस्यां श्रुतौ प्राण एव महत्तत्त्वमिति । तथा
 वेदान्तसूत्रमपि महदादिक्रमेणैव सृष्टिं वक्ति । अन्तरा विज्ञा-
 नमनसौ क्रमेण तस्मिन्नादिति । सदाकाशयोर्मध्ये बुद्धिमनसौ
 उत्पाद्ये इति क्रमेणेत्यर्थः । मनसि चाहङ्कारस्य प्रवेश इति
 ॥ १० ॥

प्रकृतेरेव सृष्टृत्वं स्वमोक्षार्थं तस्या नित्यत्वात् । महदा-
 दीनां तु स्रस्वविकारसृष्टृत्वं न स्वमोक्षार्थमनित्यत्वादिति ।
 विशेषमाह ।

आत्मार्थत्वात् सृष्टेर्नैषामात्मार्थं आरम्भः ॥ ११ ॥ †

एषां महदादीनां सृष्टृत्वस्वात्मार्थत्वात् पुरुषमोक्षार्थत्वात्
 स्वार्थं आरम्भः सृष्टृत्वं विनाशित्वेन मोक्षायोगादित्यर्थः । पर-

मोक्षार्थकत्वं चावश्यमेव पुरुषमोक्षार्थकत्वमेव युक्तं न प्रकृति-
मोक्षार्थकत्वं तस्याः पुरुषगुणत्वादिति ॥ ११ ॥

खण्डदिक्कालयोः सृष्टिमाह ।

दिक्कालावाकाशादिभ्यः ॥ १२ ॥

नित्यी यी दिक्कालौ तावाकाशप्रकृतिभूतौ प्रकृतेर्गुणवि-
शेषावेव । अतो दिक्कालयोर्विभुत्वोपपत्तिः । आकाशवत् सर्व-
गतश्च नित्य इत्यादिशब्दं विभुत्वं चाकाशस्योपपन्नम् । यौ
तु खण्डदिक्कालौ तौ तु तत्तदुपाधिसंयोगादाकाशादुत्पद्येते
इत्यर्थः । आदिशब्देनोपाधिग्रहणादिति । यद्यपि तत्तदुपा-
धिविशिष्टाकाशमेव खण्डदिक्कालौ तथापि विशिष्टस्यातिरि-
क्तताभ्युपगमवादेन वैशेषिकानये श्रोत्रस्य कार्यतावत् तत्कार्य-
त्वमत्रोक्तम् ॥ १२ ॥

इदानीं महदादिक्रमेणेत्युक्तान् स्वरूपतो धर्मतश्च क्रमेण
दर्शयति ।

अध्यवसायो बुद्धिः ॥ १३ ॥

महत्तत्त्वस्य पर्यायो बृहिरिति । अध्यवसायश्च निश्चया-
ख्यस्तस्या साधारणी वृत्तिरित्यर्थः । अभेदनिदेशस्तु धर्मधर्म्य-
भेदात् । अस्याश्च बुद्धेर्महत्त्वं स्वैतरसकलकार्यव्यापकत्वात्त-
द्वैश्वर्याच्च मन्तव्यम् ।

सविकारात् प्रधानात् तु महत्तत्त्वमजायत ।

महानिति यतः स्यात्तिलोकानां जायते सदा ॥

इति स्मृतेः । अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतत्सङ्घर्षेद
इत्यादिश्रुतिस्मृतिषु च हिरण्यगर्भे चेतनेऽपि महानितिशब्दो
बुद्धमभिमानीत्वं नैव । यथा बुद्धिश्चभिमानीत्वेन पृथिवीशब्द-
स्तद्वत् । एवमेव बुद्ध्यादिव्यवहारासादिशब्दोऽपि बोध्यः । प्रकृत्य-

भिमानिदेवतामारब्ध सर्वेषामिव भूताभिमानिपर्यन्तानां
सर्वबुद्धिरूपाश्च प्रतिनियतोपाधयो महत्तत्त्वस्वेवांशा इति
 । १३ ।

महत्तत्त्वस्यापरानपि धर्मानाह ।

तत्कार्यं धर्मादि ॥ १४ ॥ *moral qualities*

धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याख्यपि बुद्ध्यापादानकानि नाहङ्गा-
राद्युपादानकानि बुद्धेरेव निरतिशयसत्त्वकार्यत्वादित्यर्थः ॥१४॥
 नन्वेवं कथं नरपञ्चादिगतानां बुद्ध्यांशानामधर्मप्रावृत्त्य-
 मुपपद्यतां तत्राह ।

महदुपरागाद्विपरीतम् ॥ १५ ॥

तदेव महत्तत्त्वं रजस्तमोभ्यामुपरागाद्विपरीतं कूट-
धर्माज्ञानावैराग्यानेश्वर्यधर्मकमपि भवतीत्यर्थः । एतेन सर्वं
एव पुरुषा ईश्वरा इति श्रुतिस्मृतिप्रवादोऽप्युपपादितः सर्वो-
पाधीनां स्वाभाविकैश्वर्यस्य रजस्तमोभ्यामिवावरणादिति ।
 नन्वेवं धर्माद्यवस्थानार्थं बुद्धेरपि नित्यत्वात् कथं कार्यंतेति
 चेन्न । प्रकृत्यंशरूपे वीजावस्थमहत्तत्त्वे सत्त्वविशेषे कर्मवास-
 नादीनामवस्थानात् तस्यैव ज्ञानकारणावस्थायामहुरवदुप-
पत्त्वङ्गीकारात् । तथा चाकाशवदेव नित्यानित्योभयरूपा
बुद्धिः । यथा कारणं स्वाकारः प्रकृतिप्रभावादिति । १५ ।

महत्तत्त्वं लक्षयित्वा तत्कार्यं महद्कारं लक्षयति ।

अभिमानोऽहङ्कारः ॥ १६ ॥ : *Asmita*

अहङ्कारोतीहङ्कारः कुम्भकारवत् । अन्तःकरणद्वयं च
च धर्मधर्म्यभेदादभिमान इत्यन्तोऽसाधारणवृत्तिता । सूत्रनाय
बुद्ध्या निश्चित एवाहोऽहङ्कारमकारो जायेते । अतो वृत्तोः
कार्यकारणभावानुधारिण वृत्तिमतोरपि कार्यकारणभाव उच्ये-

यत् इति प्रागेवोक्तम् । अन्तःकरणमेकमेव वीजाङ्कुरमहावृक्षा-
दिवदवस्थानयन्मात्रभेदात् कार्यकारणभावमापद्यत इति च
प्रागेवोक्तम् । अत एव बाहुमाख्ययोर्मनो महान् मतिर्ब्रह्मा
पूर्वुषिः स्यातिरीश्वर इति मनोबहुरेकपर्यायत्वसूक्तमिति
॥ १६ ॥

क्रमागतमहङ्कारस्य कार्यमाह ।

एकादशपञ्चतन्मात्रं यत्कार्यम् ॥ १७ ॥

एकादशेन्द्रियाणि शब्दादिपञ्चतन्मात्रं साहङ्कारस्य कार्य-
मित्यर्थः । मयानेनेन्द्रियेणैवं रूपादिकं भोक्तव्यमिदमेव सुख-
साधनमित्याद्यभिमानादेवादिसर्गेष्विन्द्रियतद्विषयोत्पत्त्याहङ्कार
इन्द्रियादिहेतुः ॥ लोके भोगाभिमानिनैव रागद्वारा भोगोप-
करणकरणदर्शनात् । रूपरागादभूच्चक्षुरित्यादिना मोक्षधर्मं
हिरण्यगर्भस्य रागादेव समष्टिचक्षुराद्योत्पत्तिस्मरणाच्चेति
भावः । अतश्च भूतेन्द्रिययोर्मध्ये रागधर्मकं मन एवादावह-
ङ्कारादुत्पद्यत इति विशेषस्तन्मात्रादीनां रागकार्यत्वादिति
॥ १७ ॥

तत्रापि विशेषमाह ।

२ सात्त्विकमेकादशकं प्रवर्तते वैज्रतादह-
ङ्कारात् ॥ १८ ॥

एकादशानां पूरणमेकादशकं मनः षोडशालक्षणमध्ये
सात्त्विकम् । अतस्तद्वैज्रतात् सात्त्विकाहङ्काराज्जायत इत्यर्थः ।
अतश्च राजसाहङ्काराद्दशेन्द्रियाणि तामसाहङ्काराच्च तन्मात्रा-
णीत्यपि गन्तव्यम् ।

वैकारिकास्तौजस्य तानुसूचेत्यहं त्रिधा ।

पञ्चतन्मात्रादिपूर्वाभावाच्चो वैकारिकादभूत् ॥

सैकारिकाश्च ये देवा अर्धाभिव्यञ्जनं यतः ।

तैजसादिन्द्रियास्त्रेव ज्ञानकर्ममयानि च ॥

तामसो भूतच्छूआदिर्यतः खं लिङ्गमात्मनः ।

इत्यादिस्मृतिभ्य एव निर्णयात् । अत एव पुराणाद्यनु-
सारेण कारिकायामप्येतदुक्तम् ।

सात्त्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात् ।

भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयम् ॥

इति । तैजसो राजसः । उभयं ज्ञानकर्मेन्द्रिये । ननु

देवतालयश्रुतिरित्यागामिसूत्रे करणानां देवान् वक्ष्यति तत्
कथं कारिकायापि देवानां सात्त्विकाहङ्कारकार्यत्वं नोक्त-
मिति । उच्यते । समष्टिचक्षुरादिशरीरिणः सूर्यादिचेतना
एव चक्षुरादिदेवताः श्रूयन्ते । अतश्च व्यष्टिकरणानां समष्टि-
करणानि देवतेत्येव पर्यवस्यति । तथा च व्यष्टिसमष्टोरि-
कताशयेनात्र शास्त्रे देवाः करणेभ्यो न पृथङ्निर्दिश्यन्ते । अतः
समष्टीन्द्रियाणि मनोऽपेक्षयात्मसत्त्वत्वेन राजसाहङ्कारकार्य-
त्वेनैव निर्दिष्टानि । स्मृतिषु च व्यष्टीन्द्रियापेक्षयाधिकसत्त्वत्वे-
न सात्त्विकाहङ्कारकार्यं तयोक्तानौत्स्यविरोध इति गन्तव्यम् ।
तदेवमहङ्कारस्य त्रैविध्यान्महतोऽपि तत्कारणस्य त्रैविध्यं
मन्तव्यम् ।

सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान् ।

इति स्मरणात् । त्रैविध्यं चानयोर्व्यक्तिभेदादंशभेदादित्य-
न्यदेतत् ॥ १८ ॥

एकादशेन्द्रियाणि दर्शयति ।

कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियैरान्तरमेकादशकम् ॥ १९ ॥

कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्च ज्ञानेन्द्रि-

याणि च चक्षुःश्रोत्रस्पर्शस्वास्वाद्यानि षड् । एतैर्दृशभिः
सहान्तरं मनः एवाद्दृशकमेकादशेन्द्रियमित्यर्थः । इन्द्रस्य
सहातेश्वरस्य कारणेन्द्रियम् । तथा चाहङ्कारकार्यत्वे सति
कारणत्वसिन्द्रियत्वमिति । १८ ॥

इन्द्रियाणां भौतिकत्वमतं निराकरोति ।

आहङ्कारिकत्वश्रुतेर्न भौतिकानि ॥ २० ॥

इन्द्रियाणीति शेषः । आहङ्कारिकत्वे च प्रमाणभूता श्रुति
काललुप्ताप्याचार्यवाक्याभन्वाद्यखिलस्मृतिभ्यश्चानुमीयते ।
प्रत्यक्षा श्रुतिरहं बहु स्यामित्यादिः । मन्वन्मयं हि सौम्य
मन इत्यादिभौतिकत्वेऽपि श्रुतिरस्तीति चेन्न । प्रकाशकत्व-
सामर्थ्यान्तःकरणोपादानत्वस्यैवोचिततयाहङ्कारिकत्वश्रुतेरेव
सुख्यत्वात् । भूतानामपि हिरण्यगर्भसङ्कल्पजन्यतयात्रस्य
मनोजन्यत्वाच्च । व्यष्टिमन आदीनां भूतसंसृष्टतयैव तिष्ठतां
भूतेभ्योऽभिव्यक्तिमात्रेण तु भौतिकश्रुतिर्गौणीति । २० ॥

ननु तथाप्याहङ्कारिकत्वनिर्णयो न घटतेऽस्य पुरुषस्याग्निं
वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यमित्यादिश्रुतौ देवतासिन्द्रि-
याणां लयकथनेन देवतोपादानकत्वस्याप्यवगमात् कारण
एव हि कार्यस्य लय इत्याशङ्काह ।

देवतालयश्रुतिर्नारम्भकस्य ॥ २१ ॥

देवतासु या लयश्रुतिः सा नारम्भकस्य नारम्भकविषयिणी-
त्यर्थः । अनारम्भकेऽपि भूतस्ते जलविन्दोर्लयदर्शनात् । अना-
रम्भकेष्वपि भूतेष्वत्मनो लयश्रवणाच्च । निश्चालघन एवैतेभ्यो
भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यतीत्यादिश्रुताविति-भावः

॥ २१ ॥

इन्द्रियान्तर्गतं मनो सिन्द्रियमिति केचित् तन् परिहरति ।

तदुत्पत्तिश्रुतेर्विनाशदर्शनाच्च ॥ २२ ॥ ✓

तेषां सर्वेषामेवेन्द्रियाणामुत्पत्तिरस्ति ।

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

इत्यादिश्रुतेः । दृष्ट्वाद्यवस्थासु चक्षुरादीनामिव मनसो-
ऽप्यपचयादिना विनाशनिर्णयाच्चेत्यर्थः । तथा चोक्तम् ।

दशकेन निवर्त्तन्ते मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

इति । मनसो नित्यत्ववचनानि च प्रकृत्याख्यबीजपरा-
णीति ॥ २२ ॥

गोलकजातमेवेन्द्रियमिति नास्तिकमतमपाकरोति ।

अतोन्द्रियमिन्द्रियं भ्रान्तानामधिष्ठाने ॥ २३ ॥

इन्द्रियं सर्वमतीन्द्रियं न तु प्रत्यक्षं भ्रान्तानामिव त्वधि-
ष्ठाने गोलके तादात्म्येनेन्द्रियमित्यर्थः । अधिष्ठानमित्येव
पाठः ॥ २३ ॥

एकमेवेन्द्रियं शक्तिभेदाद्विलक्षणकार्यकारोति भेदमपा-
करोति ।

शक्तिभेदेऽपि भेदसिद्धौ न कत्वम् ॥ २४ ॥ ✓

एकस्यैवेन्द्रियस्य शक्तिभेदस्वीकारेऽपीन्द्रियभेदः सिध्यति
शक्तीनामपीन्द्रियत्वात् । अतो नैकत्वमिन्द्रियस्येत्यर्थः ॥ २४ ॥

नन्वेकस्माददृष्टद्वाराज्ञानाविधेन्द्रियोत्पत्तिकल्पनायां न्याय-
विरोधस्तत्राह ।

न कल्पनाविरोधः प्रमाणदृष्टस्य ॥ २५ ॥

सुगमम् । २५ ॥

एकस्यैव मुख्येन्द्रियस्य मनसोऽन्ये दश शक्तिभेदा इत्याह ।

उभयात्मकं मनः ॥ २६ ॥

ज्ञानकर्मेन्द्रियात्मकं मन इत्यर्थः ॥ २६ ॥

उभयात्मकमित्यन्वयार्थं स्वयं विवृणोति ।

गुणपरिणामभेदान्नानात्वमवस्थावत् ॥ २७ ॥

यथैक एव वरः सङ्गवशात्तानात्वं भजते कामिनीसङ्गात् कामुको विरक्तसङ्गाद्विरक्तोऽन्यसङ्गाच्चान्य एवं मनोऽपि चक्षु- रादिसङ्गाच्चक्षुराद्येकौभावेन दर्शनादिदृष्टिविशिष्टतया नाना भवति । तत्र हेतुर्गुणेत्यादि । गुणानां सत्त्वादीनां परिणामभेदेषु सामर्थ्यादित्यर्थः । एतच्चान्यत्रमना अभूवं नात्रौष्मित्यादिश्रुतिसिद्धाच्चक्षुरादीनां मनःसंयोगं विना व्यापारा- चमत्वादनुमीयते । २७ ॥

ज्ञानकर्मेन्द्रिययोर्विषयमाह ।

रूपादिरसमस्मान्त उभयोः ॥ २८ ॥

अन्नरसानां मलः पुरीषादिः । तथा रूपरसगन्धस्पर्श- शब्दा वक्तव्यादातव्यमन्तव्यानन्दयितव्योत्सृष्टव्याद्योभयोर्ज्ञानकर्मेन्द्रिययोर्दश विषया इत्यर्थः । आनन्दयितव्यं चोपस्थ- स्योपस्थान्तरं विषय इति ॥ २८ ॥

यस्येन्द्रियस्य येनापकारेणैतानौल्लियाणीत्युच्यते तदुभय- माह ।

द्रष्टृत्वादिरात्मनः करणत्वमिन्द्रियाणाम् ॥ २९ ॥

द्रष्टृत्वादिपञ्चकं वक्तृत्वादिपञ्चकं सङ्गल्पयित्वा चान्नः पुरुषस्य दर्शनादिदृष्टौ करणत्वं त्विन्द्रियाणामित्यर्थः । ननु द्रष्टृत्वञ्चोदृत्वादिकं कदाचिदनुभवे पर्यवसानात् पुरुषस्या- विकारिणोऽपि घटतां वक्तृत्वादिकं क्रियायानं तत् कथं कूट- स्त्रस्य घटतामिति चेन्न । अयस्त्वान्तवत् सात्त्विकमात्रेण दर्श- नादिदृष्टिकर्तृत्वस्यैवात्र द्रष्टृत्वादिशब्दार्थत्वात् । यथा हि

महाराजः स्वयमव्याप्रियमाप्नोऽपि सैन्येन करणेन योषा भव-
त्यान्नामात्रेण प्रेरकत्वात् तथा कूटस्थोऽपि पुरुषश्चक्षुराद्य-
खिलकरणैर्द्रष्टा वक्ता सङ्कल्पयिता चेत्येवमादिर्भवति संयो-
गाख्यसान्निध्यमात्रेणैव तेषां प्रेरकत्वादयस्क्रान्तमणिवदिति ।
कर्तृत्वं चात्र कारकचक्रप्रयोक्तृत्वं करणत्वं क्रियाहेतुव्या-
पारवत्त्वं तस्याधिकतमत्वं वा कुठारादिवत् । यत् तु शास्त्रेषु
पुरुषे दर्शनादिकर्तृत्वं निषिध्यते तदनुकूलकृतिमत्त्वं तत्तत्-
क्रियावत्त्वं वा । तथा चोक्तम् ।

अत आत्मनि कर्तृत्वमकर्तृत्वं च संस्थितम् ।

निरिच्छत्वादकर्तासौ कर्ता सन्निधिमात्मतः ॥

इति । अत एव कारकचक्रप्रयोक्तृताग्रतोरात्मस्वरूपतया
द्रष्टृत्ववक्तृत्वादिकमात्मनो नित्यमिति श्रूयते । न द्रष्टुर्द्रष्टे-
र्विपरिलोपो विद्यते न वक्तुर्वक्त्रेर्विपरिलोपो विद्यत इत्या-
दिनेति । ननु प्रमाणविभागे प्रत्यक्षादिवृत्तीनामेव करणत्व-
मुक्तमत्र कथमिन्द्रियस्योच्यत इति चेन्न । अत्र दर्शनादिरू-
पास्तु चक्षुरादिद्वारकबुद्धिवृत्तिष्वेन्द्रियाणां करणत्ववचनात् ।
तत्र पुरुषनिष्ठे बोधाख्यफले वृत्तीनां करणत्वस्योक्तत्वादिति
॥ २६ ॥

इदानीमन्तःकरणत्रयस्यासाधारणवृत्तीराह ।

त्रयाणां खालक्षणम् ॥ ३० ॥

त्रयाणां महदहङ्कारमनसां खालक्षणं स्वं स्वं लक्षणम-
साधारणौ वृत्तियेषामिति मध्यमपदलोपी विश्वस्तस्य भाव-
स्तस्त्वमित्यर्थः । लोके च महतो लक्षणमध्यवसायादिप्रकृत-
गुणवत्त्वम् । अहङ्कारस्य चान्यविद्यमानगुणारोपः । मन-
सश्चेदमस्त्वित्यङ्गीकरणमिति । तथा च बुद्धेर्वृत्तिरध्यवसायो-

ऽभिमानोऽहङ्कारस्य सङ्कल्पविकल्पौ मनस इत्यायातम् । सङ्कल्पश्चिकीर्षा सङ्कल्पः कर्ममानसमित्यनुशासनात् । विकल्पश्च संशयो योगोक्तभ्रमविशेषो वा न तु विशिष्टज्ञानं तस्य बुद्धि-वृत्तित्वादिति ॥ ३० ॥

त्रयाणां साधारणीं वृत्तिमप्याह ।

सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च

॥ ३१ ॥

प्राणादिरूपाः पञ्च वायवत् सञ्चारात् वायवो ये प्रसिद्धास्ते सामान्या साधारणी करणस्यान्तःकरणत्रयस्य वृत्तिः परिणामभेदा इत्यर्थः । तदेतत् कारिकयोक्तम् ।

स्वालक्ष्ण्यं वृत्तिस्त्रयस्य सैषा भवत्यसामान्या ।

सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च ॥

इति । अत्र कश्चित्प्राणाद्या वायुविशेषा एव ते चान्तःकरणवृत्त्या जीवनयोनिप्रयत्नरूपया व्याप्रियन्त इति क्त्वा प्राणाद्याः करणवृत्तिरित्यभेदनिर्देश इत्याह । तत्र । न वायुक्रिये पृथगुपदेशादिति वेदान्तसूत्रेण प्राणस्य वायुत्व-वायुपरिणामत्वयोः स्फुटं प्रतिषेधाद्वापि तदेकवाक्यतौचित्यात् । मनोधर्मस्य कामादेः प्राणञ्चोभक्तया सामानाधिकरण्ये नैवौचित्याच्च । वायुप्राणयोः पृथगुपदेशश्रुतयस्तु ।

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुर्धोतिरापञ्च पृथ्वी विश्वस्य धारिणी ॥

इत्याद्या इति । अत एव लिङ्गशरीरमध्ये प्राणानामग-णनेऽपि न न्यूनता बुद्धेरेव क्रियाशक्त्या सूत्रात्मप्राणादिना-मकत्वादिति । अन्तःकरणपरिणामेऽपि वायुतुल्यसञ्चारवि-शेषाद्वायुदेवताधिष्ठितत्वाच्च वायुव्यवहारोपपत्तिरिति ॥ ३१ ॥

वैशिष्ट्याणामिवास्माकं नायं नियमो यदिन्द्रियवृत्तिः
क्रमेणैव भवति नैकदेत्याह ।

क्रमशोऽक्रमशश्चेन्द्रियवृत्तिः ॥ ३२ ॥

सुगमम् । जातिसाङ्ख्यस्यास्माकमदोषत्वात् सामग्रौसम-
वधाने सत्त्वनेकैरपीन्द्रियैरेकदैकवृत्त्युत्पादने बाधकं नास्तौति
भावः । इन्द्रियवृत्तीनां विभागश्च कारिकया व्याख्यातः ।

शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः ।

वचनादानविहरणीत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम् ।

आलोचनं च पूर्वाचार्यैर्व्याख्यातम् ।

अस्ति ह्यालोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।

परं पुनस्तथा वस्तुधर्मेर्जात्यादिभिस्तथा ॥

इति । परमुत्तरकालीनं च पुनर्वस्तुधर्मेर्द्रव्यरूपधर्मेस्तथा
जात्यादिभिर्ज्ञानं सविकल्पकं तथालोचनाख्यं भवतीत्यर्थः ।
तथा च निर्विकल्पकसविकल्परूपं द्विविधमप्यैन्द्रियकं ज्ञान-
मालोचनसंज्ञमिति लब्धम् । कश्चित् तु निर्विकल्पकं ज्ञान-
मवालोचनमिन्द्रियजन्यं च भवति सविकल्पकं तु मनोमात्र-
जन्यमिति श्लोकार्थमाह । तन्न । योगभाष्ये व्यासदेवैर्विशिष्ट-
ज्ञानस्याप्यैन्द्रियकत्वस्य व्यवस्थापितत्वात् । इन्द्रियैर्विशिष्ट-
ज्ञाने बाधकाभावाच्च । स एव सूत्रार्थमप्येवं व्याचष्टे बाह्येन्द्रि-
यमारभ्य बुद्धिपर्यन्तस्य वृत्तिरुत्सर्गतः क्रमेण भवति कदाचित्
तु व्याघ्रादिदर्शनकाले भयविशिष्टाद्बुद्धयुक्ततेव सर्वकरणेष्वेकदैव
वृत्तिर्भवतीत्यर्थं इति । तदप्यसत् । सूत्र इन्द्रियवृत्तीनामेव
क्रमिकाक्रमिकत्ववचनात् । न बुद्धयश्चकारवृत्त्योः प्रसङ्गो-
ऽप्यस्ति । किञ्चैकदानेकेन्द्रियवृत्ताविव वादिभिर्प्रतिपत्त्या तत्रि-

र्णयपरत्वमेव सूत्रस्योचितं मनोऽणुत्वप्रतिषेधाय न तु काक-
दन्तान्वेषणपरत्वमिति ॥ ३२ ॥

पिच्छौक्तस्य बुद्धिवृत्तौः संसारनिदानताप्रतिपादनार्थमादौ
दर्शयति ।

वृत्तयः पञ्चतय्यः क्लिष्टाक्लिष्टाः ॥ ३३ ॥

क्लिष्टा अक्लिष्टा वा भवन्तु वृत्तयः पञ्चतय्यः पञ्चप्रकारा
एव नाधिका इत्यर्थः । क्लिष्टा दुःखदाः सांसारिकवृत्तयोऽक्लि-
ष्टाश्च तद्विपरीता योगकालीनवृत्तयः । वृत्तीनां पञ्चप्रकारत्वं
पातञ्जलसूत्रेषोक्तम् । प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतय
इति । तत्र प्रमाणवृत्तिरत्राप्युक्ता विपर्ययस्वप्नाकं विवेका-
ग्रह एवान्यथाख्यातेर्निरास्यत्वात् । विकल्पस्तु विशेषदर्शन-
कालेऽपि राहोः शिरः पुरुषस्य चैतन्यमित्यादिज्ञानम् । निद्रा
च सुषुप्तिकालीना बुद्धिवृत्तः । स्मृतिश्च संस्कारजन्यं ज्ञान-
मिति । एतत् सर्वं पातञ्जले सूत्रितम् ॥ ३३ ॥

या एता बुद्धिवृत्तय उक्ता एतदौपाधिक्येव पुरुषस्वान्य-
रूपता न खत एतन्नवृत्तौ च पुरुषः स्वरूपेऽवस्थितो भव-
तौत्यनयापि दिशा पुरुषस्य स्वरूपं परिचाययति ।

तन्निवृत्तावुपशान्तोपरागः स्वस्थः ॥ ३४ ॥

तासां वृत्तीनां विरामदशायां शान्ततत्प्रतिबिम्बकः स्वस्थो
भवति कैवल्य इवान्यदापीत्यर्थः । तथा च योगसूत्रवचनम् ।
योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः । तथा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् । वृत्ति-
सारूप्यमितरत्रेति । इदमेव च पुरुषस्य स्वस्थत्वं यदुपाधि-
वृत्तेः प्रतिबिम्बस्य निवृत्तिरिति । एतादृशी चावस्था पुरुषस्य
वासिष्ठे दृष्टान्तेन प्रदर्शिता । यथा ।

धनात्ताखिलशैलादिप्रतिबिम्बे हि यादृशी ।

स्वादर्पणे दर्पणता केवलात्मस्वरूपिणी ॥

अहं त्वं जगदित्वादी प्रशान्ते दृश्यसम्भ्रमे ।

स्वात् तादृशी केवलता स्थिते द्रष्टर्यवीक्षणे ॥

इति ॥ ३४ ॥

एतदेव दृष्टान्तेन विदृणोति ।

कुसुमवच्च मणिः ॥ ३५ ॥

अकारो हेतौ कुसुमेनेव मणिरित्यर्थः । यथा जपाकुसुमेन स्फटिकमणौ रक्तोऽस्वस्थो भवति तन्निरुत्ती च रागशून्यः स्वस्थो भवति तद्वदिति । तदेतदुक्तं कौर्मै ।

यथा संलक्ष्यते रक्तः केवलः स्फटिको जनैः ।

रञ्जकाद्युपधानेन तद्वत् परमपूरुषः ॥

इति ॥ ३५ ॥

ननु कस्य प्रयत्नेन करणजातं प्रवर्त्ततां पुरुषस्य कूटस्थत्वा-
दीश्वरस्य च प्रतिषिद्धत्वादिति तत्राह ।

पुरुषार्थं करणीद्भवोऽप्यदृष्टोस्त्वासात् ॥ ३६ ॥

प्रधानप्रवृत्तिवत् पुरुषार्थं करणीद्भवः करणानां प्रवृत्ति-
रपि पुरुषस्यादृष्टाभिव्यक्तौरेव भवतीत्यर्थः । अदृष्टं चोपाधे-
रेव ॥ ३६ ॥

परार्थं स्वतः प्रवृत्ती दृष्टान्तमाह ।

धेनुवद्वत्साय ॥ ३७ ॥

यथा वत्सार्थं धेनुः स्वयमेव चौरं स्रवति नान्यं यत्नमपे-
क्षते तथैव स्वामिनः पुरुषस्य कृते स्वयमेव करणानि प्रवर्त्तन्त-
इत्यर्थः । दृश्यते च सुषुप्तात् स्वयमेव बुद्धेरुत्थानमिति । एत-
देव कारिकायाप्युक्तम् ।

स्वां स्वां प्रतिपद्यन्ते परस्परान्कृतहेतुकां वृत्तिम् ।

पुरुषार्थ एव हेतुर्न केनचित् कार्यात्ते करणम् ॥
इति ॥ ३७ ॥

वाङ्माभ्यन्तरैर्मिलित्वा कियन्ति करणानीत्याकाङ्क्षायामाह ।

करणं त्रयोदशविधमवान्तरभेदात् ॥ ३८ ॥

अन्तःकरणत्रयं दश वाङ्मकरणानि मिलित्वा त्रयोदश तेष्वपि व्यक्तिभेदेनानन्वयं प्रतिपादयितुं विधमित्युक्तम् । बुद्धिरेव मुख्यं करणमित्याशयेनोक्तमवान्तरभेदादिति । एकस्यैव बुद्ध्याख्यकरणस्य करणानामनेकत्वादित्यर्थः ॥ ३८ ॥

ननु बुद्धिरेव पुरुषेऽर्थसमर्पकत्वान्मुख्यं करणमन्वेषो च करणत्वं गौणं तत्र को गुण इत्याकाङ्क्षायामाह ।

इन्द्रियेषु साधकतमत्वगुणयोगात् कुठारवत् ॥ ३९ ॥

इन्द्रियेषु पुरुषार्थसाधकतमत्वरूपः करणस्य बुद्धेर्गुणः परम्परयास्थितस्त्रयोदशविधं करणमुपपद्यत इति पूर्वसूत्रेणान्वयः । कुठारवदिति । यथा फलायोगव्यवच्छिन्नतया प्रहारस्यैव छिदायां मुख्यकरणत्वेऽपि प्रकृष्टसाधनत्वगुणयोगात् कुठारस्यापि करणत्वं तथेत्यर्थः । अन्तःकरणस्यैकत्वमभिप्रेत्याहङ्कारस्य गौणकरणत्वमत्र नोक्तम् ॥ ३९ ॥

गौणमुख्यभावे व्यवस्थां विशिष्याह ।

इयोः प्रधानं मनो लोकवद्भृत्स्ववर्गेषु ॥ ४० ॥

इयोर्वाङ्मातरयोर्मध्ये मनो बुद्धिरेव प्रधानं मुख्यम् । साक्षात्करणमिति यावत् । पुरुषेऽर्थसमर्पकत्वात् । यथा भृत्स्ववर्गेषु मध्ये कश्चिदेव लोको राज्ञः प्रधानो भवत्यन्वये च तदुपसर्जनोभूता यामाध्यक्षादयस्तादृशित्यर्थः । अत्र मनः-

एवमिदं न तृतीयान्तःकरणवाची । वक्ष्यमाणस्याखिलसंस्कारा-
धारत्वस्य बुद्धातिरिक्तत्वसम्भवात् । सम्भवे वा बुद्धिकल्पनवैय-
र्थ्यादिति ॥ ४० ॥

बुद्धेः प्रधानत्वं हेतूनाह त्रिभिः सूत्रैः ।

अव्यभिचारात् ॥ ४१ ॥

सर्वकरणव्यापकत्वात् फलाव्यभिचाराद्देत्यर्थः ॥ ४१ ॥

तथाशेषसंस्काराधारत्वात् ॥ ४२ ॥

बुद्धेरेवाखिलसंस्काराधारता न तु चक्षुरादेरहङ्कारमन-
सोर्वा पूर्वदृष्टश्रुताद्यर्थानामन्ववधिरादिभिः स्मरणानुपपत्तेः ।
तत्त्वज्ञानेनाहङ्कारमनसोर्लयेऽपि स्मरणदर्शनाच्च । अतोऽशेष-
संस्काराधारतयापि बुद्धेरेव सर्वेभ्यः प्रधानत्वमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

स्मृत्यानुमानाच्च ॥ ४३ ॥

स्मृत्या चिन्तनरूपया इत्याद्या प्राधान्यानुमानाच्चेत्यर्थः ।
चिन्ता वृत्तिर्हि ध्यानाख्या सर्ववृत्तिभ्यः श्रेष्ठा तदाश्रयतया
च चिन्तापरनान्नी बुद्धिरेव श्रेष्ठान्यवृत्तिकरणेभ्य इत्यर्थः ॥ ४३ ॥
ननु चिन्तावृत्तिः पुरुषस्वैवास्तु तत्राह ।

सम्भवेन्न स्वतः ॥ ४४ ॥

स्वतः पुरुषस्य स्मृतिर्न सम्भवेत् कूटस्थत्वादित्यर्थः । इत्थं
वा व्याख्येयम् । नन्वेवं बुद्धिरेव करणमस्तु कृतमवान्तरकरणै-
रित्याशङ्कयामाह । सम्भवेन्न स्वत इति । चक्षुरादिद्वारतां
विनाखिलव्यापारेषु बुद्धेः स्वतः करणत्वं न सम्भवेदन्वादेरपि
रूपादिदर्शनापत्तेरित्यर्थः ॥ ४४ ॥

नन्वेवं बुद्धेरेव प्राधान्ये कथं मनस उभयात्मकत्वं प्रागुक्तं
तत्राह ।

आपेक्षिको गुणप्रधानभावः क्रियाविशेषात्

॥ ४५ ॥

क्रियाविशेषं प्रति करणानामापेक्षिको गुणप्रधानभावश्च-
क्षुरादिव्यापारेषु मनः प्रधानं मनोव्यापारे चाङ्कारोऽहङ्कार-
व्यापारे च बुद्धिः प्रधानम् ॥ ४५ ॥

नन्वस्य पुरुषस्येयं बुद्धिरेव करणं न बुद्धान्तरमित्येवं
व्यवस्था किन्निमित्तिकेत्याकाङ्क्षायामाह ।

तत्कर्माजितत्वात् तदर्थमभिचेष्टा लोक- वत् ॥ ४६ ॥

तत्पुरुषीयकर्मजत्वात् करणस्य तत्पुरुषार्थमभिचेष्टा
सर्वव्यापारो भवति लोकवत् । यथा लोके येन पुरुषेण क्रया-
दिकर्मणार्जितो यः कुठारादिस्तत्पुरुषार्थमेव तस्य छिदादि-
व्यापार इत्यर्थः । अतः करणव्यवस्थेति भावः । यद्यपि कूट-
स्थतया पुरुषे कर्म नास्ति तथापि भोगसाधनतया पुरुषस्वा-
मिकत्वेन राज्ञो जयादिवदेव पुरुषस्य कर्मेत्यते । ननु कर्मण
एव तत्पुरुषीयत्वे किं नियामकमिति चेत् तथाविधं कर्मा-
न्तरमेव । अनादित्वात् तु मानवस्था दोषायेति । यत् तु
कश्चिदविवेकी ब्रूति बुद्धिप्रतिबिम्बितपुरुषस्य कर्मेति ।
तत्र । योगभाष्येऽस्मदुक्तप्रकारस्त्रेवोक्तत्वेनान्यप्रकारस्याप्रामा-
णिकत्वात् । प्रतिबिम्बस्त्रावस्तुत्वेन कर्माव्यसम्भवाच्च । अन्यथा
प्रतिबिम्बस्य कर्मतद्भोगाद्यङ्गीकारे बिम्बत्वाभिमतपुरुषकल्प-
नावैयर्थ्यं पूर्वं प्रतिपादितत्वादिति । ४६ ।

बुधेः प्राधान्यं प्रकटीकर्तुमुपसंहरति ।

समानकर्मयोगे बुद्धेः प्राधान्यं लोकवज्रो-
कवत् ॥ ४७ ॥

यद्यपि पुरुषार्थत्वेन समान एव सर्वेषां करणानां व्यापा-
स्तथापि बुद्धेरेव प्राधान्यं लोकवत् । लोके हि राजार्थकत्वा-
विशेषेऽपि ग्रामाध्यक्षादिषु मध्ये मन्त्रिण एव प्राधान्यं तद-
दित्यर्थः । अत एव बुद्धेरेव महानिति सर्वशास्त्रेषु गीयत
इति । वीष्ठाध्यायसमाप्ती ॥ ४७ ॥

लिङ्गदेहस्य घटकं यत् सप्तदशसंख्यकम् ।

प्रधानकार्यं तत् सूक्ष्ममथाध्यायेऽनुवर्णितम् ॥

इति श्रीविज्ञानाचार्यनिर्मिते कापिलसांख्यप्रवचनस्य

भाष्ये प्रधानकार्याध्यायो द्वितीयः ॥

द्वितीयोऽध्यायः ।

इतः परं प्रधानस्य स्थूलकार्यं महाभूतानि शरीरद्वयं च
शक्त्यं ततश्च विविधयोनिगत्यादयो ज्ञानसाधनानुष्ठानहेत्व-
परवैराम्यार्थं ततश्च परवैराम्याय ज्ञानसाधनान्यखिलानि
शक्त्यानीति द्वितीयारम्भः ।

अविशेषाद्विशेषारम्भः ॥ १ ॥

नास्ति विशेषः शान्तघोरसूक्ष्मादिरूपो यत्रेतद्विशेषो
भूतसूक्ष्मं पञ्चतन्मात्राख्यं तस्माच्छान्तादिरूपविशेषवत्त्वेन
विशेषाणां स्थूलानां महाभूतानामारम्भ इत्यर्थः । सुखाद्यात्म-
कता हि शान्तादिरूपा स्थूलभूतेश्चैव तारतम्यादिभिरभि-
व्यज्यते न सूक्ष्मेषु तेषां शान्तैकरूपतयैव योगिष्वभिष्यक्तो-
रिति ॥ १ ॥

तदेवं पूर्वाध्यायमारभ्य त्रयोविंशतितत्त्वानामुत्पत्तिमुक्त्वा
तस्माच्छरीरद्वयोत्पत्तिमाह ।

तस्माच्छरीरस्य ॥ २ ॥

तस्मात् त्रयोविंशतितत्त्वात् स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयस्यारभ्य
इत्यर्थः ॥ २ ॥

सम्प्रति त्रयोविंशतितत्त्वे संसारान्यथानुपपत्तिं प्रमाणा-
यति ।

तद्बीजात् संसृतिः ॥ ३ ॥

तस्य शरीरस्य बीजात् त्रयोविंशतितत्त्वरूपात् सूक्ष्मा-
द्वैतोः पुरुषस्य संसृतिर्गतागते भवतः कूटस्थस्य विभुतया स्वतो
गत्याद्यसम्भवादित्यर्थः । त्रयोविंशतितत्त्वेऽवस्थितो हि पुरुष-
स्तेनैवोपाधिना पूर्वकृतकर्मभोगार्थं देहाद् देहं संसरति ।

मानसं मनसैवायमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् ।

वाचा वाचा कृतं कर्म कायेनैव तु कायिकम् ॥

इत्यादिसृतिभिः पूर्वसर्गाधिकरणैरेवोत्सर्गतः सर्गान्तरेषू-
पभोगसिद्धेः । अतएव ब्रह्मसूत्रमुपसंहरति सम्यखिष्यक्त इति
॥ ३ ॥

संसृतेरवधिमप्याह ।

आविवेकाच्च प्रवर्त्तनमविशेषाणाम् ॥ ४ ॥

ईश्वरानीश्वरत्वादिविशेषरहितानां सर्वेषामेव पुंसां विवे-
कपक्ष्यन्तमेव प्रवर्त्तनं संसृतिरावश्यकं विवेकोत्तरं च न
सैत्यर्थः ॥ ४ ॥

तत्र हेतुमाह ।

उपभोगादितरस्य ॥ ५ ॥

इतरस्त्रादिबेकिन एव स्त्रीयकर्मफलभोगावस्थभावादि-
त्यर्थः ॥ ५ ॥

देहसत्त्वेऽपि संसृतिकाले भोगो नास्तीत्याह ।

सम्प्रति परिमुक्तो द्वाभ्याम् ॥ ६ ॥

सम्प्रति संसृतिकाले पुरुषो द्वाभ्यां शीतोष्णसुखदुःखादि-
द्वन्द्वैः परिमुक्तो भवतीत्यर्थः । तदेतत् कारिकयोक्तम् ।

संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम् ।

इति । भावा धर्माधर्मवासनादयः ॥ ६ ॥

अतः परं शरीरद्वयं विशिष्य वक्तुमुपक्रमते ।

मातापितृजं स्थूलं प्रायश्च इतरन्त तथा ॥ ७ ॥

स्थूलं मातापितृजं प्रायश्चो बाहुल्येनायोनिजस्यापि सूक्ष्म-
शरीरस्य स्मरणादितरञ्च सूक्ष्मशरीरं न तथा न मातापि-
तृजं सर्गाद्युत्पन्नत्वादित्यर्थः । तदुक्तं कारिकया ।

पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम् ।

संसरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम् ।

इति । नियतं नित्यं द्विपरार्धस्थायि गौणनित्यं प्रति-
शरीरं लिङ्गोत्पत्तिकल्पने गौरवात् । प्रलये तु तन्नाशः श्रुति-
स्मृतिप्रामाण्यादिष्यते । गतिकाले भोगाभाववचनमुत्सर्गा-
भिप्रायेण । कदाचित् तु वायवीयशरीरप्रवेशतो गमनकाले-
ऽपि भोगो भवति । अतोऽयममार्गं दुःखभोगवाक्यान्वुपप-
द्यन्ते ॥ ७ ॥

स्थूलसूक्ष्मशरीरयोर्मध्ये किमुपाधिकः पुरुषश्च इन्द्रयो-
नस्तदवधारयति ।

पूर्वोत्पत्तेस्तत्कार्यत्वं भोगादेकस्य नेतरस्य

॥ ८ ॥

पूर्वं सर्गादावुत्पत्तिर्यस्य लिङ्गशरीरस्य तस्यैव तत्कार्यत्वं
सुखदुःखकार्यकत्वं कृत एकस्य लिङ्गदेहस्यैव सुखदुःखा-
ख्यभोगात् न त्वितरस्य स्थूलशरीरस्य सूतशरीरे सुखदुःखा-
द्यभावस्य सर्वसम्मतत्वादित्यर्थः ॥ ८ ॥

उक्तस्य सूक्ष्मशरीरस्य स्वरूपमाह ।

सप्तदशैकं लिङ्गम् ॥ ९ ॥

सूक्ष्मशरीरमप्याधाराधेयभावेन द्विविधं भवति तत्र सप्त-
दश मिलित्वा लिङ्गशरीरं तच्च सर्गादौ समष्टिरूपमेकमेव
भवतीत्यर्थः । एकादशेन्द्रियाणि पञ्चतन्मात्राणि बुद्धिश्चेति
सप्तदश । अहङ्कारस्य बुद्धावेवान्तर्भावः । चतुर्थसूत्रवच्यमा-
णप्रमाणादेतान्येव सप्तदश लिङ्गं मन्तव्यं न तु सप्तदशमेकं
चेत्पृष्टादशतया व्याख्येयम् । उत्तरसूत्रेण व्यक्तिभेदस्योपपा-
द्यतयात्र लिङ्गैकत्वं एकशब्दस्य तात्पर्यावधारणाच्च ।

कर्मात्मा पुरुषो योऽसौ बन्धमोक्षैः प्रयुज्यते ।

स सप्तदशकेनापि राशिनो युज्यते च सः ।

इति मोक्षधर्मादौ लिङ्गशरीरस्य सप्तदशत्वसिद्धेः
सप्तदशावयवा अत्र सन्तीति सप्तदशको राशिरित्यर्थः ।
राशिशब्देन स्थूलदेहवह्निङ्गदेहस्यावयवित्वं निराकृतम् ।
अवयविरूपेषु द्रव्यान्तरकल्पनायां गौरवात् । स्थूलदेहस्य
चावयवित्वमेकतादिप्रत्यक्षानुरोधेन कल्प्यत इति । अत्र च
लिङ्गदेहे बुद्धिरेव प्रधानेत्याशयेन लिङ्गदेहस्य भोगः प्रागुक्तः ।
प्राणशान्तःकरणस्यैव हृत्तिभेदः । अतो लिङ्गदेहे प्राणपञ्च-
कस्याप्यन्तर्भाव इत्यस्य सप्तदशावयवकस्य शरीरत्वं ख्यं

वक्षति लिङ्गशरीरनिमित्तक इति सनन्दनाचार्य इति सूत्रेण । अतो भोगायतनत्वमेव मुख्यं शरीरलक्षणम् । तदा-
श्रयतया त्वन्वन्न शरीरत्वमिति पञ्चाङ्गशक्तीभविष्यति । चेष्टे-
न्द्रियार्थाश्रयः शरीरमिति तु न्यायेऽपि तस्यैव लक्षणं कृत-
मिति ॥ ८ ॥

ननु लिङ्गं चेदेकं तर्हि कथं पुरुषभेदेन विलक्षणा भोगाः
स्युस्तत्राह ।

व्यक्तिभेदः कर्मविशेषात् ॥ १० ॥

यद्यपि सर्गादौ हिरण्यगर्भोपाधिरूपमेकमेव लिङ्गं तथापि
तस्य पञ्चाङ्गशक्तिभेदो व्यक्तिरूपेषांशतो नानात्वमपि भवति ।
यथेदानौमेकस्य पिढलिङ्गदेहस्य नानात्वमंशतो भवति पुत्र-
कन्यादिलिङ्गदेहरूपेण । तत्र कारणमाह कर्मविशेषादिति ।
जीवान्तराणां भोगहेतुकर्मादेरित्यर्थः । अत्र विशेषवचनात्
समष्टिसृष्टिर्जीवानां साधारणैः कर्मभिर्भवतीत्यायातम् । अयं
च व्यक्तिभेदो मन्वादिष्वप्युक्तः । यथा मनौ समष्टिपुरुषस्य
षडिन्द्रियोत्पत्त्यनन्तरम् ।

तेषां त्ववयवान् सूक्ष्मान् षष्णामप्यमितीजसाम् ।

सन्निवेश्यात्ममात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे ॥

इति षष्णामिति समस्तलिङ्गशरीरोपलक्षणम् । आत्म-
मात्रासु चिदंशेषु संयोज्येत्यर्थः । तथा च तत्रैव वाक्यान्त-
रम् ।

तच्छरीरसमुत्पन्नैः कार्यैस्तैः करणैः सह ।

चेन्नान्नाः समजायन्त मानेभ्यस्तस्य धीमतः ॥

इति ॥ १० ॥

नन्वेवं भोगायतनतया लिङ्गस्यैव शरीरत्वे स्थूले कथं
शरीरव्यवहारस्तद्वाह ।

तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादात् तद्वादः ॥११॥

तस्य लिङ्गस्य यदधिष्ठानमाश्रयो वक्ष्यमाणभूतपञ्चकं
तस्याश्रये षाट्कौशिकदेहे तद्वादो देहवादास्तद्वादात् तस्या-
धिष्ठानशब्दोक्तस्य देहवादादित्यर्थः लिङ्गसम्बन्धादधिष्ठानस्य
देहत्वमधिष्ठानाश्रयत्वाच्च स्थूलस्य देहत्वमिति पर्यवसितो-
ऽर्थः । अधिष्ठानशरीरं च सूक्ष्मं पञ्चभूतात्मकं वक्ष्यते तथा च
शरीरत्वयं सिद्धम् । यत् तु ।

प्रातिवाहिक एकोऽस्ति देहोऽन्यस्त्वाधिभौतिकः ।

सर्वासां भूतजातीनां ब्रह्माणस्य क एव किम् ॥

इत्यादिशास्त्रेषु शरीरइयमेव श्रूयते तस्मिन् शरीराधिष्ठान-
शरीरयारन्याऽन्यनियतत्वेन सूक्ष्मत्वेन चैकताभिप्रायादिति
॥ ११ ॥

ननु षाट्कौशिकातिरिक्ते लिङ्गशरीराधिष्ठानभूते शरी-
रान्तरे किं प्रामाणमित्याकाङ्क्षायामाह ।

न स्नातन्प्रात् तदृते ह्यावावच्चित्रवच्च ॥१२॥

तस्मिन् शरीरं तदृतेऽधिष्ठानं विना स्नातन्प्रात् तिष्ठति ।
यथा ह्यावा निराधारा न तिष्ठति यथा वा चित्रमित्यर्थः ।
तथा च स्थूलदेहं त्यक्त्वा लोकान्तरगमनाय लिङ्गदेहस्वाधार-
भूतं शरीरान्तरं सिध्यतीति भावः । तस्य च स्वरूपं कारि-
कायामुक्तम् ।

सूक्ष्मा मातापिढजाः सहप्रभूतैस्त्रिधा विशेषा स्तुः ।

सूक्ष्मास्तेषां नियता मातापिढजा निवर्तन्ते ।

इति । अत्र तन्मात्रकार्यं मातापिढजशरीरापेक्षया

सूक्ष्मं यद्भूतपञ्चकं यावत्सिद्धस्यायि प्रोक्तं तदेव लिङ्गाधिष्ठानं
शरीरमिति लब्धं कारिकान्तरेण ।

चित्रं यथाश्रयमृते स्थाखादिभ्यो विना यथा ह्याया ।

तद्वह्निना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम् ॥

इति । विशेषैः स्थूलभूतैः सूक्ष्माख्यैः । स्थूलावान्तर-
भेदैरिति यावत् । अस्यां कारिकायां सूक्ष्माख्यानां स्थूल-
भूतानां लिङ्गशरीराद्दे दावगमेन ।

पूर्वोत्पन्नमसक्तं नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम् ।

इत्यादिपूर्वोदाहृतकारिकायां सूक्ष्मभूतपर्यन्तस्य लिङ्गत्वं
नार्थः किन्तु महदादिरूपं यल्लिङ्गं तत् स्नाधारसूक्ष्मपर्यन्तं
संसरति तेन सह संसरतीत्यर्थः । नन्वेवं लिङ्गघटकपदार्थाः
कियन्त इति कथमवधार्यमिति चेत् ।

वासनाभूतसूक्ष्मं च कर्मविद्ये तथैव च ।

दर्शेन्द्रियं मनो बुद्धिरतल्लिङ्गं विदुर्बुधाः ॥

इति वाशिष्ठादिवाक्येभ्यः । अत्र लिङ्गशरीरप्रतिपादने-
नैव पुर्यष्टकमपि व्याख्येयमित्याशयेन बुद्धिधर्माणामपि
वासनाकर्मविद्यानां पृथगुपन्यासः । भूतसूक्ष्मं चात्र तस्मात्त्वा
दर्शेन्द्रियाणि च ज्ञानकर्मेन्द्रियभेदेन पुरह्वयमित्याशयः । यत्
तु मायावादनो लिङ्गशरीरस्य तस्मात्स्थाने प्राणादिपञ्चकं
प्रक्षिपन्ति पुर्यष्टकं चान्यथा कल्पयन्ति तदप्रामाण्यमिति
॥ १२ ॥

ननु मूर्त्तद्रव्यतया वायुदेरिव लिङ्गस्याकाशमेवासङ्केना-
धारोऽस्तु व्यर्थमन्यत्र सङ्कल्पनमिति तत्राह ।

मूर्त्तत्वेऽपि न सङ्कल्पयोगात् तरणिवत् ॥ १३ ॥

मूर्त्तत्वेऽपि न स्नातन्व्यादसङ्कतयावस्थानं प्रकाशरूप-

त्वेन। सूर्यस्यैव सङ्घातसङ्घानुमानादित्यर्थः । सूर्यादीनि
सर्वाणि तेजांसि पार्थिवद्रव्यसङ्घेनैवावस्थितानि दृश्यन्ते लिङ्गं
च सत्त्वप्रकाशमयमतो भूतसङ्घतमिति ॥ १३ ॥

लिङ्गस्य परिमाणमवधारयति ।

अणुपरिमाणं तत् कृतिश्रुतेः ॥ १४ ॥

तल्लिङ्गमणुपरिमाणं परिच्छिन्नं न त्वत्यन्तमेवाणु सावय-
वस्योक्तत्वात् । कुतः कृतिश्रुतेः क्रियाश्रुतेः ।

विज्ञानं यन्नं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च ।

इत्यादिश्रुतेर्विज्ञानाख्यबुद्धिप्रधानतया विज्ञानस्य लिङ्ग-
स्याखिलकर्मश्रवणादित्यर्थः । विभुत्वे सति क्रिया न सम्भ-
वति । तद्गतिश्रुतेरिति पाठस्तु समीचीनः । लिङ्गशरीरस्य
च मतिश्रुतिस्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनुक्रामति प्राणमनुक्रामन्तं
सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवानुक्रामतीति सविज्ञानो बुद्धि-
सहित एव जायते सविज्ञानं यथा स्यात् तथा संसरति चेत्यर्थः
॥ १४ ॥

परिच्छिन्नत्वे युक्त्यन्तरमाह ।

तदन्ममयत्वश्रुतेश्च ॥ १५ ॥

तस्य लिङ्गस्यैकदेशतोऽन्नमयत्वश्रुतेर्न विभुत्वं सम्भवतीति ।
विभुत्वे सति नित्यतापत्तेरित्यर्थः । सा च श्रुतिर्द्वाभ्रमयं हि
सौम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयौ वागित्यादिः । यद्यपि
मनसादौनि न भौतिकानि तथाप्यन्नसंसृष्टसजातीयंशपूरणा-
दन्नमयत्वादित्यवहारो बोध्यः ॥ १५ ॥

अचेतनानां लिङ्गानां किमर्थं संसृतिर्देहाद्देहान्तरसञ्चार
इत्याशङ्क्यामाह ।

पुरुषार्थं संसृतिर्लिङ्गानां सूपकारवद्वाञ्छः

॥ १६ ॥

यथा राज्ञः रूपकाराणां पाकशालासु सञ्चारी राजार्थं
तथा लिङ्गशरीराणां संसृतिः पुरुषार्थमित्यर्थः ॥ १६ ॥

लिङ्गशरीरमशेषविशेषतो विचारितमिदानीं सूक्ष्मशरीर-
मपि तथा विचारयति ।

पाञ्चभौतिको देहः ॥ १७ ॥

पञ्चानां भूतानां मिलितानां परिणामो देह इत्यर्थः
॥ १७ ॥

मतान्तरमाह ।

चातुर्भौतिकमित्येके ॥ १८ ॥

आकाशस्वानारम्भकत्वमभिप्रेत्येदम् ॥ १८ ॥

एकभौतिकमित्यपरे ॥ १९ ॥

पार्थिवमेव शरीरमन्यानि च भूतान्युपष्टम्भकमात्राणीति
भावः । अथवैकभौतिकमेकैकभौतिकमित्यर्थः । मनुष्यादि-
शरीरे पार्थिवांशाधिक्येन पार्थिवता सूक्ष्मादिलोकेषु च तेज-
साद्याधिक्येन तैजसादिता शरीराणां सुवर्णादीनामिषेतीम-
मेव पक्षं पञ्चमाध्यायेऽपि सिद्धान्तयिष्यति ॥ १९ ॥

देहस्य भौतिकत्वेन यत् सिध्यति तदाह ।

न सांसिद्धिकं चैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः ॥ २० ॥

भूतेषु पृथक् कृतेषु चैतन्यादर्शनाद्भौतिकस्य देहस्य न
स्वाभाविकं चैतन्यं किन्त्वौपाधिकमित्यर्थः ॥ २० ॥

बाधकान्तरमाह ।

प्रपञ्चमरणाद्यभावञ्च ॥ २१ ॥

प्रपञ्चस्य सर्वस्यैव मरणसुषुप्त्याद्यभावस्य देहस्य स्वाभाविकचैतन्ये सति स्यादित्यर्थः । मरणसुषुप्त्यादिकं हि देहस्याचेतनता सा च स्वाभाविकचैतन्ये सति नोपपद्यते स्वाभावस्य यावद्द्रव्यभावित्वादिति ॥ २१ ॥

प्रत्येकादृष्टेरिति यदुक्तं तत्राशङ्क्य परिहरति ।

मदशक्तिवच्चेत् प्रत्येकपरिदृष्टे सांख्ये तदु-
द्भवः ॥ २२ ॥

ननु यथा मादकता शक्तिः प्रत्येकद्रव्यावृत्तिरपि मिलितद्रव्ये वर्त्तत एवं चैतन्यमपि स्यादिति चेन्न प्रत्येकपरिदृष्टे सति सांख्ये तदुद्भवः सम्भवेत् । प्रकृते तु प्रत्येकपरिदृष्टत्वं नास्ति । अतो दृष्टान्ते प्रत्येकं शास्त्रादिभिः सूक्ष्मतया मादकत्वे सिद्धे संहतभावकाले मादकत्वाविर्भावमात्रं सिध्यति । दार्ष्टान्तिके तु प्रत्येकभूतेषु सूक्ष्मतया न केनापि प्रमाणेन चैतन्यं सिद्धमित्यर्थः । ननु समुच्चिते चैतन्यदर्शनेन प्रत्येकभूते सूक्ष्मचैतन्यशक्तिरनुमेयेति चेन्न । अनेकभूतेष्वनेकचैतन्यशक्तिकल्पनायां गौरवेण लाघवादेकस्यैव नित्यचित्स्वरूपस्य कल्पनीचित्यात् । ननु यथावयवेष्ववर्त्तमानमपि परिमाणजलाहरणादिकार्यं घटादौ दृश्यत एवमेव शरीरे चैतन्यं स्यादिति मैवम् । भूतगतविशेषगुणानां सजातीयकारणगुणजन्यतया कारणे चैतन्यं विना देहे चैतन्यासम्भवादिति ॥ २२ ॥

पुरुषार्थं संसृतिर्लिङ्गानामित्युक्तं तत्र लिङ्गानां स्वूलदेहसंस्काराख्यजन्यो यो यः पुरुषार्थो ज्ञेय ज्ञेय व्यापारेण सिध्यति तदाह सूत्राभ्याम् ।

ज्ञानाद्युक्तिः ॥ २३ ॥

लिङ्गसंसृतितो जन्मद्वारा विवेकसाक्षात्कारस्तस्मात्सुक्ति-
रूपः पुरुषार्थो भवतीत्यर्थः । ज्ञानादिकं च प्रत्ययसर्गतया
कारिकायां परिभाषितम् ।

एष प्रत्ययसर्गो विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्ध्याख्यः ।

इति । विपर्ययादयो व्याख्यास्यन्तेऽत्र च स एव बुद्धि-
सर्गः प्रयोजनयोगेन सूत्रैरुच्यते इति विशेषः ॥ २३ ॥

बन्धो विपर्ययात् ॥ २४ ॥

विपर्ययात् सुखदुःखात्मको बन्धरूपः पुरुषार्थो लिङ्ग-
संसृतितो भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

ज्ञानविपर्ययाभ्यां मुक्तिबन्धावृत्तौ तत्रादौ ज्ञानात्मुक्तिं
विचारयति ।

नियतकारणत्वान्न समुच्चयविकल्पौ ॥२५॥

यद्यपि विद्यां चाविद्यां च यस्तद्देहोभयं सहेत्यादि श्रूयते
तथाप्यविवेकनिवृत्तौ लोकसिद्धतया ज्ञानस्य नियतकारणत्वा-
दविद्याख्यकर्मणा सह ज्ञानस्य मोक्षजनने समुच्चयो विकल्पो
वा नास्तीत्यर्थः । तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था
विद्यतेऽयनाय न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्व-
मानश्रित्यादिश्रुतिभ्योऽपि कर्मणो न साक्षान्मोक्षहेतुत्वं समु-
च्चयानुष्ठानं श्रुतिष्वङ्गाङ्गिभावादिभिरभ्युपपद्यते इति ॥२५॥

समुच्चयविकल्पयोरभावे दृष्टान्तमाह ।

स्वप्नजागराभ्यामिव मायिकामायिकाभ्यां
नोभयोर्मुक्तिः पुरुषस्य ॥ २६ ॥

यथा मायिकामायिकाभ्यां स्वप्नजागरपदार्थाभ्यामन्धोऽन्ध-
सहकारिभावेनैकः पुरुषार्थो न सम्भवति । एवमुभयोर्मायि-

कामाधिकयोरनुष्ठितयोः कर्मज्ञानयोः पुद्गलस्य सुक्ष्मरपि न युक्तेत्यर्थः । मायिकत्वं चासत्त्वत्वम् । अस्मिन्त्वमिति यावत् । तच्च स्नाप्तेऽर्धेऽर्धे जायत्यदार्थस्तु स्नाप्तापिचया सत्त्वं एव कूटस्थपुरुषापिचयेवास्मिन्त्वेनासत्त्वत्वादतः स्वप्नविकल्पसंज्ञानादिकार्यकारः । एवं कर्माप्यस्मिन्त्वात् प्रकृतिकार्यत्वाच्च मायिकम् । आत्मा तु स्मिन्त्वादकार्यत्वाच्चाभायिकः । अतस्तयोरनुष्ठितकर्मज्ञानयोः समानफलदाहत्वमयौक्तिकमिति विलक्षणमेव कार्यं युक्तम् ॥ २६ ॥

नन्वेवमप्यात्मोपासनाख्यज्ञानेन सह तत्त्वज्ञानस्य समुच्चयविकल्पो स्यातामुपासनाख्यमायिकत्वादिति तत्राह ।

इतरस्यापि नात्यन्तिकम् ॥ २७ ॥

इतरस्याप्युपास्यस्य नात्यन्तिकममायिकत्वमुपासनाख्य-
ध्वस्तपदार्थानामपि प्रवेशादित्यर्थः । २७ ।

उपासनस्य मायिकत्वं यच्चिन्नंशे तदाह ।

सङ्कल्पितेऽप्येवम् ॥ २८ ॥

मनःसङ्कल्पिते ध्येयांशे एवमपि मायिकत्वमपीत्यर्थः । सर्वं स्वस्विदं ब्रह्मेत्यादिशुल्युक्ते ऋपास्ये प्रपञ्चांशस्य मायिकत्वमेवेति ॥ २८ ॥

तर्ह्युपासनस्य किं फलमित्याकाङ्क्षायामाह ।

॥ भावनीपचयाच्छुद्धस्य सर्वं प्रकृतिवत् ॥ २९ ॥

भावनाख्योपासनानिष्पत्त्या शुद्धस्य निष्ठापस्य पुद्गलस्य प्रकृतेरिव सर्वमैश्वर्यं भवतीत्यर्थः । प्रकृतिर्यथा सृष्टिस्त्रितिसंहारं करोति । एवमुपासकस्य बुद्धिसत्त्वमपि प्रकृतिप्रवेशेन सृष्ट्यादिकर्तुं भवतीति । २९ ॥

ज्ञानमेव मोक्षसाधनमिति स्थापितम् । इदानीं ज्ञान-
साधनान्याह ।

रागोपहृतिर्ध्यानम् ॥ ३० ॥

ज्ञानप्रतिबन्धको यो विषयोपरागञ्चित्तस्य तदुपघातहेतु-
र्ध्यानमित्यर्थः । उपचारेण कार्यकारणयोरभेदनिर्देशो राग-
क्षयस्य ध्यानत्वासम्भवात् । अत्र ध्यानशब्देन धारणाध्यान-
समाधयो योगोक्तास्त्वय एव ग्राह्याः पातञ्जले योगाङ्गानामष्टा-
नामेव विवेकसाक्षात्कारहेतुत्वश्रवणादिति । एतेषां चावा-
त्तरविशेषास्तत्रैव द्रष्टव्याः । इतराणि च पञ्चाङ्गानि स्वयं
न्यस्यति ॥ ३० ॥

ध्याननिष्पत्त्यैव ज्ञानोत्पत्तिर्नारम्भमात्रेणेत्याशयेन ध्यान-
निष्पत्तेर्लक्षणमाह ।

वृत्तिनिरोधात् तत्सिद्धिः ॥ ३१ ॥

ध्येयातिरिक्तवृत्तिनिरोधरूपेण सम्प्रज्ञातयोगेन तत्सिद्धि-
र्ध्यानस्य निष्पत्तिर्ज्ञानाख्यफलोपधानरूपा भवतीत्यर्थः । अत-
स्तावत्पर्यन्तमेव ध्यानं कर्तव्यमित्याशयः । इतरवृत्तिनिरोधे
इत्येव विषयान्तरसञ्चाराख्यप्रतिबन्धापगमाद्येयसाक्षात्कारो
भवतीति कृत्वा योगोऽपि ज्ञाने कारणं योगाङ्गध्यानादिवदि-
शपि मन्तव्यम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्ष-
णोऽकौ जहातीत्यादिश्रुतिस्रृत्योस्तदवगमादिति ॥ ३१ ॥

ध्यानस्यापि साधनान्याह ।

धारणासनश्चकर्मणा तत्सिद्धिः ॥ ३२ ॥

वक्ष्यमाणेन धारणादित्येण ध्यानं भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

धारणादित्त्रयं क्रमात् सूत्रत्रयेण लक्षयति ।

निरोधच्छर्दिविधारणाभ्याम् ॥ ३३ ॥

प्राणस्येति प्रसिद्धा लभ्यते । प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राणस्येति योगसूत्रे भाष्यकारेण प्राणायामस्य व्याख्यात-त्वात् । छर्दिश्च वसनम् । विधारणत्याग इति यावत् । तेन प्रणारेचनयोर्लाभः । विधारणं च कुम्भकम् । तथा च प्राणस्य प्रकरेण कुम्भकैर्योनिरोधो वशीकरणं साधारण्येत्यर्थः । आसनकर्मणोः स्वशब्देन पञ्चाङ्गक्षणीयतया सूत्रे परिशेषत एव धारणाया लक्ष्यत्वलाभाद्धारणापदं नोपात्तम् । चित्तस्य धारणा तु समाधिवद्धानशब्देनैव गृहीता इति ॥ ३३ ॥

क्रमप्राप्तमासनं लक्षयति ।

स्थिरमुखमासनम् ॥ ३४ ॥

यत् स्थिरं सत् सुखसाधनं भवति स्रस्तिक्कादि तदासन-मित्यर्थः ॥ ३४ ॥

स्वकर्म लक्षयति ।

सकर्म स्वाश्रमविहितकर्मानुष्ठानम् ॥ ३५ ॥

सुगमम् । तत्र कर्मशब्देन यमनियमयोग्रहणं जितेन्द्रिय-त्वरूपः प्रत्याहारोऽपि सर्वाश्रमसाधारणतया कर्ममध्ये प्रवेश-नीयः । तथा च पातञ्जलसूत्रे ज्ञानसाधनतया प्रोक्ताण्यष्टौ योगाङ्गान्यत्रापि लब्धानि । यथा तत्सूत्रम् । यमनियमा-सनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानीति । तेषां च स्वरूपं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ ३५ ॥

सुख्याधिकारिणो नास्ति बहिरङ्गस्य यमादिपञ्चकस्वा-प्रेक्षा केवलाधारणाध्यानादिचयरूपात् संयमादेव ज्ञानं योगस्य भवतीति पातञ्जलसिद्धान्तः । जडभरतादिषु च तथा दृश्य-तर्क्षपि । अतस्तदनुसारीणाचार्योऽप्याह ।

वैराग्याद्भ्यासाच्च ॥ ३६ ॥

केवलाभ्यासात् ध्यानरूपादेव वैराग्यसहितज्ञानं तत्सा-
धनयोगश्च भवत्युत्तमाधिकारिणामित्यर्थः । तदुक्तं गार्होपि ।

आसनस्थानविधयो न योगस्य प्रसाधकाः ।

विलम्बजननाः सर्वे विस्तराः परिकीर्तिताः ॥

शिशुपालः सिद्धिमाप अरण्यभ्यासगौरवात् ।

इति । अथवा वैराग्यध्यानाभ्यासावत्र ध्यानस्यैव हेतुतयोक्तौ
चकारश्च धारणासमुच्चयायेति । तदेवं ज्ञानात्मीक्षो व्याख्यातः
॥ ३६ ॥

अतः परं बन्धो विपर्ययादित्युक्तो बन्धकारणं विपर्ययो
व्याख्यास्यते तत्रादौ विपर्ययस्य स्वरूपमाह ।

विपर्ययभेदाः पञ्च ॥ ३७ ॥

अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च योगोक्ता बन्ध-
हेतुविपर्ययस्यावान्तरभेदा इत्यर्थः । तेन श्रुत्यादिज्ञानरू-
पाणां विपर्ययाणामसंग्रहेऽपि न क्षतिः । तत्राविद्यानि-
त्याशुचिदुखानात्मसु नित्यशुचिसुखान्मव्यातिरिति योगी
प्रोक्ता । एवमास्मिताप्यात्मानात्मनोरेकताप्रत्ययः । शरीरा-
व्यातिरिक्त आत्मा नास्तीत्येवंरूपः । अविद्या तु नैवंरूपा ।
आत्मनः शरीराशरीरोभयरूपत्वेऽपि शरीरेऽहम्बुद्ध्युपपत्तेः ।
रागद्वेषौ तु प्रसिद्धावेव । अभिनिवेशश्च मरणादिवास इति ।
रागादीनां विपर्ययकार्यतया विपर्ययत्वम् ॥ ३७ ॥

विपर्ययस्य स्वरूपमुक्त्वा तत्कारणस्य श्रुतेरपि स्वरूपमाह ।

अशक्तिरष्टाविंशतिधा तु ॥ ३८ ॥

सुगमम् । एतदपि कारिकया व्याख्यातम् ।

एकादशेन्द्रियवधाः सह बुद्धिवधेरशक्तिरहिष्टा ।

सप्तदश वधा बुद्धेर्विपर्ययात् तुष्टिसिद्धीनाम् ॥ इति ।

वाधिर्यं कुष्ठितान्धत्वं जडताजिघ्रता तथा ।

मूकता कौष्यपङ्गुत्वे क्लैब्योदावर्त्तमुग्धताः ॥

इत्येकादशेन्द्रियाणामेकादशाशक्तयः स्वतश्च बुद्धेः सप्त-
दशाशक्तयः । यथा वक्ष्यमाणानां नवतुष्टीनां विघाता नव
तथा वक्ष्यमाणानामष्टसिद्धीनां च विघाता अष्टाविति मिलित्वा
चेमाः स्वतः परतस्त्राष्टाविंशतिर्बुद्धेरशक्तय इत्यर्थः । तुशब्द
एषां विशेषप्रसिद्धित्यापनार्थः ॥ ३८ ॥

ययोर्विघाते बुद्धेरशक्तौ ते तुष्टिसिद्धौ सूत्रद्वयेनाह ।

तुष्टिर्नवधा ॥ ३९ ॥

स्वयमेव नवधात्वं वक्ष्यति ॥ ३९ ॥

सिद्धिरष्टधा ॥ ४० ॥

एतदपि स्वयं वक्ष्यति ॥ ४० ॥

उक्तानां विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्धीनां विशेषजिज्ञासायां
क्रमेण सूत्रचतुष्टयं प्रवर्त्तते ।

अथान्तरभेदाः पूर्ववत् ॥ ४१ ॥

विपर्ययस्यावान्तरभेदा ये सामान्यतः पञ्चोक्तास्ते पूर्व-
वत् पूर्वाचार्यैर्यथोक्तास्तथैव विशिष्टावधार्याः । विस्तरभया-
न्नेहोच्यन्त इत्यर्थः । ते चाविद्यादयो मयापि सामान्यत एव
व्याख्याताः पञ्चेति । विशेषतस्तु हाषष्टिभेदास्तदुक्तं कारि-
कायाम् ।

भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः ।

तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिसः ॥

इति । अस्मात्प्रमर्शः । अष्टस्रव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेषु

प्रकृतिष्वनात्मबुद्धिरविद्या तमोऽष्टधा भवति । कार्यकारणा-
भेदेन केवलविकृतिष्वान्मबुद्धेरप्यत्वान्तर्भावः । एवमविद्याया
विषयभेदेनाष्टविधत्वात् तन्ममानविषयकस्यास्मिताख्यमोह-
स्याष्टविधत्वम् । दिव्यादिव्यभेदेन शब्दादीनां विषयाणां दश-
त्वात् तद्विषयको रागाख्यो महामोहो दशविधः । अविद्या-
स्मितयोरष्टौ ये विषया ये रागस्य दश विषयास्तद्विघातकेष्व-
ष्टादशस्त्रष्टादशधा तामिस्राख्यो द्वेषः । एवं तेषामष्टादशानां
विनाशाद्विदग्धनादष्टादशधान्यतामिस्राख्योऽभिनवेशो भय-
मिति । एतेषां च तम आदिसञ्ज्ञा तद्भेतुत्वादिति ॥ ४१ ॥

एवमितरस्याः ॥ ४२ ॥

एवं पूर्ववदेवेतरस्या अशक्तेरप्यवान्तरभेदा अष्टाविंशति-
विशेषतोऽवगन्तव्या इत्यर्थः । अशक्तिरष्टाविंशतिधेत्येतस्मिन्नेव
सूत्रेऽष्टाविंशतिधात्व' मया व्याख्यातम् ॥ ४२ ॥

आध्यात्मिकादिभेदान्ब्रवधा तुष्टिः ॥ ४३ ॥

इदं सूत्रं कारिकाया व्याख्यातम् ।

आध्यात्मिकाद्यतसः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः ।

वाङ्मा विषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयोऽभिहितः ॥

इति । अस्यायमर्थः । आत्मानं तुष्टिमतः सङ्घातमधिकृत्य
वर्त्तन्त इत्याध्यात्मिकास्तुष्टयश्चतस्रः । तत्र प्रकृत्याख्या तुष्टि-
र्यथा । साक्षात्कारपर्यन्तः परिणामः सर्वोऽपि प्रकृतेरिव तं
च प्रकृतेरिव करोत्यहं तु कूटस्थः पूर्ण इत्यात्मभायनात् परि-
तोषः । इयं तुष्टिरन्ध इत्युच्यते । ततश्च प्रवृत्त्युपादानेन या
तुष्टिः सोपादानाख्या सलिलमित्युच्यते । ततश्च प्रवृत्त्यायां
बहुकालं समाप्यनुष्ठानेन या तुष्टिः सा कालाख्या तुष्टिरोध
इत्युच्यते । ततश्च प्रज्ञानपरमकाष्ठारूपे धर्ममेवसमाधौ सति या

तुष्टिः सा भाग्याख्या इष्टिरित्युच्यते इति चतस्रः साध्यात्मिकाः ।
 वाच्याः पञ्च तुष्टयो ह्यङ्गविषयेषु पञ्चसु ह्यङ्गादिव्यवर्जनर-
 चक्षत्रयभोगहिसादिकेषु निमित्तकोपरमाज्जायन्ते । तास्तुष्टयो
 यथाक्रमं पारं सुप्राङ् पारपारमनुत्तमाश्च उक्तमाश्व इति परि-
 भाषिता इति । क्वचित् त्विमां कारिकासम्यथा व्याख्यात-
 वान् । तद्यथा विवेकसाक्षात्कारोऽपि प्रकृतिपरिणाम एव-
 त्यलं ध्यानाभ्यासित्वेवं दृष्ट्या या ध्यानादिनिवृत्तौ तुष्टिः सा
 प्रकृत्याख्या । प्रवृत्त्योपादानेनैव मोक्षो भविष्यति किं ध्याना-
 दिनेति या तुष्टिः सोपादानाख्या । कृतसंन्यासस्यापि काले-
 नैव मोक्षो भविष्यत्यलमुद्देगेनेति या तुष्टिः सा कालाख्या ।
 भाग्यादेव मोक्षो भविष्यति न मोक्षयास्त्रोक्तसाधनैरेवं कुतर्के
 या तुष्टिः सा भाग्याख्येत्यादिरर्थ इति तत्र । तद्व्याख्याततुष्टी-
 नाम्भावस्य ज्ञानाद्यनुकूलत्वेनाशक्तिपरिभाषानौचित्यादिति
 ॥ ४३ ॥

जहादिभिः सिद्धिः ॥ ४४ ॥

जहादिभेदैः सिद्धिरष्टधा भवतीत्यर्थः । इदमपि सूत्रं
 कारिकाया व्याख्यातम् ।

कहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघाताक्षयः सुदृष्ट्याप्तिः ।

दानं च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वोऽङ्गुशस्त्रविधः ॥

इति । अस्वयमर्थः । अत्राध्यात्मिकादिदुःखव्यवप्रति-
 योगिकत्वात् त्रयो दुःखविघाता सुख्यसिद्धयः । इतरास्तु तन्ना-
 धनत्वाद्गौखः सिद्धयः । तत्रोक्तो यथा । उपदेशादिकं विनैव
 प्राग्भवोपाभ्यासवशात् तन्वस्य स्वयमूहनमिति । शब्दस्तु
 यथा । अन्यदीयपाठमाकर्ण्य स्वयं वा शास्त्रमाकर्ण्य यज-
 ज्ञानं जायते तदिति । अध्ययनं च यथा । शिष्याचार्यभावेन

शास्त्राध्ययनाज्ज्ञानमिति । सुहृत्प्राप्तिर्यथा । स्वयमुप-
देशार्थं गृह्यामतात् परमकारुणिकाज्ज्ञानलाभ इति । दानं
च यथा । धनादिदानेन परितोषिताज्ज्ञानलाभ इति । एषु
च पूर्वस्त्रिविध ऊहशब्दाध्ययनरूपो मुख्यसिद्धेरङ्कुश आक-
र्षकः । सुहृत्प्राप्तिदानयोरूहादित्रयापेक्षया मन्दसाधनत्व-
प्रतिपादनायेदमुक्तम् । कश्चित् त्वेतासामष्टसिद्धीनामङ्कुशो
निवारकः पूर्वस्त्रिविधो विपर्ययाशक्तितुष्टिरूपो भवति बन्ध-
कत्वादिति व्याचष्टे तन्न । तुष्ट्यभावस्याशक्तितया बाधिर्यादि-
वत् सिद्धिविरोधितालाभेन तुष्ट्यतुष्ट्योः सिद्धिविरोधित्वासम्भ-
वात् ॥ ४४ ॥

ननुहादिभिरेव कथं सिद्धिरुच्यते मन्वतपःसमाध्यादिभि-
रप्यणिमाद्यष्टसिद्धेः सर्वशास्त्रसिद्धत्वादिति तत्राह ।

नेतरादितरहानेन विना ॥ ४५ ॥

इतरादृहनादिपञ्चकभिन्नात् तपत्राटेस्तास्त्रिकी न सिद्धिः
कुत इतरहानेन विना यतः सा सिद्धिरितरस्य विपर्ययस्य
हानं विनैव भवत्यतः संसारापरिपन्थित्वात् सा सिद्ध्याभास
एव न तु तास्त्रिकी सिद्धिरित्यर्थः । तथा चोक्तं योगसूत्रेण ।
ते समाधावुपसर्गा व्युत्थाने सिद्धय इति । तदेवं ज्ञाना-
नुक्तिरित्यारभ्य विस्तरतो बुद्धिगुणरूपः प्रत्ययसर्गः सकार्य-
बन्धो मोक्षरूपपुरुषार्थेन सहोक्तः । एतौ च बुद्धितद्गुणरूपौ
सर्गौ प्रवाहरूपेणान्योऽन्यं हेतू बीजाङ्कुरवत् । तथा च
कारिका ।

न विना भावैस्त्रिंशं न विना लिङ्गेन भावनिवृत्तिः ।

लिङ्गाख्यो भावाख्यस्तस्माद्विधः प्रवर्तते सर्गः ॥

इति । भावी वासनारूपा बुद्धिर्ज्ञानादिगुणा लिङ्गं मह-

तत्त्वं बुद्धिरिति । समष्टिसर्गः प्रत्ययसर्गश्च समाप्तः ॥ ४५ ॥

साम्प्रतं व्यक्तिभेदः कर्मविशेषादिति सङ्घेपादुक्ता व्यष्टि-
सृष्टिर्विस्तरतः प्रतिपाद्यते ।

दैवादिप्रभेदाः ॥ ४६ ॥

दैवादिः प्रसेदोऽवान्तरभेदो यस्याः सा तथा सृष्टिरिति
शेषः । तदेतत् कारिकया व्याख्यातम् ।

अष्टविकल्पो दैवस्तैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति ।

मानुष्यश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः ॥

इति । ब्राह्मप्राजापत्येन्द्रपैतृगान्धर्वयाक्षराक्षसपैशाचा
इत्यष्टविधो दैवः सर्गः । पशुसृगपक्षिसरीसृपस्थावरा इति
तैर्यग्योनः पञ्चविधः । मानुष्यसर्गश्चैकप्रकार इति । भौतिको
भूतानां व्यष्टिप्राणिनां विराजः सकाशात् सर्ग इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

अवान्तरसृष्टेरप्युक्तायाः पुरुषार्थत्वमाह ।

आब्रह्मस्तम्भपर्यन्तं तत्कृते सृष्टिराविवेकात्

॥ ४७ ॥

चतुर्मुखमारभ्य स्थावरान्ता व्यष्टिसृष्टिरपि विराट्सृष्टि-
वदेव पुरुषार्था भवति तत्तत्पुरुषाणां विवेकस्यातिपर्यन्त-
मित्यर्थः ॥ ४७ ॥

व्यष्टिसृष्टावपि विभागमाह सूत्रत्रयेण ।

ऊर्ध्वं सत्त्वविशाला ॥ ४८ ॥

ऊर्ध्वं भूर्लोकानुपरि सृष्टिः सत्त्वाधिका भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

तमोविशाला मूलतः ॥ ४९ ॥

मूलतः भूर्लोकानुपरि इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

मध्ये रजोविशाला ॥ ५० ॥

मध्ये भूर्लोक इत्यर्थः ॥ ५० ॥

नग्न्ये कस्या एव प्रकृतेः केन निमित्तेन सत्त्वादिविशाल-
तया विशित्राः सृष्टय इत्याकाङ्क्षायामाह ।

कर्मवैचित्र्यात् प्रधानचेष्टा गर्भदासवत् ॥ ५१ ॥

विचित्रकर्मनिमित्तादेव यद्योक्ता प्रधानस्य चेष्टा कार्य-
वैचित्र्यरूपा भवति । वैचित्र्ये दृष्टान्तो गर्भदासवदिति ।
यथा गर्भविख्यामारभ्य यो दासस्तस्य मृत्युवासनापाटवेन
नानामकारा चेष्टा परिचर्या स्वाम्यर्थे भवति तद्वदित्यर्थः
॥ ५१ ॥

ननु चेदूर्ध्वं सत्त्वं विशाला सृष्टिरस्ति तर्हि तत एव कृतार्थ-
त्वात् पुरुषस्य किं मोक्षेणेति तत्राह ।

आवृत्तिस्तत्राप्युत्तरोत्तरयोनियोगाद्भेदः ॥ ५२ ॥

तत्राप्यूर्ध्वगततावपि सत्यामावृत्तिरस्त्यत्र उत्तरोत्तरयोनियो-
गादधोऽधो योजनान्नः सोऽपि लोको हेय इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

किञ्च ।

समानं जरामरणादिजं दुःखम् ॥ ५३ ॥

जर्द्धाधो गतानां ब्रह्मादिस्थावरान्तानां सर्वेषामिव जरा-
मरणादिजं दुःखं साधारणमतोऽपि हेय इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

किं बहुना कारणे लयादपि न कृतकृत्यतेत्याह ।

न कारणलयात् कृतकृत्यता मन्वदुत्थानात्

॥ ५४ ॥

विवेकज्ञानाभावे यदा महदादिषु वैराग्यं प्रकल्पुपास-
नया भवति तदा प्रकृतौ लयो भवति वैराग्यात् प्रकृतिलय

इति वचनात् । तस्मात् कारकज्ञायादपि न कृतकत्वतास्ति
मग्नवदुत्थानात् । यथा जले मग्नः पुरुषः पुनरुत्तिष्ठति एव-
मेव प्रकृतिसौम्याः पुरुषाः ईश्वरभावेन पुनरुत्तिष्ठन्ति ।
संस्कारादेरक्षयेषु पुनरागामिव्यक्तं विवेकख्यातिं विना दोष-
दाहानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ५४ ॥

ननु कारणं केनापि न कार्यतेऽतः स्वतन्त्रा कथं स्वोपा-
सकस्य दुःखनिदानमुत्थानं पुनः करोति तत्राह ।

अकार्यत्वेऽपि तद्योगः पारवश्यात् ॥ ५५ ॥

प्रकृतेरकार्यत्वेऽप्यप्रैर्यत्वेऽप्यन्येच्छानधीनत्वेऽपि तद्योगः
पुनरुत्थानोचित्यं तस्मिन्स्य कुतः पारवश्यात् पुरुषार्थतन्त्र-
त्वात् । विवेकख्यातिरूपपुरुषार्थवशेन प्रकृत्या पुनरुत्थाप्यते
स्वलीन इत्यर्थः । पुरुषार्थादयस्य प्रकृतेर्न प्रेरकाः किन्तु प्रवृ-
त्तिस्वभावायाः प्रवृत्ती निमित्तानीति न स्वातन्त्र्यव्यतिः ।
तथा च योगसूत्रम् । निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरण-
भेदस्तु ततः क्षेत्रिकवदिति । वरणभेदः प्रतिबन्धनिवृत्तिः ॥ ५५ ॥

प्रकृतिलयात् पुरुषस्योत्थाने प्रमाणमप्याह ।

स हि सर्ववित् सर्वकर्ता ॥ ५६ ॥

स हि पूर्वसर्गे कारणलीनः सर्गान्तरे सर्ववित् सर्वकर्त्तेश्वर-
त्वादिपुरुषो भवति प्रकृतिलये तस्यैव प्रकृतिपदप्राप्त्योचितत्वात् ।
तदेव सक्तःसह कर्मणेति लिङ्गं मनो यत्र निषिक्तमस्येत्यादि-
श्रुतेरित्यर्थः ॥ ५६ ॥

नन्वेयमीश्वरप्रतिषेधानुपपत्तिस्तत्राह ।

ईदृशेश्वरसिद्धिः सिद्धा ॥ ५७ ॥

प्रकृतिसौम्यस्य ज्ञेयेश्वरस्य सिद्धिर्यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य
ज्ञानमयं तप इत्यादिश्रुतिभ्यः सर्वज्ञत्वात् । नित्येश्वरस्यैव

विवादाख्यदत्त्वादित्यर्थः । सूत्रद्वयमिदं व्याख्याय पारवश्यमपि प्रतिपादयति स हीति सूत्रेण । स हि परः पुरुषसामान्यं सर्वज्ञानशक्तिमत् सर्वकर्तृताशक्तिमच्च । अयस्मान्तवत् सन्नधिमात्रेण प्रेरकत्वादित्यर्थः । तदा चासमाप्तार्थपुरुषसन्निध्यात् तदर्थमन्नेच्छानधीनाया अपि प्रकृतेः प्रवृत्तिरावश्यकौति । नन्वेवमौश्वरप्रतिषेधविरोधस्तत्राह । ईदृशेश्वरसिद्धिः सिद्धा । सान्निध्यमात्रेणेश्वरस्य सिद्धिस्तु श्रुतिस्मृतिषु सर्वसम्मतित्यर्थः ।

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ।

ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विभुरश्रुते ।

सृजते च गुणान् सर्वान् क्षेत्रज्ञस्वनुपश्यति ।

गुणान् विक्रियते सर्वानुदासीनवदीश्वरः ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतयश्चैतादृशेश्वरे प्रमाणमिति ॥ ५७ ॥

द्वितीयाध्यायादिमारभ्यैतावत्पर्यन्तं सूत्रव्यूहैः प्रधानसृष्टिः समापिता । इतः परं मोक्षोपपत्त्यर्थं प्रधानसृष्टेर्ज्ञानिपुरुषं प्रत्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तलयाख्या वक्तव्या तदुपपत्त्यर्थमादौ प्रधानसृष्टेः प्रयोजनं द्वितीयाध्यायस्यादिसूत्रे दिङ्मात्रेणोक्तं विस्तरतः प्रतिपादयति ।

प्रधानसृष्टिः परार्थं स्वतोऽप्यभोक्तृत्वादुद्भू-
तुकुम्भवहनवत् ॥ ५८ ॥

प्रधानस्य स्वत एव सृष्टिर्यथापि तथापि परार्थमन्यस्य भोगापवर्गार्थम् । यद्योद्भूतुकुम्भवहनं स्वाम्यर्थं कुतोऽभोक्तृत्वादचेतनत्वेन भोगापवर्गासम्भवादित्यर्थः । ननु विमुक्तमोक्षार्थं स्वार्थं वेत्यनेन स्वार्थापि सृष्टिरुक्तेति चेत् सत्यम् । तथापि पुरुषार्थतां विना स्वार्थतापि न सिध्यति । स्वार्थो हि प्रधानस्य

कृतभोगापवर्गात् पुरुषाहात्मविमोक्षणमिति । ननु भृत्यतुल्या
चेत् प्रकृतिस्तर्हि कथं स्वामिनो दुःखार्थमपि प्रवर्त्तत इति
चेन्न । सुखार्थप्रवृत्तैव नान्तरीयकदुःखसम्भवाद्दृष्टभृत्यतुल्य-
त्वाद्देति ॥ ५८ ॥

ननु प्रधानस्याचेतनस्य स्वतः स्रष्टृत्वमेव नोपपद्यते रथादेः
परप्रयत्ने नैव प्रवृत्तिदर्शनादिति तत्राह ।

अचेतनत्वेऽपि क्षीरवच्चेष्टितं प्रधानस्य ॥५९॥

यथा क्षीरं पुरुषप्रयत्नैरपेक्ष्येण स्वयमेव दधिरूपेण परि-
णमते । एवमचेतनत्वेऽपि परप्रयत्नं विनापि महदादिरूप-
परिणामः प्रधानस्य भवतीत्यर्थः । धेनुवद्वत्त्वायेत्यनेन सूत्रे-
णास्य न पौनरुक्त्यम् । तत्र । करणप्रवृत्तेरेव विचारितत्वात् ।
धेनूनां चैतनत्वाच्चेति ॥ ५९ ॥

दृष्टान्तान्तरप्रदर्शनपूर्वकमुक्तार्थहेतुमाह ।

कर्मवद्दृष्टेर्वा कालादेः ॥६०॥

कालादेः कर्मवद्वा स्वतः प्रधानस्य चेष्टितं सिध्यति दृष्ट-
त्वात् । अर्थको गच्छति ऋतुरितरथ प्रवर्त्तत इत्यादिरूपं
कालादिकर्म स्वत एव भवत्येवं प्रधानस्यापि चेष्टा स्यात् कल्प-
नाया दृष्टानुसारित्वादित्यर्थः ॥ ६० ॥

ननु तथापि ममेदं भोगादिसाधनमिति प्रतिसम्मानाभावा-
न्मूढायाः प्रकृतः कदाचित् प्रवृत्तिरपि न स्वाह्विपरीता च
प्रवृत्तिः स्यात् तत्राह ।

स्वभावाच्चेष्टितमनभिसम्मानाद्भृत्यवत् ॥६१॥

यथा प्रकृतभृत्यस्य स्वभावात् संस्कारादेव प्रतिनियता-
वश्यकी च स्वामिसेवा प्रवर्त्तते न तु स्वभोगाभिप्रायेण तथैव
प्रकृतेश्चेष्टितं संस्कारादेवेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

कर्माकृष्टेर्वानादितः ॥ ६२ ॥

वाग्ब्रह्मोऽत्र समुच्चये । यतः कर्मानाद्यतः कर्मभिराकर्ष-
णादपि प्रधानस्वावशकौ व्यवस्थिता च प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ ६२ ॥

तदेवं प्रधानस्य परार्थतः सृष्टृत्वे सिद्धे परप्रयोजनसमाप्ती
सत् एव प्रधाननिवृत्त्या मोक्षः सिध्यतीत्याह प्रघटकेन ।

**विविक्तबोधात् सृष्टिनिवृत्तिः प्रधानस्य
सूदवत् पाके ॥ ६३ ॥**

विविक्तपुरुषज्ञानात् परवैराग्येण पुरुषार्थसमाप्ती प्रधा-
नस्य सृष्टिनिवर्त्तते । यथा पाके निष्पक्वे पाचकस्य व्यापारो
निवर्त्तत इत्यर्थः । इयमेवात्यन्तिकप्रलय इत्युच्यते । तथा
च श्रुतिः । तस्याभिध्यानाद्योजनात् तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते
विश्वमायानिवृत्तिरिति ॥ ६३ ॥

नन्वेवमेकपुरुषस्योपाधी विवेकज्ञानोत्पत्त्या प्रकृतेः सृष्टि-
निवृत्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्ग इति तत्राह ।

दूतर दूतरवत् तद्दोषात् ॥ ६४ ॥

दूतरस्तु विविक्तबोधरहित इतरवद्ब्रह्मवदेव प्रकृत्या तिष्ठति ।
कुतस्तद्दोषात् । तस्य प्रधानस्यैव तत्पुरुषार्थासमापनाख्य-
दोषादित्यर्थः । तदुक्तं योगसूत्रे । कृतार्थं प्रति नष्टमध्यनष्टं
तदन्यसाधारणत्वादिति । तथा च पूर्वसूत्रे या प्रधाननिवृ-
त्तिरुक्ता सा विविक्तबोद्धृपुरुषं प्रत्येवेति भावः । विश्वमाया-
श्रुतिरपि ज्ञानिनं प्रत्येव मन्तव्या । अजामिति श्रुत्यं कशा-
क्यत्वादिति ॥ ६४ ॥

सृष्टिनिवृत्तेः फलमाह ।

द्वयोरिकतरस्य वीदासीन्यमपवर्गः ॥ ६५ ॥

इयोः प्रधानपुरुषयोरेवौदासीन्यमेकाकिता । परस्पर-
वियोग इति यावत् । सोऽपवर्गः । अथवा पुरुषस्यैव कैव-
ल्यमहं मुक्तः स्वामित्येव पुरुषार्थतादर्शनादित्यर्थः ॥ ६५ ॥

नत्वेकपुरुषमुक्ताविव विवेकाकारवृत्त्या विरक्ता प्रकृतिः
कथमन्यपुरुषार्थं पुनः सृष्टौ प्रवर्त्तताम् । न च प्रकृतेरंशमेदा-
न्वेष दोष इति वाच्यम् । मुक्तपुरुषोपकरणैरपि पृथिव्यादि-
भिरन्यस्य भोग्यसृष्टिदर्शनादिति तत्राह ।

अन्यसृष्ट्युपरागेऽपि न विरज्यते प्रबुद्धरज्जु-
तत्त्वस्यैवोरगः ॥ ६६ ॥

एकस्मिन् पुरुषे विविक्तबोधाद्विरक्तमपि प्रधानं नान्य-
स्मिन् पुरुषे सृष्ट्युपरागाय विरक्तं भवति किन्तु तं प्रति सृज-
त्येव । यथा प्रबुद्धरज्जुतत्त्वस्यैवोरगो भयादिकं न जनयति
मूढं प्रति तु जनयत्येवेत्यर्थः । उरगतुल्यत्वं च प्रधानस्य
रज्जुतुल्ये पुरुषे समारोपणादिति । एवंविधं रज्जुसर्पादिदृष्टा-
न्तानामाशयमबुद्धानुधाः केचिद्देदान्तिब्रुवाः प्रकृतेरत्यन्त-
तुच्छत्वं मनोमात्रत्वं वा तुलयन्ति । एतेन प्रकृतिसत्यतावा-
दिमांख्योक्तदृष्टान्तेन श्रुतिस्मृत्यर्था बोधनीया न केवलं दृष्टान्त-
वत्त्वेनायमर्थः सिध्यति ॥ ६६ ॥

कर्मनिमित्तयोगाच्च ॥ ६७ ॥

सृष्टौ निमित्तं यत् कर्म तस्य सम्बन्धादप्यन्यपुरुषार्थं सृज-
तीत्यर्थः ॥ ६७ ॥

ननु सर्वेषां पुरुषाणामप्रार्थकतया नैरपेक्ष्याविशेषेऽपि
कश्चित् प्रत्येव प्रधानं प्रवर्त्तते कश्चित् प्रति निवर्त्तते इत्यत-
किं नियामकम् । न च कर्म नियामकं कस्य पुरुषस्य किं
कर्मत्वं नियामकाभावादिति तत्राह ।

नैरपेक्ष्येऽपि प्रकृत्युपकारेऽविवेकी निमित्तम् ॥ ६८ ॥

पुरुषाणां नैरपेक्ष्येऽप्ययं मे स्वास्ययमेवाहमित्यविवेकादेव प्रकृतिः मृश्यादिभिः पुरुषानुपकरोतीत्यर्थः । तथा च अस्मै पुरुषायात्मानमविविच्य दर्शयितुं वासना वर्त्तते तं प्रत्येव प्रधानं प्रवर्त्तत इत्येव नियामकमिति भावः ॥ ६८ ॥

प्रवृत्तिस्वभावत्वात् कथं विवेकेऽपि निवृत्तिरूपपद्यतां तत्राह ।

नर्त्तकीवत् प्रवृत्तस्यापि निवृत्तिश्चारिता-
र्थ्यात् ॥ ६९ ॥

पुरुषार्थमेव प्रधानस्य प्रवृत्तिस्वभावो न तु सामान्येन । अतः प्रवृत्तस्यापि प्रधानस्य पुरुषार्थसमाप्तिरूपचरितार्थत्वे सति निवृत्तिर्युक्ता । यथा परिषद्भ्यो नृत्यदर्शनार्थं प्रवृत्ताया नर्त्तक्यास्तस्मिन्निवृत्तिरित्यर्थः ॥ ६९ ॥

निवृत्तौ हेत्वन्तरमाह ।

दोषबोधेऽपि नोपसर्पणं प्रधानस्य कुलब-
धूवत् ॥ ७० ॥

पुरुषेण परिणामित्वदुःखात्मकत्वादिदोषदर्शनादपि लज्जितायाः प्रकृतेः पुनर्न पुरुषं प्रत्युपसर्पणं कुलबधूवत् । यथा स्वामिना मे दोषो दृष्ट इत्यवधारणेन लज्जिता कुलबधूर्न स्वामिनमुपसर्पति तद्वदित्यर्थः । तदुक्तं नारदीये ।

सविकारापि मौख्येन चिरं मुक्ता गुणात्मना ।

प्रकृतिश्चातदोषेयं लज्जयेव निवर्त्तते ॥

इति । एतदेवोक्तं कारिकायापि ।

प्रकृतेः सुकुमारतरं न किञ्चिदस्तीति मे मतिर्भवति ।

या दृष्टास्तीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्य ॥

इति ॥ ७० ॥

ननु पुरुषार्थं चेत् प्रधानप्रवृत्तिस्तर्हि बन्धमोक्षाभ्यां पुरुषस्य परिणामार्पत्तिरिति तत्राह ।

नैकान्ततो बन्धमोक्षौ पुरुषस्याविवेकादृते

॥ ७१ ॥

दुःखयोगवियोगरूपौ बन्धमोक्षौ पुरुषस्य नैकान्ततस्तत्त्वतः किन्तु चतुर्थसूत्रवच्छमाणप्रकारिणाविवेकादेषेत्यर्थः ॥७१॥

परमार्थतस्तु यथोक्तौ बन्धमोक्षौ प्रकृतेरेवेत्याह ।

प्रकृतेराञ्जस्यात् ससङ्गत्वात् पशुवत् ॥७२॥

प्रकृतेरेव तत्त्वतो दुःखेन बन्धमोक्षौ ससङ्गत्वाददुःखमाधनैर्धर्मादिभिर्लिप्तत्वात् । यथा पशुरज्ज्वा लिप्ततया बन्धमोक्षभागी तद्वदित्यर्थः । एतदुक्तं कारिकया ।

तस्मान्न बध्यतेऽध्वा न मुच्यते नापि संसरति पुरुषः ।

संसरति, बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ॥

इति । ह्योरेकतरस्य वीटासीत्यमपवर्ग इति सूत्रे च पुरुषस्यापवर्ग उक्तः स प्रतिविम्बरूपस्य मिथ्यादुःखस्य वियोग एवेति ॥ ७२ ॥

तत्र कैः साधनैर्बन्धः कैर्वा मोक्ष इत्याकाङ्गायामाह ।

रूपैः सप्तभिरात्मानं बध्नाति प्रधानं क्रोशकारवद्विमोचयत्येकरूपेण ॥ ७३ ॥

धर्मवैराग्यैश्चर्याधर्माज्ञानावैराग्यानैश्चर्यैः सप्तमीरूपधर्मैर्दुःखहेतुभिः प्रकृतिरात्मानं दुःखेन बध्नाति क्रोशकारवत् ।

कोशकारकतिर्यथा स्वनिर्मितेनावसेनात्मानं बध्नाति तद्वत् ।
सैव च प्रकृतिरेकरूपेण ज्ञानेनैवात्मानं दुःखाभ्योचयतीत्यर्थः
॥ ७३ ॥

ननु बन्धमुक्ती अविवेकादिति यदुक्तं तदयुक्तम् । अविवे-
कस्याहेयानुपादेयत्वात् । लोके दुःखस्य तदभावसुखादेरेव च
स्वतो हेयोपादेयत्वात् । अन्यथा दृष्टहानिरित्याशङ्क्य चतुर्थ-
सूत्रोक्तं स्वयं विवृणोति ।

निमित्तत्वमविवेकस्य न दृष्टहानिः ॥७४॥

अविवेकस्य पुरुषेषु बन्धमोक्षनिमित्तत्वमेव पुरोक्तं न
त्वविवेक एव ताविति नातो दृष्टहानिरित्यर्थः । एतच्च प्रथमा-
ध्यायसूत्रेषु स्पष्टम् । अविवेकनिमित्तात् प्रकृतिपुरुषयोः
संयोगस्तस्माच्च संयोगादुत्पद्यमानस्य प्राकृतदुःखस्य पुरुषे यः
प्रतिबिम्बः स एव दुःखभोगो दुःखसम्बन्धस्तन्निरुत्तिरेव च
मोक्षाख्यः पुरुषार्थ इति ॥ ७४ ॥

तदेवमादिसर्गमारभ्यात्यन्तिकलयपर्यन्तोऽखिलपरिणामः
प्रधानतद्विकाराणामेव पुरुषस्तु कूटस्थपूर्णचिन्मात्र एवेत्यध्याय-
द्वयेन विस्तरतो विवेचितं तस्य विवेकस्य निष्पत्त्युपायेषु
सारभूतमभ्यासमाह ।

तत्त्वाभ्यासान्नेति नेतीति त्यागाद्विवेकसिद्धिः

॥ ७५ ॥

प्रकृतिपर्यन्तेषु जडेषु नेति नेतीत्यभिमानत्यागरूपात्
तत्त्वाभ्यासाद्विवेकनिष्पत्तिर्भवति । इतरत् सर्वमभ्यासस्याङ्ग-
मात्रमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः । अथात आदेशो नेति नेति
न ह्येतस्मादिति नेत्यन्यत् परमस्ति स एष आत्मा नेति नेती-
त्यादिरिति ।

अव्यक्ताद्यविशेषाक्तो विकारिऽस्मिंश्च वर्धते ।
चेतनाचेतनान्यत्वज्ञानेन ज्ञानमुच्यते ॥

इति । यथा ।

अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् ।
चर्मावनहं दुर्गन्धिपूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥
जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।
रजस्वलमसन्निष्ठं भूतावासमिमं त्यजेत् ॥
नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ।
तथा त्यजन्निमं देहं कच्छाद्ग्राहाद्दिमुच्यते ॥

इति । एतदेव कारिकयाप्युक्तम् ।

एवं तत्त्वाभ्यासान्नास्मिन् मे नाहमित्यपरिशेषम् ।
अविपर्ययाद्दिशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥

इति । नास्मीत्यात्मनः कर्तृत्वनिषेधः । न मे इति सङ्ग-
निषेधः । नाहमिति तादात्म्यनिषेधः । केवलमित्यस्य विव-
रणमविपर्ययाद्दिशुद्धमिति । अतोऽन्तरा विपर्ययं विष्णुत-
मित्यर्थः । इदमेव केवलत्वं सिद्धिशब्देन सूत्रे प्रोक्तम् । विवे-
कख्यातिरविष्णु वा हानोपाय इति योगसूत्रेणैतादृशज्ञानस्यैव
मोक्षहेतुत्वासाद्धरिति ॥ ७५ ॥

विवेकसिद्धौ विशेषमाह ।

अधिकारिप्रभेदान्न नियमः ॥ ७६ ॥

मन्दाद्यधिकारिभेदसत्त्वादभ्यासे क्रियमाणेऽप्यस्मिन्नेव
जन्मनि विवेकनिष्पत्तिर्भवतीति नियमो नास्तीत्यर्थः । अत-
स्तस्माधिकारमभ्यासपाटवेनात्मनः सम्पादयेदिति भावः ॥ ७६ ॥

विवेक निष्पत्त्यैव निस्तारो नान्यथेत्याह ।

बाधितानुष्टया मध्यविवेकतोऽप्यभोगः

॥ ७७ ॥

सकृत् सम्प्रज्ञातयोगिनात्मसाक्षात्कारोत्तरं मध्यविवेका-
वस्थो मध्यमविवेकेऽपि सति पुरुषे बाधितानामपि दुःखादीनां
प्रारब्धवशात् प्रतिविम्बरूपेण पुरुषेऽनुवृत्त्या भोगो भवती-
त्यर्थः । विवेकनिष्पत्तिश्चापुनरुत्थानादसम्प्रज्ञातादेव भवतीत्य-
तस्तस्यां सत्यां न भोगोऽस्तीति प्रतिपादयितुं मध्यविवेकत
इत्युक्तम् । मध्यविवेकस्तु साक्षात्कारात् पूर्वं श्रवणमननध्या-
नयात्वरूप इति विभागः ॥ ७७ ॥

जीवन्मुक्तश्च ॥ ७८ ॥

जीवन्मुक्तोऽपि मध्यविवेकावस्थ एव भवतीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

जीवन्मुक्ते प्रमाणमाह ।

उपदेश्योपदेष्टृत्वात् तत्सिद्धिः ॥ ७९ ॥

शास्त्रेषु विवेकाविषये गुरुशिष्यभावश्रवणाज्जीवन्मुक्त-
सिद्धिरित्यर्थः । जीवन्मुक्तस्यैवोपदेष्टृत्वसम्भवादिति ॥ ७९ ॥

श्रुतिश्च ॥ ८० ॥

श्रुतिश्च जीवन्मुक्तोऽस्ति ।

दौक्षयैव नरो मुच्येत तिष्ठेन्मुक्तोऽपि विग्रहे ।

कुलालचक्रमध्यस्थो विच्छिन्नोऽपि भ्रमेद्वटः ॥

ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्यादिरिति । नारदौयस्मृतिरपि ।

पूर्वाभ्यासबलात् कार्यं न लोको न च वैदिकः ।

अपुण्यपापः सर्वात्मा जीवन्मुक्तः स उच्यते ॥

इति ॥ ८० ॥

ननु श्रवणमात्रेणाप्युपदेष्टृत्वं स्यात् तत्राह ।

द्वैतरथान्धपरम्परा ॥ ८१ ॥

द्वैतरथा मन्दविवेकस्याप्युपदेष्टृत्वेऽन्धपरम्परापत्तिरित्यर्थः । सामग्रेणात्मतत्त्वमज्ञात्वा चेदुपदिशेत् कस्मिंश्चिदंशे स्वभ्रमेण शिष्यमपि भ्रान्तीकुर्व्यात् सोऽप्यन्धं सोऽप्यन्यमित्येवमन्धपरम्परेति ॥ ८१ ॥

ननु ज्ञानेन कर्मक्षये सति कथं जीवनं स्यात् तत्राह ।

चक्रभ्रमणवद्भूतशरीरः ॥ ८२ ॥

कुसालकर्मनिवृत्तावपि पूर्वकर्मवेगात् स्वयमेव कियत्का चक्रं भ्रमति । एवं ज्ञानोत्तरं कर्मानुत्पत्तावपि प्रारब्धकावेगेन चेष्टमानं शरीरं धृत्वा जीवन्मुक्तस्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ८२ ॥

ननु ज्ञानहेतुसम्पन्नातयोगिन भोगादिवासनाक्षये क शरीरधारणम् । न च योगस्य संस्काराभिभावकत्वे निमानमिति वाच्यम् । व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्राप्त्भावी निरोधपरिणाम इति योगसूत्रतस्तत्सिद्धेः । चिरकलीनस्य विषयान्तरावेशस्य विषयान्तरसंस्काराभिभावकतय लोकेऽप्यनुभवाच्चेति तत्राह ।

संस्कारलेशतस्तत्सिद्धिः ॥ ८३ ॥

शरीरधारणहेतवो ये विषयसंस्कारास्तोषामत्यावशेषात्तस्य शरीरधारणस्य सिद्धिरित्यर्थः । अत्र चाविद्यासंस्कारलेशस्य सत्ता नापेक्ष्यते । अविद्याया जन्मादिरूपकर्मविपाकारभ्रमात्रे हेतुत्वात् । योगभाष्ये व्यासैस्तथा व्याख्यातत्वात् । बीतरागजन्मादर्शनादिति न्यायाच्च । न तु प्रारब्धफलकर्मभोगेऽपीति । यत्र च नियमेनाविद्यापेक्ष्यते स प्रयासविशेषरूपो भोगो मूढेष्वेवास्ति जीवन्मुक्तानां तु भोगाभास एवेति प्रागुक्तम् । यत् तु कस्मिदविद्यासंस्कारलेशोऽपि

जीवन्मृतस्य तिष्ठतीत्याह तच्च । धर्माधर्मोत्पत्तिप्रसङ्गात् ।
अन्वपरम्पराप्रसङ्गात् । अविद्यासंस्कारस्त्रेयसत्ताकल्पने प्रयो-
जनाभावाच्च । एतच्च ब्रह्ममीमांसाभाष्ये प्रपञ्चितमिति ॥८३॥

शास्त्रवाक्यार्थमुपसंहरति ।

विवेकान्निःशेषदुःखनिवृत्तौ कृतकृत्यता नेत-
रान्नेतरात् ॥ ८४ ॥

उक्ताया विवेकसिद्धितः परवैराग्यद्वारा सर्ववृत्तिनिरोधेन
यदा निशेषतो बाधिताबाधितसाधारण्येनाखिलदुःखं निव-
र्त्तते तदैव पुरुषः कृतकृत्यो भवति । नेतराज्जीवन्मुक्त्यादे-
रपीत्यर्थः । नेतरादिति वीष्णाध्यायसमाप्ती ॥ ८४ ॥

अत्यन्तलयपर्यन्तः कार्योऽय्यक्तस्य नात्मनः ।

प्रोक्त एषं विवेकोऽत्र परवैराग्यसाधनम् ॥

इति विज्ञानभिच्छुनिर्मिते कापिलसाङ्ख्यप्रवचनस्य
भाष्ये वैराग्याध्यायस्तृतीयः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

शास्त्रसिद्धाख्यायिकाजातमुखेनेदानीं विवेकज्ञानसाध-
नानि प्रदर्शनीयानौत्येतदर्थं चतुर्थाध्याय आरभ्यते ।

राजपुत्रवन् तत्त्वोपदेशात् ॥ १ ॥

पूर्वपादशेषसूत्रस्यविवेकोऽनुवर्त्तते । राजपुत्रस्यैव तत्त्वो-
पदेशाद्विवेकी जायत इत्यर्थः । अत्रेयमाख्यायिका कश्चि-
द्राजपुत्रो गण्डर्षजन्मना पुराङ्गिःसारितः शवरेण केनचित्
पोषितोऽहं शवर इत्यभिमन्यमान आस्ते तं जीवन्तं ज्ञात्वा
कश्चिदमात्यः प्रबोधयति न त्वं शवरो राजपुत्रोऽसौति । स

यथा भूटित्वा व चाण्डालाभिमानं त्यक्त्वा तात्त्विकं राजभायमे-
वालम्बते राजाहमस्मीति । एवमेवादिपुरुषात् परिपूर्णचिन्मात्रे-
णाभिव्यक्तादुत्पन्नस्व' तस्यांश इति कारुणिकोपदेशात् प्रक-
त्यभिमानं त्यक्त्वा ब्रह्मपुत्रत्वादहमपि ब्रह्मैव न तु तद्विलक्षणः
संसारोत्थं स्वस्वरूपमेवालम्बत इत्यर्थः । तथा गारुडे ।

यथैकहेममणिना सर्वं हेममयं जगत् ।

तथैव जातमौशेन जातेनाप्यखिलं भवेत् ॥

ग्रहाविष्टो द्विजः कश्चिच्छूद्रोऽहमिति मन्यते ।

ग्रहनाशात् पुनः स्त्रीयं ब्राह्मण्यं मन्यते यथा ॥

मायाविष्टस्तथा जीवो देहोऽहमिति मन्यते ।

मायानाशात् पुनः स्त्रीयं रूपं ब्रह्मास्मि मन्यते ॥

इति ॥ १ ॥

स्त्रीशूद्रादयोऽपि ब्राह्मणेन ब्राह्मणस्योपदेशं श्रुत्वा
कृतार्थाः स्युरित्ये तदर्थमाख्यायिकान्तरं दर्शयति ।

पिशाचवदन्यार्थोपदेशेऽपि ॥ २ ॥

अर्जुनार्थं श्रीकृष्णेन तत्त्वोपदेशे क्रियमाणेऽपि समीपस्थस्य
पिशाचस्य विवेकज्ञानं जातमेवमन्येषामपि भवेदित्यर्थः ॥२॥

यदि च सकृदुपदेशाज्ज्ञानं न जायते तदोपदेशावृत्ति-
रपि कर्त्तव्येतीतिहासान्तरेणाह ।

आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ ३ ॥

उपदेशावृत्तिरपि कर्त्तव्या छान्दोग्यादौ श्वेतकेत्वादिकं
प्रत्याकृषिप्रभृतीनामसकृदुपदेशेतिहासादित्यर्थः ॥ ३ ॥

वैराग्यार्थं निदर्शनपूर्वकमात्मसङ्घातस्य भङ्गुरत्वादिकं प्रति-
पादयति ।

पितापुत्रवदुभयोर्दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

स्वस्य पितापुत्रयोरिवात्मनोऽपि मरणोत्पत्त्योर्दृष्टत्वादनु-
मितत्वाद्द्वैराग्ये च विवेको भवतीत्यर्थः । तदुक्तम् ।

आत्मनः पित्रपुत्राभ्यामनुमेयौ भवाप्ययौ ।

इति ॥ ४ ॥

इतः परमुत्पन्नज्ञानस्य विरक्तस्य च ज्ञाननिष्पत्त्यङ्गान्या-
ख्यायिकोक्तदृष्टान्तैर्दर्शयति ।

श्येनवत् सुखदुःखी त्यागवियोगाभ्याम् ॥५॥

परिश्रमो न कर्तव्यो यतो द्रव्याणां त्यागेन लोकः सुखी
वियोगेन च दुःखी भवति श्येनवदित्यर्थः । श्येनो हि सामिषः
केनाप्यपहृत्यामिषाद्वियोज्य दुःखी क्रियते स्वयं चेत् त्वजति
तदा दुःखाद्विमुच्यते । तदुक्तम् ।

सामिषं कुररं जघ्न बलिनोऽन्ये निरामिषाः ।

तदामिषं परित्यज्य स सुखं समविन्दत ॥

इति । तथा मनुनाप्युक्तम् ।

नदीकूषं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ।

तथा त्यजन्निमं देहं कच्छाद्ग्राहाद्विमुच्यते ॥

इति ॥ ५ ॥

अह्निनिर्व्वयिनीवत् ॥ ६ ॥

यथाहिजीर्णां त्वचं परित्यजत्यनायासेन ह्येयबुद्ध्या तथैव
मुमुक्षुः प्रकृतिं बहुकालोपभुक्तां जीर्णां ह्येयबुद्ध्या त्यजेदि-
त्यर्थः । तदुक्तम् । जीर्णां त्वचमिवोरग इति ॥ ६ ॥

त्यक्तं च प्रकृत्यादिकं पुनर्न स्वीकुर्यादित्यत्राह ।

छिन्नहस्तवद्वा ॥ ७ ॥

यथा छिन्नं हस्तं पुनः कोऽपि नादत्ते तथैवैतत् त्यक्तं
पुनर्नाभिमन्येतेत्यर्थः । वाशब्दोऽप्यर्थे ॥ ७ ॥

असाधनानुचिन्तनं बन्धाय भरतवत् ॥८॥

विवेकस्य यदन्तरङ्गसाधनं न भवति स चेद्धर्मोऽपि स्यात्
तथापि तदनुचिन्तनं तदनुष्ठाने चित्तस्य तात्पर्यं न कर्तव्यं
यतस्तद्वन्धाय भवति विवेकविस्मारकतया भरतवत् । यथा
भरतस्य राजर्षेर्धर्म्यमपि दीनानाथहरिणश्रावकस्य पोषण-
मित्यर्थः । तथा च जडभरतं प्रकृत्य विष्णुपुराणे ।

चपलं चपले तस्मिन् दूरगं दूरगार्मान् ।

आसीञ्चेतः समासक्तं तस्मिन् हरिणपोतके ॥ ८ ॥

बहुभिर्योगे विरोधो रागादिभिः कुमारौशङ्क-
वत् ॥ ९ ॥

बहुभिः सङ्गो न कार्यः । बहुभिः सङ्गे हि रागाद्यभि-
व्यक्त्या कलहो भवति योगभ्रंशकः । यथा कुमारौहस्तशङ्का-
नामन्योऽन्यसङ्गेन भ्रणत्कारो भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

द्वाभ्यामपि तथैव ॥ १० ॥

द्वाभ्यां योगोऽपि तथैव विरोधो भवत्यत एकाकिनैव स्यात्-
व्यमित्यर्थः । तदुक्तम् ।

यासे बहूनां कलहो भवेद्द्वार्ता द्वयोरपि ।

एक एव चरेत् तस्मात् कुमार्या इव कङ्कणम् ॥

इति ॥ १० ॥

आशा वै वश्वविरसे चित्ते सन्तोषयर्जिते ।

ज्ञाने वश्वमिवादर्थे न ज्ञानं प्रतिविश्वति ॥

इति वचनान्धिराशता योगिनानुष्ठेयेत्याह ।

निराशः सुखौ पिङ्गलावत् ॥ ११ ॥

आशां त्यक्त्वा पुरुषः सन्तोषाख्यसुखवान् भूयात् पिङ्गला-

वत् । यथा पिङ्गलानाम वेद्यां कान्तार्थिनी कान्तमलया
निर्विद्या सती विद्यायाशां सुखिनी बभूव तद्वदित्यर्थः । तदु-
क्तम् ।

आशा हि परमं दुःखं नैराशं परमं सुखम् ।

यथा सञ्चिद्य कान्ताशां सुखं सुखाप पिङ्गला ॥

इति । नन्वाशानिहत्या दुःखनिवृत्तिः स्यात् सुखं तु
कुतः साधनाभावादिति । उच्यते । चित्तस्य सत्त्वप्राधान्ये न
स्वाभाविकं यत् सुखमाशया पिहितं तिष्ठति तदेवाशाविगमे
लम्बवृत्तिकं भवति तेजः प्रतिबद्धजलग्नैत्ववदिति न तत्र साध-
नापेक्षा । एतदेव चार्थं सुखमित्युच्यत इति ॥ ११ ॥

योगप्रतिबन्धकत्वादारम्भोऽपि भोगार्थं न कर्त्तव्योऽन्यथैव
तदुपपत्तेरित्याह ।

अनारम्भेऽपि परगृहे सुखी सर्पवत् ॥१२॥

सुखी भवेदिति शेषः । शेषं सुगमम् । तदुक्तम् ।

गृहारम्भो हि दुःखाय न सुखाय कथञ्चन ।

सर्पः परकृतं वेष्ट्म प्रविश्य सुखमिधते ॥ १२ ॥

शास्त्रेभ्यो गुरुभ्यश्च सार एव याञ्छोऽन्यथाभ्युपगमवा-
दादिभिरंशतोऽसारभागेऽन्योऽन्यविरोधेनार्थबाहुल्येन चैका-
ग्रताया असम्भवादित्याह ।

बहुशास्त्रगुरूपासनेऽपि सारादानं षट्पद-
वत् ॥ १३ ॥

कर्त्तव्यमिति शेषः । अन्यत् सुगमम् । तदुक्तम् ।

अणुभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यः कुशलो नरः ।

सर्वतः सारमादंयात् पुष्पेभ्य इव षट्पदः ॥

इति । मार्कण्डेयपुराणे च ।

सारभूतसुपासीत ज्ञानं यत् स्वार्थसाधकम् ।

ज्ञानानां बहुता येषां योगविप्लवकरी हि सा ॥

इदं ज्ञेयमिदं ज्ञेयमिति यस्तृप्तिश्चरेत् ।

असौ कल्पसहस्रेषु नैव ज्ञानमवाप्नुयात् ॥

इति ॥ १३ ॥

साधनान्तरं यथा तथा भवत्वेकाग्रतयैव समाधिपालन-
द्वारा विवेकसाक्षात्कारो निष्पादनीय इत्याह ।

द्रुषुकारवन्तैकचित्तस्य समाधिहानिः ॥१४॥

यथा शरनिर्माणायैकचित्तस्येषुकारस्य पार्श्वे रात्रौ गमने-
नापि न दृश्यन्तरनिरोधो ह्यीयत एवमेकाग्रचित्तस्य सर्वथापि
न समाधिहानिर्दृश्यन्तरनिरोधक्षतिर्भवति । ततश्च विषया-
न्तरसञ्चाराभावे ध्येयसाक्षात्कारोऽप्यवश्यं भवतीत्येकाग्रतां
कुर्व्यादित्यर्थः । तदुक्तम् ।

तदैवमात्मन्यवरुहचित्तो न वेद किञ्चिद्दहिरन्तरं वा ।

यथेषुकारो नृषतिं व्रजन्तमिषौ गतात्मा न ददर्श पार्श्वे ॥

इति ॥ १४ ॥

सत्यां शक्तौ ज्ञानबलाच्छास्त्रकर्तृनियमो वृथा लङ्घ्यते तदा
ज्ञानानिष्पत्त्यानर्थक्यं योगिनो भवतीत्याह ।

कृतनियमलङ्घनादानर्थक्यं लोकवत् ॥१५॥

यः शास्त्रेषु कृतो योगिनां नियमस्तस्योक्तङ्घने ज्ञाननिष्पत्त्या-
न्योऽर्थो न भवति लोकवत् । यथा लोके भैषज्यादीं विहित-
पथ्यादीनां लङ्घने तत्तत्क्रिद्भिर्न भवति तद्वदित्यर्थः । अज्ञानतया
ज्ञानरक्षां वा लङ्घने तु न ज्ञानप्रतिबन्धः ।

अपेतव्रतकर्मा तु केवलं ब्रह्मणि स्थितः ।

ब्रह्मभूतश्चरन् लोके ब्रह्मचारीति कथ्यते ॥

इति मोक्षधर्मादिभ्यः । इति वसिष्ठादिकृतिभ्यश्च । अत एव विष्णुपुराणादौ ब्रह्मा कर्मव्यागिन एव पाषण्डतया निन्दिताः पुंसां जटाधारणमौण्डप्रवतां ब्रथैवेत्यादिनेति ॥१५॥

नियमविस्मरणेऽप्यानर्थक्यमाह ।

तद्विस्मरणेऽपि भेकौवत् ॥ १६ ॥

सुगमम् । भेकाश्चेयमाख्यायिका । कश्चिद्राजा सृगयां गतो विपिने सुन्दरो कन्यां ददर्श । सा च राज्ञा भार्या-
भावाय प्रार्थिता नियमं चक्रे यदा मङ्गं त्वया जल प्रदर्शयते
तदा मया गन्तव्यमिति । एकदा तु क्रीडया परित्रान्ता
राजानं पप्रच्छ कुत्र जलमिति । राजापि समयं विस्मृत्य जल-
मदर्शयत् । ततः सा भेकराजदुहिता कामरूपिण्यौ भेको
भूत्वा जलं विवेश ततश्च राजा जालादिभिरन्विष्यापि न ताम-
विन्ददिति ॥ १६ ॥

अवणवद्गुरुवाक्यमीमांसाया अप्यावश्यकत्वे इतिहास-
माह ।

नोपदेशश्रवणेऽपि कृतकृत्यता परामर्शाद्वेति
विरोचनवत् ॥ १७ ॥

परामर्शो गुरुवाक्यतात्पर्यनिर्णायको विचारस्तं विनो-
पदेशवाक्यश्रवणेऽपि तत्त्वज्ञाननियमो नास्ति प्रजापतेरुप-
देशश्रवणेऽपौन्द्विरोचनयोर्मध्ये विरोचनस्य परामर्शाभावेन
भ्रान्तत्वश्रुतिरित्यर्थः । अतो गुरुपदिष्टस्य मननमपि कार्य-
मिति । दृश्यते वेदानामप्येकस्यैव तत्त्वमस्युपदेशस्य नाना-
रूपैरर्थैः सभावेना । अणुत्वमवैधर्म्यस्यचामेदो विभाग-
वेति ॥ १७ ॥

अतएव च परामर्शो दृश्यत इत्याह ।

दृष्टस्तयोरिन्द्रस्य ॥ १८ ॥

तच्छब्देनोक्तोऽप्यमानयोः परामर्शः । तयोरिन्द्रविरोचनयो-
र्मध्ये परामर्श इन्द्रस्य दृष्टचेत्यर्थः ॥ १८ ॥

सम्यग्ज्ञानार्थिना च गुरुसेवा बहुकालं कर्त्तव्येत्याह ।

प्रणतिब्रह्मचर्य्योपसर्पणानि कृत्वा सिद्धि-
र्बहुकालात् तद्वत् ॥ १९ ॥

तद्वदिन्द्रस्येवान्यस्यापि गुरौ प्रणति वेदाध्ययनसेवादीन्
कृत्वैव सिद्धिस्तत्कार्यस्फूर्तिर्भवति नान्यथेत्यर्थः । तथा च
श्रुतिः ।

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥

इति ॥ १९ ॥

न कालनियमो वामदेववत् ॥ २० ॥

ऐहिकसाधनादेव भवतीत्यादिज्ञानोदये कालनियमो
नास्ति वामदेववत् । वामदेवस्य जन्मान्तरीयसाधनेभ्यो गर्भे-
ऽपि यथा ज्ञानोदयस्तथान्यस्यापीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः ।
तद्वैतत् पश्यन्वृषिर्वाग्मदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्य्येति तदि-
दमप्येतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवतीत्या-
दिरिति । अहं मनुरभवमित्यादिकमवैधर्म्यलक्षणाभेदपरं सर्व-
व्यापकताख्यब्रह्मतापरं वा । सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वं
इत्यादिसंख्यात् । स इदं सर्वं भवतीति त्वीपाधिकपरिच्छे-
दस्याख्यन्तोच्छेदपरमिति ॥ २० ॥

ननु सगुणोपासनाया अपि ज्ञानहेतुत्वत्रयत्वात् तत एव
ज्ञानं भविष्यति किमर्थं दुष्करत्वाद्योगवर्ज्येति तत्राह ।

अध्यस्तरूपोपासनात् पारम्यर्थेण यज्ञोपा-
सकानामिव ॥ २१ ॥

सिद्धिरित्यनुषज्यते । अध्यस्तरूपैः पुरुषाणां ब्रह्मविष्णु-
हरादीनामुपासनात् पारम्यर्थेण ब्रह्मादिलोकप्राप्तिक्रमेण
सत्त्वशुद्धिद्वारा वा ज्ञाननिष्पत्तिर्न साक्षात् । यथा याज्ञिकी-
नामित्यर्थः ॥ २१ ॥

ब्रह्मादिलोकपरम्परयापि ज्ञाननिष्पत्तौ नास्ति नियम
इत्याह ।

इतरलाभेऽप्यावृत्तिः पञ्चाग््नियोगतो जन्म-
श्रुतेः ॥ २२ ॥

निर्गुणात्मन इतरस्याध्यस्तरूपस्य ब्रह्मलोकपर्यन्तस्य लाभे-
ऽप्यावृत्तिरस्ति कुतो देवयानपथेन ब्रह्मलोकं गतस्यापि व्युप-
र्जन्यधरामरयोषिद्रूपाग्निपञ्चके पञ्चाहुतितो जन्मश्रवणात् ।
छान्दोग्यपञ्चमप्रपाठके । असी वावलोको गौतमान्निरित्यादि-
नेत्यर्थः । यच्च ब्रह्मलोकादनावृत्तिवाक्यं तत् तत्रैव प्रायेणो-
त्पन्नज्ञानपुरुषविषयकमिति ॥ २२ ॥

ज्ञाननिष्पत्तिर्विरक्तस्यैवेत्यत्र निदर्शनमाह ।

विरक्तस्य हेयहानमुपादेयोपादानं हंसक्षीर-
वत् ॥ २३ ॥

विरक्तस्यैव हेयानां प्रकृत्यादीनां हानमुपादेयस्य चात्मन
उपादानं भवति । यथा दुग्धजलयोरेकीभावापन्नयोर्मध्येऽसा-
रजलत्यागेन सारभूतक्षीरोपादानं हंसस्यैव न तु काकादेरि-
त्यर्थः ॥ २३ ॥

सिद्धपुरुषसङ्गादप्येतदुभयं भवतीत्याह ।

लब्धतिशब्दयोगाद्वा तद्वत् ॥ २४ ॥

लब्धोऽग्निप्रयो ज्ञानकाष्ठा येन तत्तद्वाद्युक्तं भवति हंस-
वदेवेत्यर्थः । यथा लब्धस्य दत्तात्ने यस्य प्रमत्तादेव स्वयं विवेकः
प्रादुरभूदिति ॥ २४ ॥

रागिसङ्गो न कार्य इत्याह ।

न कामचारित्वं रागोपहते शुकवत् ॥ २५ ॥

रागापहते पुरुषे कामतः सङ्गो न कर्तव्यः शुकवत् । यथा
शुकपत्नी प्रकृष्टरूप इति कृत्वा कामचरं न करोति रूपलोलु-
पैर्बन्धनभयात् तद्वदित्यर्थः ॥ २५ ॥

रागिसङ्गे तु दोषमाह ।

गुणयोगाद्बद्धः शुकवत् ॥ २६ ॥

तेषां सङ्गे तु गुणयोगात् तदीयरागादियोगाद्बद्धः स्यात्
शुकवदेव । यथा शुकपत्नी व्याधस्य गुणैः रज्जुभिर्बद्धो भवति
तद्वदित्यर्थः । अथवा गुणितया गुणलोलुपैर्बद्धो भवति शुक-
वदित्यर्थः । अत्रैवोक्तं सौभरिणा ।

म मे समाधिर्जलवासमित्रमत्यस्य सङ्गात् सहसैव नष्टः ।

परिग्रहः सङ्गकतो ममायं परिग्रहोत्याह महाविधिक्ताः ॥

इति ॥ २६ ॥

वैराग्यस्वाध्यायमवधारयति हाभ्याम् ।

न भोगाद्वागशान्तिर्मुनिवत् ॥ २७ ॥

यथा मुनेः सौभरेर्भोगात् रागशान्तिरभूत् । एवमन्धेषा-
मपि न भवतीत्यर्थः । तदुक्तं सौभरिणैव ।

आमृत्वती नैव मनोरथानामन्तोऽस्मि विश्वात्तमिदं मयायं ।

मनोरथासक्तिपरस्य चित्तं न जायते वै परमार्थसङ्गि ॥

इति ॥ २७ ॥

अपितु ।

दोषदर्शनादुभयोः ॥ २८ ॥

उभयोः प्रकृतितत्कार्थयोः परिणामित्वदुःखात्मकत्वादि-
दोषदर्शनादेव रागशान्तिर्भवति सुनिवदेवेत्यर्थः । सौभरेर्हि
सङ्गदोषदर्शनादेव सङ्गे वैराग्यं त्रयते ।

दुःखं यदेवैकशरीरजन्म तथाहंसंख्यं तदिदं प्रसूतम् ।

परिग्रहेण क्षितिपात्मजानां सुतैरनेकैर्बहुलौकतं तत् ॥

इति ॥ २८ ॥

रागादिदोषोपहतस्त्रोपदेशग्रहणेऽप्यनधिकारमाह ।

न मलिनचेतस्युपदेशवीजप्ररोहोऽजवत् ॥ २९ ॥

उपदेशरूपं यज्ज्ञानवृक्षस्य वीजं तस्याङ्कुरोऽपि रागादि-
मलिनचित्ते नोत्पद्यते । अजवत् । यथाजनानि नृपे भार्या-
शोकमलिनचित्ते वशिष्ठेनोक्तस्याप्युपदेशवीजस्य नाङ्कुर उत्पद्य-
इत्यर्थः ॥ २९ ॥

किं बहुना ।

नाभासमात्रमपि मलिनदर्पणवत् ॥ ३० ॥

आपातज्ञानमपि मलिनचेतस्युपदेशात् जायते विषया-
न्तरसञ्चारादिभिः प्रतिबन्धात् । यथा मलैः प्रतिबन्धात्मलि-
नदर्पणेऽर्थो न प्रतिबिम्बति तद्वदित्यर्थः ॥ ३० ॥

यदि वा कश्चिज्ज्ञानं जायेत तथाप्युपदेशानुरूपं न
भवेदित्याह ।

न तज्जस्यापि तद्रूपता पङ्कजवत् ॥ ३१ ॥

तस्मादुपदेशात्मातस्यापि ज्ञानस्त्रोपदेशानुरूपता न
भवति सामग्रेष्वानवबोधात् । पङ्कजवत् । यथा वीजस्त्रो-

तमत्वेऽपि पञ्चदोषाद्दोषानुरूपता पञ्चमस्य न भवति तद्वदि-
त्यर्थः । पञ्चस्थानीयं शिष्यचित्तम् ॥ ३१ ॥

ननु ब्रह्मलोकादिष्वैश्वर्यं चैव पुरुषार्थतासिद्ध्या किमर्थ-
मेतावता प्रयासेन मोक्षाय ज्ञाननिष्पादनं तत्राह ।

न भृतियोगेऽपि कृतकृत्यतोपास्यसिद्धिव-
दुपास्यसिद्धिवत् ॥ ३२ ॥

ऐश्वर्ययोगेऽपि कृतकृत्यता कृतार्थता नास्ति क्षयाति-
शयदुःखैरनुगमात् । उपास्यसिद्धिवत् । यथोपास्यानां ब्रह्मा-
दौनां सिद्धियोगेऽपि न कृतकृत्यता तेषामपि योगनिद्रादौ
यागाभ्यासश्रवणात् तथैव तदुपासनया प्राप्ततदैश्वर्येऽस्वापी-
त्यर्थः । उपास्यसिद्धिवदिति वीष्णा अध्यायसमाप्तौ ॥ ३२ ॥

अध्यायत्रितयोक्तस्य विवेकस्यान्तरङ्गकम् ।

आख्यायिकाभिः सम्प्रोक्तमत्राध्याये समासतः ।

इति विज्ञानभिद्युनिर्मिते कापिलसांख्यप्रवचनस्य

भाष्य आख्यायिकाध्यायचतुर्थः ॥

पञ्चमोऽध्यायः ।

स्रशास्त्रसिद्धान्तः पर्याप्त इतः परं स्रशास्त्रे परिषां पूर्व
पञ्चानपाकत्तुं पञ्चमाध्याय आरभ्यते । तत्रादावादिस्तत्रे
ऽयमर्थेन यत्राकृतं कृतं तद्वार्थमित्वाद्येपं समाधत्ते ।

मङ्गलाचरणं शिष्टाचारात् फलदर्शनात्
श्रुतितश्चेति ॥ १ ॥

मङ्गलाचरणं यत् कृतं तस्यैतैः प्रमाणैः कर्तव्यतासिद्धि-
रित्यर्थः । इतिशब्दो हेत्वन्तराकाङ्क्षानिरासार्थः ॥ १ ॥

ईश्वरासिद्धेरिति यदुक्तं तन्नोपपद्यते कर्मफलदाहृतया
तत्सिद्धेरिति ये पूर्वपक्षिणस्यान्निराकरोति ।

नेश्वराधिष्ठिते फलनिष्पत्तिः कर्मणा
तत्सिद्धेः ॥ २ ॥

ईश्वराधिष्ठिते कारणे कर्मफलरूपपरिणामस्य निष्पत्तिर्न
युक्ता । चावश्यकेन कर्मणैव फलनिष्पत्तिः सम्भवादित्यर्थः ॥२॥

ईश्वरस्य फलदाहृत्यं न घटतेऽपीत्याह सूत्रैः ।

स्वोपकारादधिष्ठानं लोकवत् ॥ ३ ॥

ईश्वराधिष्ठाहृत्ये स्वोपकारार्थमेव लोकवदधिष्ठानं स्यादि-
त्यर्थः ॥ ३ ॥

भवत्वीश्वरस्याप्युपकारः का क्षतिरित्याशङ्क्याह ।

लौकिकेश्वरवदितरथा ॥ ४ ॥

ईश्वरस्याप्युपकारस्वीकारे लौकिकेश्वरवदेव सोऽपि
संसारो स्यात् । अपूर्णकामतया दुःखादिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥४॥

तथैव भवत्वित्याशङ्क्याह ।

पारिभाषिको वा ॥ ५ ॥

संसारसत्त्वेऽपि चेदीश्वरस्तर्हि सर्गाद्युत्पन्नपुरुषे परिभा-
षामात्रमन्वाकमिव भवतामपि स्यात् । संसारित्वाप्रतिहते-
च्छत्वयोर्विरोधान्निस्त्वैश्वर्यानुपपत्ते रित्यर्थः ॥ ५ ॥

ईश्वरस्याधिष्ठाहृत्ये बाधकान्तरमाह ।

न रागाहते तत्सिद्धिः प्रतिनियतकारणत्वात्
॥ ६ ॥

किञ्च । रागं विना नाधिष्ठातृत्वं सिध्यति प्रवृत्तौ रागस्य
प्रतिनियतकारणत्वादित्यर्थः । उपकार इष्टार्थसिद्धिः । राग-
सूक्ष्मते च्छेति न पीनवृत्तयम् ॥ ६ ॥

नन्वेवमस्तु रागोऽपीच्छरे तत्राह ।

तद्योगेऽपि न नित्यमुक्तः ॥ ७ ॥

रागयोगेऽपि स्त्रीक्रियमाणे स नित्यमुक्तो न स्यात् ततश्च
ते सिद्धान्तहानिरित्यर्थः । किञ्च । प्रकृतिं प्रत्यैश्वर्यं प्रकृति-
परिणामभूतेच्छादिना न सम्भवति । अन्वोऽन्वाश्रयात् ।
नित्येच्छादिकं च प्रकृतौ न युक्तं श्रुतिस्मृतिसिद्धसाम्यावस्था-
नुपपत्तेः । अतः प्रकारद्वयमवशिष्यते तद्यथा । ऐश्वर्यं किं
प्रधानशक्तित्वेनास्मदभिमतानामिच्छादीनां साक्षादेव चेत-
नसम्बन्धात् । किं वायस्कान्तमणिवत् सन्निधिसत्तामात्रेण
प्रेरकत्वादिति ॥ ७ ॥

तत्रार्थं पक्षं दूषयति ।

प्रधानशक्तियोगाच्चेत् सङ्गापत्तिः ॥ ८ ॥

प्रधानशक्तेरिच्छादेः पुरुषे योगात् पुरुषस्यापि धर्मस-
ङ्गापत्तिः । तथा च स यत् तत्र पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्य-
सङ्गो ह्ययं पुरुष इत्यादिश्रुतिविरोध इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अन्व्ये त्वाह ।

सत्तामात्राच्चेत् सर्वैश्वर्यम् ॥ ९ ॥

अयस्कान्तवत् सन्निधिसत्तामात्रेण चेच्चेतनैश्वर्यं तर्हि
सर्वेषामेव तत्तत्त्वर्गेषु भोक्तृणां पुंसामविशेषैश्वर्यमस्मदभि-
प्रेतमेव सिद्धम् । अखिलभोक्तृसंयोगादेव प्रधानेन महदा-
दिसङ्घनादिति । ततश्चैक एवेच्छरे इति भवत्सिद्धान्तहानि-
रित्यर्थः । ९ ॥

स्यादेतत् । ईश्वरसाधकप्रमाणविरोधेनेतेऽसत्कर्ता एव ।
अन्यथैवविधासत्कर्तसहस्रैः प्रधानमपि बाधितुं शक्यत इति
तत्राह ।

प्रमाणाभावान्न तत्सिद्धिः ॥ १० ॥

तत्सिद्धिर्नित्येश्वरे तावत् प्रत्यक्षं नास्तीत्यनुमानश-
ब्दावेव प्रमाणे वक्तव्ये ते च न सम्भवत इत्यर्थः ॥ १० ॥

असम्भवमेव प्रतिपादयति सूत्राभ्याम् ।

सम्बन्धाभावान्नानुमानम् ॥ ११ ॥

सम्बन्धो व्याप्तिः । अभावोऽसिद्धिः । तथा च महदादिकं
सकर्तृकं कार्यत्वादित्याद्यनुमानेष्वप्रयोजकत्वेन व्याप्यत्वा-
सिद्ध्या नेश्वरेऽनुमानमित्यर्थः ॥ ११ ॥

नापि शब्द इत्याह ।

श्रुतिरपि प्रधानकार्यत्वस्य ॥ १२ ॥

प्रपञ्चे प्रधानकार्यत्वस्यैव श्रुतिरस्ति न चेतनकारणत्वे ।
यथा ।

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां

बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।

तद्देदं तर्ह्यव्याकृतमासौत् तन्नामरूपाभ्यां व्याप्नियतेत्या-
दिरित्यर्थः । या च तदैक्षत बहु स्यामित्यादिचेतनकारणता-
श्रुतिः सा सर्वादावुत्पन्नस्य महत्तत्त्वोपाधिकस्य मङ्गपुरुषस्य
जन्यज्ञानपरा । किं वा बहुभवनानुरोधात् प्रधान एव कूलं
पिपतिषत्वौल्लिखद्गौषी । अन्यथा साक्षी चेता केवलो निर्गुण-
चेत्यादिश्रुत्युक्त्यापरिष्कामित्वस्य पुरुषेऽनुपपत्तेरिति । अयं
चेष्ट्वरप्रतिषेधः ऐश्वर्य्यै वैराग्यार्थलोष्ट्वरज्ञानं विनापि मोक्ष-
प्रतिपादनार्थं च प्रौढिवादमात्ममिति प्रागेव आस्थ्यातम् ।

अन्वया जीवव्याहृतसंज्ञरहितत्वादेर्भावत्वकल्पनागौरवम् ।
 औपाधिकानां नित्यज्ञानेच्छादीनां महदादिपरिणामानां
 चाङ्गौकारेण कौटल्याद्युपपत्तेरित्यादिकं ब्रह्ममीमांसायां
 दृष्टव्यमिति ॥ १२ ॥

नाविद्यातो बन्ध इति यत् सिद्धान्तितं प्रथमपादे तत्र
 परमतं विस्तरतः प्रघट्टकेन दूषयति ।

नाविद्याशक्तियोगो निःसङ्गस्य ॥ १३ ॥

परे प्राहुः प्रधानं नास्ति किन्तु ज्ञाननाश्यानाद्यविद्याख्या
 शक्तियेतेने तिष्ठति तत एव चेतनस्य बन्धस्तच्चाग्रे च मोक्ष
 इति । तत्रेदमुच्यते । निःसङ्गतया चेतनस्याविद्याशक्तियोगः
 साक्षात् सम्भवतीति । अविद्या अस्मिन्सदाकारता सा च
 विकारविशेषोऽधिकारहेतुसंयोगरूपं सङ्गं विना न सम्भव-
 तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

अन्वविद्यावशादेवाविद्यायोगो वक्तव्यः । तथा चापार-
 मार्थिकत्वान्न तथा सङ्ग इति तत्राह ।

तद्योगे तत्सिद्धावन्योऽन्याश्रयत्वम् ॥ १४ ॥

अविद्यायोगादविद्यासिद्धौ चान्योऽन्याश्रयत्वमाकाशय-
 त्वम् । अनवस्था वेति शेषः ॥ १४ ॥

ननु बीजाङ्कुरवदनवस्था न दोषायेत्याशङ्गाह ।

न बीजाङ्कुरवत् सादिसंसारश्रुतेः ॥ १५ ॥

बीजाङ्कुरवदप्यनवस्था न सम्भवति पुरुषाणां संसार-
 स्वाविद्याद्यखिलानर्थरूपस्य सादित्वश्रुतेः । प्रलयसुषुप्त्या-
 दावभावश्रवणादित्यर्थः । विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः ससु-
 त्याय तान्मेवानुविनश्यतीत्यादिश्रुतिभिर्हि प्रलयवादी बुधि-
 हन्त्वभावेन तदौपाधिकाविद्याविद्याद्यखिलसंसारश्रुत्यविद्या

त्वं पुरुषाणां सिद्धमिति । तस्मादविद्यायां विद्यकीति
वाङ्मात्रम् ॥ १५ ॥

नन्वस्मत्कमविद्या पारिभाषिकी न तु योगोक्तानात्मन्या-
त्मबुद्ध्यादिरूपा तथा च भवतां प्रधानवदेवास्माकमपि तस्या
अखण्डानादितया पुरुषनिष्ठत्वेऽपि नासङ्गताहानिरित्याश-
ङ्गायां परिकल्पितमविद्याशब्दार्थं विकल्प्य दूषयति ।

विद्यातोऽन्यत्वे ब्रह्मबाधप्रसङ्गः ॥ १६ ॥

यदि विद्यान्यत्वमेवाविद्याशब्दार्थस्तर्हि तस्य ज्ञाननाश-
तया ब्रह्मण आत्मनोऽपि बाधो नाशः प्रसज्यते विद्याभिन्न-
त्वादित्यर्थः ॥ १६ ॥

अबाधे नैष्कल्यम् ॥ १७ ॥

यदि त्वविद्यारूपमपि विद्यया न बाध्येत तर्हि विद्या-
वैष्कल्यम् । अविद्यानिवर्त्तकत्वाभावादित्यर्थः ॥ १७ ॥

प्रचान्तरं दूषयति ।

विद्याबाध्यत्वे जगतोऽप्येवम् ॥ १८ ॥

यदि पुनर्विद्यया चेतने बाध्यत्वमेवाविद्यात्वमुच्यते तथा
सति जगतः प्रकृतिमहदाद्याखिलप्रपञ्चस्याप्येवमविद्यात्वं
स्यात् । अथात आदेशो नेति नेत्यखिलमनखित्वादिश्रुति-
भिर्मिथ्याज्ञानस्यैव प्रकृत्यादेरप्यात्मनि बाधितत्वादित्यर्थः ।
तथा आखिलप्रपञ्चस्यैवाविद्यात्वे सत्येकस्य ज्ञानेनाविद्याना-
शादन्यैरपि प्रपञ्चो न दृश्येतेति भावः । विद्यानाशत्वं चावि-
द्यात्वं वक्तुं न शक्यते विद्यानाशत्वेन विद्यानाशग्रहासम्भ-
वादात्माश्रयादिति ॥ १८ ॥

तद्रूपत्वे सादित्वम् ॥ १९ ॥

भवतु वा यथाकथञ्चिद्विद्याबाध्यत्वमेवाविद्यात्वं तथापि तादृशवस्तुनः सादित्वमेव पुरुषेषु न त्वन्नादित्वं सम्भवति । विज्ञानवचन एवेत्याद्युक्तश्रुतिभिः प्रलयादौ पुरुषस्य चिन्मात्रत्वसिद्धेरित्यर्थः । अस्मान्मते च प्रलये पुरुषस्यासंसारित्वेऽपि स्वतन्त्रनित्यप्रधानसंयोगात् पुनर्बन्ध उपपादितस्तथा प्रधानसंयोगेऽपि प्राग्भवीयाविवेक एव वासनादृष्टादिद्वारा निमित्तमित्यप्युक्तम् । तस्माद्योगदर्शनोक्तादन्या नाख्यविद्या सा च बुद्धिधर्म एव न पुरुषधर्म इति सिद्धम् ॥ १९ ॥

अत्रैवाध्याये कर्मनिमित्ता प्रधानप्रवृत्तिरिति यदुक्तं तत्र परपूर्वपक्षं समाधत्ते प्रघट्टकेन ।

न धर्मापलापः प्रकृतिकार्य्यवैचित्र्यात् ॥२०

अप्रत्यक्षतया धर्मापलापो न सम्भवति प्रकृतिकार्य्येषु वैचित्र्याग्न्यथानुपपत्त्या तदनुमानादित्यर्थः ॥ २० ॥

प्रमाणान्तरमप्याह ।

श्रुतिलिङ्गादिभिस्तत्सिद्धिः ॥ २१ ॥

पुण्यो वै पुण्येन भवति पापः पापेनेत्यादिश्रुतेः स्वर्गकामोऽश्लमेधेन यजेतेति विध्यादिरूपास्त्रिङ्गाद्योगिप्रत्यक्षादिभिश्च तस्मिन्निर्दिष्टित्यर्थः ॥ २१ ॥

प्रत्यक्षाभावाद्ब्रह्मासिद्धिरिति परस्य हेतुमाभासीकरोति ।

न नियमः प्रमाणान्तरावकाशात् ॥ २२ ॥

प्रत्यक्षाभावाद्ब्रह्मभाव इति नियमो नास्ति प्रमाणान्तराणां विषयीकरणादित्यर्थः ॥ २२ ॥

धर्मवदधर्ममपि साधयति ।

उभयत्राप्येवम् ॥ २३ ॥

धर्मवदधर्मोऽप्येवं प्रमाणातीत्यर्थः ॥ २३ ॥

अर्थात् सिद्धिश्चेत् समानमुभयोः ॥ २४ ॥

ननु विध्यन्यथानुपपत्तिरूपयार्थापत्त्वा धर्मसिद्धिः सा च नाख्यधर्म इति कथं श्रौतलिङ्गातिदेशोऽधर्म इति चेन्न यतः समानमुभयोर्धर्माधर्मयोर्लिङ्गमस्ति परदारान्न गच्छेदिति निषेधविध्यादेरेवाधर्मलिङ्गत्वादित्यर्थः ॥ २४ ॥

ननु धर्मादिकं चेत् स्वीकृतं तर्हि पुरुषाणां धर्मादिमत्त्वेन परिणामाद्यापत्तिरित्याशङ्कं परिहरति ।

अन्तःकरणधर्मत्वं धर्मादीनाम् ॥ २५ ॥

आदिशब्देन वैशेषिकशास्त्रोक्ताः सर्व आत्मविशेषगुणा गृह्यन्ते । न चैवं प्रलयेऽन्तःकरणाभावाद्धर्मादिकं क्व तिष्ठत्विति वाच्यम् । आकाशवदन्तःकरणस्यात्यन्तविनाशाभावात् । अन्तःकरणं हि कार्यकारणोभयरूपमिति प्रागेव व्याख्यातम् । अतः कारणावस्थे प्रकृत्यंशविशेषेऽन्तःकरणे धर्माधर्मसंस्कारादिकं तिष्ठतीति ॥ २५ ॥

स्यादेतत् । प्रकृतिकार्यवैचित्र्याच्छ्रुत्यादेशे धर्मादिसिद्धिरिति यदुक्तं तदयुक्तम् । त्रिगुणात्मकप्रकृतेस्तत्कार्याणां च भवतां श्रुत्यैव बाधात् । साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च । अथात आदेशो नेति नेति ।

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथा रसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।

इत्यादिना । न निरोधो न चोत्पत्तिः । वाचारम्भं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिना चेति । तदेतत् परिहरति ।

गुणादीनां च नात्यन्तबाधः ॥ २६ ॥

गुणानां सत्त्वादीनां यद्धर्माणां च सुखादीनां तत्कार्या-

शामपि महदादीनां स्वरूपतो नास्ति बाधः किन्तु संसर्गत
एव चेतने बाधोऽयस्यौख्यबाधवत् । तथा कालत एवावस्था-
दिभिर्बाधोमुष्णायश्चिलपरिणामिन इत्यर्थः ॥ २६ ॥

कुतः पुनः स्वरूपत एव बाधो न भवति स्वप्नमनोरथादि-
पदार्थवदित्याकाङ्क्षायामाह ।

पञ्चावयवयोगात् सुखसंवित्तिः ॥ २७ ॥

अत्र विशिष्य पञ्चीकरणाय विवादविषयैकदेशस्य सुख-
मात्रस्य ग्रहणं सर्वविषयोपलक्षकम् । सुखादिसंवित्तिरिति
पाठस्तु समीचीनः । पञ्चावयवाश्च न्यायस्य प्रतिज्ञाहेतूदाह-
रणोपनयनिगमनानि तेषां योगान्मेलनात् सुखायश्चिल-
पदार्थसिद्धिरित्यर्थः । प्रयोगश्चायम् । सुखं सत् । अर्थक्रिया-
कारित्वात् । यद्यदर्थक्रियाकारि तत् तत् सत् । यथा चेतनाः ।
पुलकादिरूपार्थक्रियाकारि च सुखं तस्मात् सदिति । चेत-
नानां चाविकारित्वेऽपि विषयप्रकाश एवार्थक्रियेति । नास्तिकं
प्रति च व्यतिरेक्यनुमानं कर्त्तव्यं तत्र च शशशृङ्गादिर्दृष्टान्त
इति ॥ २७ ॥

प्रत्यक्षातिरिक्तं प्रमाणमेव न भवति व्याप्यत्वाद्यसिद्धेरिति
चार्वाकः पुनः शङ्कते ।

न सकृद्ग्रहणात् सम्बन्धसिद्धिः ॥ २८ ॥

सकृत् सकृच्चारग्रहणात् सम्बन्धो व्याप्तिर्न सिध्यति भूयस्त्व-
ज्ञाननुगतम् । अतो व्याप्तिग्रहासम्भवाच्चानुमानेनार्थसिद्धि-
रित्यर्थः ॥ २८ ॥

समाधत्ते ।

नियतधर्मसाहित्यमुभयोरैकतरस्य वा
व्याप्तिः ॥ २९ ॥

धर्मसाहित्यं धर्मतायां साहित्यम् । सहचार इति यावत् ।
तथा चोभयोः साध्यसाधनयोरिकतरस्य साधनमात्रस्य वा
नियतोऽव्यभिचरितो यः सहचारः स व्याप्तिरित्यर्थः । उभयो-
रिति समव्याप्तिपक्षे प्रोक्तं नियमवानुकूलतर्केण याञ्च इति ।
न व्याप्तिग्रहासम्भव इति भावः ॥ २९ ॥

व्याप्तिर्वक्ष्यमाणशक्त्यादिरूपं पदार्थान्तरं न भवतीत्याह ।

न तत्त्वान्तरं वस्तुकल्पनाप्रसङ्गैः ॥ ३० ॥

नियतधर्मसाहित्यातिरिक्ता व्याप्तिर्न भवति व्याप्तित्वा-
त्रयस्य वस्तुनोऽपि कल्पनाप्रसङ्गात् । अस्माभिस्तु सिद्धवस्तुन
एव व्याप्तिवमात्रं क्लृप्तमित्यर्थः ॥ ३० ॥

परमतमाह ।

निजशक्त्युद्भवमित्याचार्याः ॥ ३१ ॥

अपरे त्वाचार्या व्याप्यस्य स्वशक्तिजन्यं शक्तिविशेषरूपं
तत्त्वान्तरमेव व्याप्तिरित्याहुः । निजशक्तिमात्रं तु यावद्द्रव्य-
स्थायितया न व्याप्तिः । देशान्तरगतस्य धूमस्यापि वङ्गव्याप्य-
त्वात् । देशान्तरगमनेन च सा शक्तिर्नाशयत इति नोक्तलक्ष-
णेऽतिव्याप्तिः । स्वमते तूत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वेन धूमो विशे-
षणीय इति भावः ॥ ३१ ॥

आधेयशक्तियोग इति पञ्चशिखः ॥ ३२ ॥

बुद्ध्यादिषु प्रकृत्यादिव्याप्यताव्यवहारादाधारताशक्तिव्याप्ति-
पकताधेयताशक्तिमत्त्वं च व्याप्यत्वमिति पञ्चशिख इत्यर्थः
॥ ३२ ॥

नन्वाधेयशक्तिः किमर्थं कल्पते व्याप्यस्य वस्तुनः स्वरूप-
शक्तिरेव व्याप्तिरस्तु तत्राह ।

न स्वरूपशक्तिर्नियमः पुनर्वादप्रसङ्गैः ॥ ३३ ॥

स्वरूपशक्तिस्तु नियमो व्याप्तिर्न भवति पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् ।
घटः कलश इतिवदुच्चिर्व्याप्येत्वाप्यर्थाभेदेनेत्यर्थः । स्वरूप-
मिति वक्तव्ये शक्तिपदोपादानं व्याप्ते व्याप्यधर्मतोपपादनाय
॥ ३३ ॥

पौनरुक्त्यं स्वयमेव विवृणोति ।

विशेषणानर्थक्यप्रसक्तौ ॥ ३४ ॥

पूर्वसूत्र एव व्याख्यातप्रायमिदम् ॥ ३४ ॥

दूषणान्तरमाह ।

पल्लवादिष्वनुपपत्तेश्च ॥ ३५ ॥

पल्लवादिषु वृक्षादिव्याप्यतास्ति स्वरूपशक्तिमात्रन्तु तस्य
लक्षणं न सम्भवति । छिन्नपल्लवेऽपि स्वरूपशक्तेरनपायेन तदा-
नीमपि व्याप्यतापत्तेरित्यर्थः । आधेयशक्तस्तु क्लेदकाले
विनष्टेति न तदानो व्याप्तिरिति भावः ॥ ३५ ॥

ननु किं पञ्चशिखेन निजशक्त्युद्भवो व्याप्तिरेव नोच्यते तर्हि
धूमस्य वङ्गाधेयत्वाभावाद्दूषणव्याप्यतापत्तिरिति तत्राह ।

आधेयशक्तिसिद्धौ निजशक्तियोगः समान-
न्यायात् ॥ ३६ ॥

आधेयशक्तेर्व्याप्तित्वसिद्धौ निजशक्त्युद्भवोऽपि व्याप्तित्वे न
सिद्ध एव समानन्यायात् । युक्तिसाम्यादित्यर्थः । अननुगमस्तु
नानाथशब्दवन्न दोषाय । एवं स्वमतेऽपि नानाविधसङ्घचारा
एव व्याप्तयो बोध्याः । न चैवमप्यनुमितिहेतुत्वे व्याप्तीनाम-
ननुगमः स्यादिति वाच्यम् । तृणारणिमस्थ्यादिवत् कार्यगत-
वेजात्याद्युपपत्तेरिति । पञ्चावयवयोगाद्गुणादिसिद्धिरिति
यदुक्तं तदुपपादनाय व्याप्तिनिवर्त्तनेनानुमानप्रामाण्ये बाधक-
मपास्तम् ॥ ३६ ॥

इदानीं पञ्चावयवरूपशब्दस्य ज्ञानजनकत्वोपपत्तये शब्द-
शक्त्यादिनिर्वचनेन तदनुपपत्तिरूपं शब्दप्रामाण्ये परेषां बाध-
कमपास्यते ।

वाच्यवाचकसम्बन्धः शब्दार्थयोः ॥३७॥

• अर्थे वाच्यताख्या शक्तिः शब्दे वाचकताख्या शक्तिरस्ति
सैव तयोः सम्बन्धोऽनुयोगितावत् । तज्ज्ञानाच्छब्देनार्थोप-
स्थितिरित्यर्थः ॥ ३७ ॥

शक्तिग्राहकाख्याह ।

त्रिभिः सम्बन्धसिद्धिः ॥ ३८ ॥

आप्तोपदेशो वृहद्व्यवहारः प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यम् ।
इत्ये तैस्त्रिभिरुक्तसम्बन्धो गृह्यत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

न कार्ये नियम उभयथा दर्शनात् ॥३९॥

स च शक्तिग्रहः कार्ये एव भवतीति नियमो नास्ति
लोके कार्यवदकार्येऽपि वृहद्व्यवहारादिदर्शनादित्यर्थः ।
यथाहि गामानयेत्यादिकार्यपरवाक्याद्ब्रह्मस्य गवानयनादि-
व्यवहारो दृश्यते । एवमेव पुत्रस्ते जात इत्यादिसिद्धपरवा-
क्यादपि पुलकादिव्यवहारो दृश्यत इति । सिद्धार्थशब्दप्र-
माण्यसिद्धौ च विवेके वेदान्तप्रामाण्यं सिद्धमित्याशयः ॥३९॥

ननु भवतु लोके सिद्धे शक्तिग्रहोऽर्थप्रत्ययादिदर्शनात् ।
वेदे तु कथं भविष्यत्यकार्यं बोधनवैयर्थ्यादिति तत्राह ।

लोके व्युत्पन्नस्य वेदार्थप्रतीतिः ॥ ४० ॥

लोके शब्दशक्तिव्युत्पन्नस्य पुरुषस्य तदनुसारेणैव वेदार्थ-
प्रतीतिः । न हि लोके शक्तिभिन्ना वेदे च भिन्ना य एव
लौकिकास्त एव वैदिका इति न्यायात् । अतो लोके सिद्धा-
र्थपरत्वसिद्धौ वेदेऽपि तत् सिध्यतीत्यर्थः ॥ ४० ॥

यत्र शङ्कते ।

न त्रिभिरपौरुषेयत्वाद्देवस्य तदर्थस्याप्यतीन्द्रि-
यत्वात् ॥ ४१ ॥

ननु त्रिभिराप्तोपदेशादिभिर्वेदशब्देन शक्तिग्रहः सम्भवति
वेदस्यापौरुषेयत्वे न तदर्थेष्वप्युपदेशासम्भवात् । तथा वेदार्थ-
स्यातीन्द्रियतया तत्र ब्रह्मव्यवहारस्य प्रसिद्धपदसामानाधि-
करणस्य च ग्रहीतुमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ ४१ ॥

तत्रातीन्द्रियार्थत्वमादौ निराकरोति ।

न यच्चादेः स्वरूपतो धर्मत्वं वैशिष्ट्यात् ॥ ४२ ॥

यदुक्तं तन्न । यतो देवतोद्देश्यकद्रव्यत्वागादिरूपस्य यज्ञ-
दानादेः स्वरूपत एव धर्मत्वं वेदविहितत्वं वैशिष्ट्यात् प्रक-
फलकत्वात् । यज्ञादिकं चेच्छादिरूपत्वान्नातीन्द्रियम् । न तु
यज्ञादिविषयकार्पण्यस्य धर्मत्वं येन वेदविहितस्यातीन्द्रियता
स्यादित्यर्थः । ननु तथापि देवताद्यतीन्द्रियार्थघटितत्वम-
स्तीति चेन्न । अतीन्द्रियेष्वपि पदार्थतावच्छेदकेन सामा-
न्यरूपेण प्रतीतेर्वच्यमाणत्वादिति ॥ ४२ ॥

यच्चोक्तमपौरुषेयत्वेनाप्तोपदेशाभाव इति तदपि निरा-
करोति ।

निजशक्तिर्व्युत्पत्त्या व्यवच्छिद्यते ॥ ४३ ॥

अपौरुषेयत्वेऽपि वेदानां स्वाभाविकीयार्थेषु शक्तिरस्ति
सैवास्मैर्ब्रह्मपरम्पराभिर्भुत्पत्त्यास्य शब्दस्यायमर्थ इत्येवंहृदयया
व्यवच्छिद्यते शिष्येभ्योऽर्थान्तराद्भावत्वीपदिश्यते न त्वाधुनि-
कशब्दवत् स्वयं सञ्ज्ञेयते येन पौरुषेयत्वापेक्षा स्यादित्यर्थः
॥ ४३ ॥

ननु तथाप्यतीन्द्रियदेवताफलादिषु कथं शक्तिग्रहो वैदि-
कपदानां स्यात् तत्राह ।

योग्यायोग्येषु प्रतीतिजनकत्वात् तत्सिद्धिः

॥ ४४ ॥

प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेषु पदार्थेषु सामान्यधर्मपुरस्कारेण तत्सिद्धिः
शक्तिग्रहो भवति साधारण्येन पदानां प्रतीतिजनकत्वस्या-
नुभवसिद्धत्वात् । विशेषस्वतीन्द्रियोऽपूर्वं एव वाक्यार्थो न च
तस्य ग्रहणं प्रागपेक्ष्येत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥

शब्दप्रामाण्यप्रसङ्गेनैव शब्दगतं विशेषमवधारयति ।

न नित्यत्वं वेदानां कार्यत्वश्रुतेः ॥ ४५ ॥

स तपोऽतप्यत तस्मात् तपस्तेपानात् त्वयो वेदा अजायन्ते-
त्यादिश्रुतेर्वेदानां न नित्यत्वमित्यर्थः । वेदनित्यतावाक्यानि च
सजातीयानुपूर्वीप्रवाहानुच्छेदपराणि ॥ ४५ ॥

तर्हि किं पौरुषेया वेदा नेत्याह ।

न पौरुषेयत्वं तत्कर्तुः पुरुषस्याभावात् ॥ ४६ ॥

ईश्वरप्रतिषेधादिति शेषः । सुगमम् ॥ ४६ ॥

अपरः कर्ता भवतित्याकाङ्क्षायामाह ।

न मुक्तामुक्तयोरयोग्यत्वात् ॥ ४७ ॥

जीवन्मुक्तधुरीणो विष्णुर्विशुद्धसत्त्वतया निरतिशयसर्वज्ञो-
ऽपि बीतरागत्वात् सहस्रशाखवेदनिर्माणायोग्यः । अमुक्तस्व-
सर्वज्ञत्वादेवायोग्य इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

नन्वेवमपौरुषेयत्वान्नित्यत्वमेवागतं तत्राह ।

नापौरुषेयत्वान्नित्यत्वमङ्कुरादिवत् ॥ ४८ ॥

सष्टम् । ४८ ॥

नन्वङ्गुरादिष्वपि कार्थ्यत्वेन घटादिवत् पौरुषेयत्वमनुमेयं
तत्राह ।

तेषामपि तद्योगे दृष्टबाधादिप्रसक्तिः ॥४९॥

यत् पौरुषेयं तच्छरीरजन्यमिति व्याप्तिर्लोके दृष्टा तस्या-
बाधादिरेवं सति स्यादित्यर्थः ॥ ४९ ॥

नन्वादिपुरुषोच्चरितत्वाद्देदा अपि पौरुषेया एवेत्याह ।

यस्मिन्नदृष्टेऽपि कृतबुद्धिरुपजायते तत्पौरु-

षेयम् ॥ ५० ॥

दृष्ट इवादृष्टेऽपि यस्मिन् वस्तुनि कृतबुद्धिर्बुद्धिपूर्वकत्वबुद्धिः
जायते तदेव पौरुषेयमिति व्यवह्रियत इत्यर्थः । एतदुक्तं
भवति न पुरुषोच्चरिततामात्रेण पौरुषेयत्वं श्वासप्रश्वासायोः
सुषुप्तिकालीनयोः पौरुषेयत्वव्यवहाराभावात् । किन्तु बुद्धि-
पूर्वकत्वेन वेदास्तु निःश्वासवदेवादृष्टवशाद्बुद्धिपूर्वका एव
स्वयन्भुवः सकाशात् स्वयं भवन्ति । अतो न ते पौरुषेयाः ।
तथा च श्रुतिः ॥ तस्यैतस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्य-
दृग्मेद इत्यादिरिति ॥ ५० ॥

नन्वेवं यथार्थवाक्यार्थज्ञानपूर्वकत्वाच्छुक्कवाक्यस्येव वेदा-
नामपि प्रामाण्यं न स्यात् तत्राह ।

निजशक्त्यभिव्यक्तैः स्वतः प्रामाण्यम् ॥५१॥

वेदानां निजा स्वाभाविकी या यथार्थज्ञानजननशक्ति-
स्तस्या मन्त्रायुर्वेदादावभिव्यक्तेरुपलम्भादखिलवेदानामिव स्वतः
एव प्रामाण्यं सिध्यति न वक्तृयथार्थज्ञानमूलकत्वादिनेत्यर्थः ।
तथा च न्यायसूत्रम् । मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्रामाण्य-
मिति । गुणादीनाञ्च नाख्यन्तबाध इति प्रतिज्ञायां न्यायेन
सुखादिसिद्धेरित्येकी हेतुरुपन्यस्तः प्रपञ्चितश्च ॥ ५१ ॥

साध्यतं तस्मान्नैव इत्यन्तरमाह ।

नासतः स्थानं नृशृङ्गवत् ॥ ५२ ॥

आस्तां तावत् पञ्चावयवेन सुखादिसिद्धिः । ज्ञानमात्रा-
दपि तत्सिद्धिः । अत्यन्तासत्त्वे सुखादीनां ज्ञानमेव नोपपद्यते
नृशृङ्गादीनामभानादित्यर्थः । तथा च ब्रह्मसूत्रम् । नाभाव
उपलब्धेरिति । शक्तिरजतस्वप्ननोरथादौ च मनःपरिणा-
मरूप एवार्थः प्रतीयते नात्यन्तासन्निति वक्ष्यति ॥ ५२ ॥

नन्वेवं गुणादिरत्यन्तं सन्नेव भवतु तथा च नात्यन्तबाध
इत्यन्तपदवैयर्थ्यमिति तत्राह ।

न सतो बाधदर्शनात् ॥ ५३ ॥

अत्यन्तसतोऽपि गुणादेर्भानं न युक्तम् । विनाशादिकाले
बाधदर्शनात् । सैतन्मे भासमानस्य जगतश्चैतन्य एव बाधद-
र्शनाच्च । अथात आदेशो नेति नेति नेह नानास्ति किञ्चन
यच्च देवा न देवा माता न मातेत्यादिश्रुतिभिर्न्यायैश्चेत्यर्थः
॥ ५३ ॥

नन्वेवमपि सदसद्भ्यां भिन्नमेव जगद्भवतु तथाप्यत्यन्त-
बाधप्रतिषेधोपपत्तिरिति तत्राह ।

नानिर्वचनीयस्य तदभावात् ॥ ५४ ॥

सत्त्वेनासत्त्वे न चानिर्वचनीयं तादृशस्यापि भानं न घटते
तदभावात् । सदसद्भिन्नवस्त्वप्रसिद्धेरित्यर्थः । दृष्टानुसारेणैव
कल्पनाया औचित्यादिति भावः ॥ ५४ ॥

नन्वेवं किमन्यथाख्यातिरेवेष्टा नेत्याह ।

नान्यथाख्यातिः स्ववचीव्याघातात् ॥ ५५ ॥

अन्यथाख्यातौपि भासत इत्यपि न युक्तं स्ववची व्याघा-

तात् । अन्यत्रान्यरूपस्य नृशृङ्गपुष्पत्वमन्यथा शब्देनोच्यते-
 ऽन्यथा च तत्र भानमुच्यते इति स्रवच एव व्याहृतम् ।
 असतो भानासम्भवस्यान्यथाख्यातिवादिभिरपि वचनादि-
 त्थयः । पुरोवर्तिन्यसत्त्वेऽन्यत्र तत्सत्ताया भानाप्रयोजकत्व-
 मिति श्रावः । न च सर्वत्रासतो भाने सामग्री न सम्भवति
 सन्निकर्षाद्यभावादित्यतः क्वचित् सत्तामात्रमपेक्ष्यते इति
 वाच्यम् । अनादिवासनाधाराया एव भ्रमहेतुत्वसम्भवादिति
 ॥ ५५ ॥

नात्यन्तबाध इति पूर्वोक्तं विद्वत्खानः स्रसिद्धान्तमुपसं-
 हरति ।

सदसत्ख्यातिर्बाधाबाधात् ॥ ५६ ॥

सदसत्ख्यातिरेव सर्वेषां गुणादीनां कुतो बाधाबाधात्
 तत्र स्वरूपेणाबाधः सर्ववस्तूनां नित्यत्वात् संसर्गतस्तु बाधः
 सर्ववस्तूनां चैतन्येऽस्ति यथा पटादिषु लौहित्यादेस्तद्वत् ।
 तथावस्थाभिरपि बाधोऽखिलपरिणामिनां कालादिष्वित्यर्थः ।
 बाधश्च प्रतिपन्नधर्मिणि निषेधबुद्धिविषयत्वम् । असत्त्वं
 त्वभावः सोऽप्यधिकरणस्वरूप इति । न च सदसत्त्वयोर्विरोध
 इति वाच्यम् । प्रकारभेदेनाविरोधात् । यथाहि लौहित्वं
 विम्बरूपेण सत्स्फटिकगतप्रतिविम्बरूपेण चासदिति दृष्टम् ।
 यथा वा रजतं बहिम्बीथीस्वरूपेण सच्छुक्त्वध्यस्तरूपेण चासत्
 तथैव सर्वं जगत् स्वरूपतः सत् चैतन्यादावध्यस्तरूपेण चास-
 दिति । तदुक्तम् ।

अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संसृतिर्न निवर्त्तते ।

ध्यायती विषयानस्र स्रग्नेऽनर्थांगमो यथा ॥

इति । एवमेवावस्थाभेदेनापि सदसत्त्वप्रविरुद्धम् । यथाहि

ह्रस्वादिः प्ररुदाद्यवस्वामिः सन्नप्यङ्गुराद्यवस्वामिरसन् भवति
तथैव प्रकृत्यादिकं सदसदात्मकमिति । तदुक्तम् ।

अव्यक्तं कारणं यत् तन्नित्यं सदसदात्मकम् ।

प्रधानं प्रकृतिश्चेति यदाहुस्तत्त्वचिन्तकाः ॥

इति । एतच्चास्माभिर्ब्रह्ममीमांसाभाष्ये योगवार्तिके च
प्रपञ्चितमिति दिक् ॥ ५६ ॥

अयं विचारः पर्याप्त इदानीं शब्दविचारः प्रसङ्गागत
आगन्तुकतयान्ते प्रस्तूयते ।

प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां न स्फोटोत्पत्तकः शब्दः ॥ ५७ ॥

प्रत्येकवर्णभ्योऽतिरिक्तं कलश इत्यादिरूपमखण्डमेकपदं
स्फोट इति योगैरभ्युपगम्यते कश्चुप्रीवाद्यवयवभ्योऽतिरिक्तो
घटाद्यवयववैव स च शब्दविशेषः पदाख्योऽर्थस्फुटीकरणात्
स्फोट इत्युच्यते स शब्दोऽप्रामाणिकः । कुतः प्रतीत्यप्रतीति-
भ्याम् । स शब्दः किं प्रतीयते न वा । आद्ये येन वर्णसमुदा-
येनानुपूर्वीविशेषविशिष्टेन सोऽभिव्यज्यते तस्यैवार्थप्रत्यायकत्व-
मस्तु किमन्तर्गुणानां तेन । अन्ये त्वज्ञातस्फोटस्य नास्त्वर्थ-
प्रत्यायनशक्तिरिति व्यर्था स्फोटकल्पनेत्यर्थः ॥ ५७ ॥

पूर्वं वेदानां नित्यत्वं प्रतिसिद्धमिदानीं वर्णनित्यत्वमपि
प्रतिषेधति ।

न शब्दनित्यत्वं कार्य्यताप्रतीतिः ॥ ५८ ॥

स एवायं गकार इत्यादिप्रत्यभिज्ञाबलाहर्णनित्यत्वं न
युक्तम् । उत्पत्तौ नकार इत्यादिप्रत्ययेनानित्यत्वसिद्धेरित्यर्थः ।
प्रत्यभिज्ञा च तस्मात्तीयताविषयिणी । अन्यथा घटादेरपि
प्रत्यभिज्ञया नित्यतापत्तेरिति । ५८ ॥

शङ्कते ।

पूर्वसिद्धसत्त्वस्याभिव्यक्तिर्दोषिणैव घटस्य ॥५८॥

ननु पूर्वसिद्धसत्ताकस्यैव शब्दस्य ध्वन्यादिभिर्याभिव्यक्ति-
स्तन्नामसुत्पत्तिः प्रतीतेर्विषयः । अभिव्यक्तौ दृष्टान्तो दोषि-
णैव घटस्येति ॥ ५८ ॥

परिहरति ।

सत्कार्यसिद्धान्तश्चेत् सिद्धसाधनम् ॥६०॥

अभिव्यक्तिर्यद्यनागतावस्थात्यागिन वर्तमानावस्थालाभ
इत्युच्यते तदा सत्कार्यसिद्धान्तः । तादृशनिवृत्तं च सर्व-
कार्याणामिवेति सिद्धसाधनमित्यर्थः । यदि च वर्तमानतया
सत एव ज्ञानमात्ररूपिण्यभिव्यक्तिरुच्यते तदा घटादौनामपि
निवृत्तापत्तिः । कारणव्यापारेण ज्ञानस्यैवोत्पत्तिप्रतीतिविष-
यत्वौचित्यादिति भावः ॥ ६० ॥

आत्माहैते पूर्वानुक्तमपि बाधकमुपन्यसनौयमित्येतदर्थ-
मात्माहैतनिरासः पुनरारभ्यते ।

नाहैतमात्मनो लिङ्गात् तद्भेदप्रतीतेः ॥६१॥

यद्यप्यात्मनामन्योऽन्यं भेदवाक्यवदभेदवाक्यान्यपि सन्ति
तथापि नाहैतं नात्यन्तमभेदः । अजादिवाक्यस्यैः प्रकृतिष्वा-
गात्यागादिलिङ्गैर्भेदस्यैव सिद्धेरित्यर्थः । न ह्यत्यन्ताभेदे तानि
लिङ्गान्युपपद्यन्ते । अभेदवाक्यानि तु साम्यादिशुभ्ये कवाक्य-
तया वैधर्म्यादिलक्षणाभेदपरतयोपपद्यन्ते । अभिमानादि-
निरुत्थन्यथानुपपत्त्यापि तत्परत्वावधारणाच्चेति ॥ ६१ ॥

आत्मनामभेदे लिङ्गं बाधकमुक्तम् । आत्मेवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं
सर्वमिति शुभ्यात्मनोऽवात्मभिरहैते तु प्रत्यक्षमपि बाधक-
मस्तीत्याह ।

नानात्मनापि प्रत्यक्षबाधात् ॥ ६२ ॥

अनात्मनापि भोग्यप्रपञ्चेनात्मनो नाहृतं प्रत्यक्षेषाधि-
वाधात् । आत्मनः सर्वभोग्याभेदे घटपटयोरप्यभेदः स्यात् ।
घटादेः पटाद्यभिन्नात्माभेदात् । स च भेदघाहकप्रत्यक्षवाधित
इत्यर्थः ॥ ६२ ॥

शिष्यबुद्धिवैशद्याय प्राप्तमप्यर्थं विशदयति ।

नोभाभ्यां तेनैव ॥ ६३ ॥

उभाभ्यां समुच्चिताभ्यामप्यात्मनात्मभ्यां नात्यन्ताभेदसो-
नैव हेतुद्वयेनेत्यर्थः ॥ ६३ ॥

नन्वेवमात्मैवेदमित्यादिश्रुतीनां का गतिरिति तत्राह ।

अन्यपरत्वमविवेकानां तत्र ॥ ६४ ॥

अविवेकानामविवेकपुरुषान् प्रति तत्राहैतेऽन्यपरत्वमु-
पासनार्थकानुवाद इत्यर्थः । लोके हि शरीरशरीरिणोर्भोग्य-
भोक्तोश्चाविवेकेनाभेदो व्यवह्रियतेऽहं गौरो ममात्मा भद्रसेन
इत्यादिः । अतस्तमेव व्यवहारमनूय तानेव प्रति तद्योपासनां
श्रुतिर्विदधाति सत्त्वशुद्धाद्यर्थमिति । अत एव परमार्थदशा-
यामुपास्यानामात्मत्वं प्रतिषेधति श्रुतिः ।

यश्चनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥

इत्यादिनेति ॥ ६४ ॥

एकात्मवादिनां जगदुपादानकारणमपि न सम्भवतीत्याह ।

नात्माविद्या नोभयं जगदुपादानकारणं

निःसङ्गत्वात् ॥ ६५ ॥

केवल आत्मा आत्माश्रिता वाविद्या समुच्चितं वा कपाल-
हयवदुभयं न जगदुपादानं सम्भवति । आत्मनोऽसङ्गत्वात् ।
सङ्गाख्यो हि यः संयोगविशेषस्तेनैव द्रव्याणां विकारी भवति ।

अतोऽसङ्गत्वात् केवलसंज्ञानोऽद्वितीयस्य नोपादानत्वं नाविद्याद्वारापि सम्भवति । असङ्गत्वेनाविद्यायोगस्य प्रागेव निरस्तत्वात् । प्रसूतोपादानत्ववदेवोपादानत्वमप्यसङ्गत्वादेवासम्भवीत्यर्थः । यदि चाविद्या द्रव्यरूपा पुरुषाश्रिता गगने वायुवदिष्यते तदात्माद्वैतहानिः । तथा प्रकृतिरेव सेति सिद्धसाधनं च । तादृशं चाविभागेनाद्वैतमस्माकमपीष्टमेव । सदेव सौम्येदमथ आसीदेकमिवाद्वितीयं ब्रह्मेत्यादिश्रुत्यापि चाविभागरूपमेवाद्वैतं प्रतिपाद्यते । न तु तदद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत् यश्चेदिति श्रुत्यन्तरात् । तथा चोक्तम् ।

आसीज्ज्ञानमयोऽप्यर्थ एकमेवाविकल्पितम् ।

तयोरैकतरो ह्यर्थः प्रकृतिसौभयात्मिका ॥

ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते ।

इति । अविकल्पितमविभक्तम् । तस्माद्देदान्तानामखण्डात्माद्वैतं नार्थः । तथाप्याधुनिका वेदान्तिनोऽब्रह्मपूर्वपञ्चजातमेव ब्रह्ममीमांसासिद्धान्ततया कल्पयन्ति । तत् तु ब्रह्मसूत्वानुक्तत्वेन प्रव्युत्त तद्विरोधेन चास्माभिस्तत्रैव निराकृतमिति । अत्र च ब्रह्ममीमांसासिद्धान्तो न दृश्यते । अपि तु वेदान्तेऽप्यापाततः सम्भावितोऽर्थ एव निराक्रियत इति स्मर्त्तव्यम् । एवमुत्तरसूत्रेष्वपि ॥ ६५ ॥

प्रकाशस्वरूप आत्मोति स्वयं सिद्धान्तितं तत्र सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुतेरानन्दोऽप्यात्मनः स्वरूपमिति पूर्वपक्षं निराकरोति ।

नैकस्थानन्दचिद्रूपत्वे द्वयोर्भेदात् ॥६६॥

एकधर्मिण्य आनन्दचैतन्योभयरूपत्वं न भवति दुःखज्ञान-

काले सुखानुभवेन सुखज्ञानयोर्भेदादित्यर्थः । न च ज्ञान-
विशेषः सुखमिति वक्तुं शक्यते । आत्मस्वरूपज्ञानस्याखण्ड-
त्वात् । अत एव चैतन्यानुभवकाले सुखस्यावरणमपि वक्तुं
न शक्यते । अखण्डत्वेनानन्दावरणे दुःखं जानामीत्यनुभवा-
नुपपत्तेः । न ह्यात्मनोऽश्वभेदोऽस्ति येनानन्दांशावरणेऽपि
चैतन्यांशो मायादिति । न च श्रुतिबलेनैतेऽसत्तर्का इति
वाच्यम् । नानन्दं न निरानन्दमित्यादिश्रुत्यादुःखमसुखं ब्रह्म
भूतभव्यभवात्मकमित्यादिस्मृत्या चानन्दाभावस्यापि प्रतिपादि-
तत्वे न तर्कस्यैवात्रादत्तं च्यत्वादिति ॥ ६६ ॥

नन्वेवमानन्दरूपताश्रुतेः का गतिस्तत्राह ।

दुःखनिवृत्तेर्गौणः ॥ ६७ ॥

दुःखनिवृत्त्यात्मनि श्रौत आनन्दशब्दो गौण इत्यर्थः । तदु-
क्तम् । सुखं दुःखसुखाख्य इति । न निरानन्दमिति श्रुति-
स्त्रीपाधिकानन्दपरा सत्यसङ्कल्पत्वादिश्रुतिवदिति । यत् तु
निरुपाधिप्रियत्वेनात्मनः सुखरूपत्वानुमानं कश्चिदाह । तत्र ।
दुःखाभावरूपतयापि प्रेमोपपत्तेः । सुखत्वादिवदात्मत्वस्यापि
प्रेमप्रयोजकत्वाच्च । अन्यथा परसुखेऽपि प्रेमापत्तेरिति
॥ ६७ ॥

गौणप्रयोगे बीजमाह ।

विमुक्तिप्रशंसा मन्दानाम् ॥ ६८ ॥

मन्दानज्ञानं प्रति दुःखनिवृत्तिरूपामात्मस्वरूपमुक्तिं सुख-
त्वेन श्रुतिः स्त्रीति प्ररोचनार्थमित्यर्थः ॥ ६८ ॥

अन्तःकरणोपपत्तेः पूर्वीज्ञाया प्राञ्जल्येनोपपत्तये मनो-
वैभवपूर्वपक्षमपाकरोति ।

न व्यापकत्वं मनसः करणत्वादिन्द्रियत्वाद्वा
वास्यादिवत् चक्षुरादिवत् ॥ ६९ ॥

मनसोऽन्तःकरणसामान्यस्य न विभुत्वं करणत्वात् । वास्या-
दिवत् । वाशब्दो व्यवस्थितविकल्पे । इन्द्रियत्वादप्यन्तःकरण-
विशेषस्य तृतीयस्य न विभुत्वमित्यर्थः । देहव्यापिज्ञानादिकं
तु मध्यमपरिमाणेनैवोपपद्यत इति ॥ ६९ ॥

अत्राप्रयोजकत्वशङ्कायामनुकूलतर्कमाह ।

सक्रियत्वाद् गतिश्रुतेः ॥ ७० ॥

आत्मनो लोकान्तरगमनश्रवणेन तदुपाधिभूतस्यान्तःकर-
णस्य सक्रियत्वसिद्धेर्न विभुत्वं सम्भवतीत्यर्थः ॥ ७० ॥

कार्यत्वोपपत्तये मनसो निरवयवत्वमपि निराकरोति ।

न निर्भागत्वं तद्योगाद्दृष्टवत् ॥ ७१ ॥

तच्छब्दः पूर्वसूत्रस्थेन्द्रियं परामृशति । मनसो न निर-
वयवत्वम् । अर्नकेन्द्रियेष्वेकदा योगात् । किन्तु घटवन्मध्य-
मपरिमाणं सावयवमित्यर्थः । कारणावस्थं चान्तःकरणमखे-
वेति बोध्यम् ॥ ७१ ॥

मनःकालादीनां नित्यत्वं प्रतिषेधति ।

प्रकृतिपुरुषयोरन्यत् सर्वमनित्यम् ॥ ७२ ॥

सुगमम् । कारणावस्थं चान्तःकरणाकाशादिकं प्रकृति-
रेवोच्यते । न तु मन आदिकं व्यवसायाद्यसाधारणधर्मा-
भावात् ॥ ७२ ॥

ननु ।

मायां तु प्रकृतिं विद्याभ्यायिनं तु महेश्वरम् ।

अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥

इत्यादिश्रुतिभिः पुम्प्रकृत्योरपि सावयवत्वादनित्यत्वमिति
तत्राह ।

न भागलाभो भोगिनो निर्भागत्वश्रुतेः ॥ ७३ ॥

भोगिनः पुरुषस्य प्रधानस्य चावयवो न युज्यते निरवय-
वत्वश्रुतेः ।

निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् ।

इत्यादिनेत्यर्थः । उक्तश्रुतिश्चाकाशजलयोरिव पितापुत्र-
चेतनयोरिव च विभागमात्रेणांशांशिभावं बोधयतीति ॥ ७३ ॥

दुःखनिवृत्तिर्मीच इत्युक्तं तदवधारणाय तत्र मोक्षे परेषां
मतानि निराकरोति ।

नानन्दाभिव्यक्तिर्मुक्तिर्निर्धर्मत्वात् ॥ ७४ ॥

आत्मन्यानन्दरूपोऽभिव्यक्तिरूपश्च धर्मो नास्ति स्वरूपं च
नित्यमेवेति न साधनसाध्यम् । अतो नानन्दाभिव्यक्तिर्मीच
इत्यर्थः ॥ ७४ ॥

न विशेषगुणोच्छ्रित्तिस्तद्वत् ॥ ७५ ॥

अशेषविशेषगुणोच्छ्रित्तोऽपि न मुक्तिस्तद्वत् निर्धर्मत्वादे-
वेत्यर्थः । ननु तर्हि दुःखनिवृत्तिरेव कथं मोक्ष उक्तो दुःखा-
भावस्यापि धर्मत्वादिति चेन्न । अस्माभिर्भोग्यतासम्बन्धेनैव
दुःखाभावस्य पुरुषार्थतावचनादिति ॥ ७५ ॥

न विशेषगतिर्निष्क्रियस्य ॥ ७६ ॥

ब्रह्मलोकगतिरपि न मोक्षः । आत्मनो निष्क्रियत्वेन गत्य-
भावात् । लिङ्गशरीराभ्युपगमे च न मोक्षो घटत इत्यर्थः
॥ ७६ ॥

नाकारोपरागोच्छ्रित्तिः क्षणिकत्वादिदो-
षात् ॥ ७७ ॥

क्षणिकज्ञानमेवात्मा तस्य विषयाकारता बन्धस्तदासना-
ख्योपरागस्य नाशो मोक्ष इति यन्नास्तिकमतं तदपि न क्षणि-
कत्वादिदोषेण मोक्षस्यापुरुषार्थत्वादित्यर्थः ॥ ७७ ॥

नास्तिकस्यैव मुक्त्यन्तरं दूषयति ।

न सर्वोच्छ्रित्तिरपुरुषार्थत्वादिदोषात् ॥ ७८ ॥

ज्ञानरूपस्यात्मनः सामग्रेणैवोच्छ्रित्तिरपि न मोक्षः ।
आत्मनाशस्य लोके पुरुषार्थत्वादिशब्दादिभ्य इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

एवं शून्यमपि ॥ ७९ ॥

ज्ञाने ज्ञेयात्मकाखिलप्रपञ्चनाशोऽप्येवमात्मनाशेनापुरुषा-
र्थत्वात् मोक्ष इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

संयोगाच्च वियोगान्ता इति न देशादिला-
भोऽपि ॥ ८० ॥

प्रकृष्टदेशधनाङ्गनादिसाम्यमपि न मोक्षो यतः ।

संयोगाच्च वियोगान्ता मरणान्तं च जीवनम् ।

इति श्रूयत इत्यर्थः । तथा च विनाशित्वात् साम्यं न
मुक्तिरिति ॥ ८० ॥

न भागियोगो भागस्य ॥ ८१ ॥

भागस्त्वांगस्य जीवस्य भागिनि अंगिनि परमात्मनि ज्ञयो
न मोक्षः । संयोगाच्च वियोगान्ता इत्युक्तहेतोः । अंशरान-
भ्युपगमाच्च । तथा स्वस्वस्यापुरुषार्थत्वाच्च इत्यर्थः ॥ ८१ ॥

नाणिमादियोगोऽप्यवश्यंभावित्वात् तदु-
च्छित्तेरितरयोगवत् ॥ ८२ ॥

अणिमाद्यैश्वर्यं सम्बन्धोऽपि न मुक्तिः । ऐश्वर्यान्तरसम्ब-
न्धवदेव तस्मात्पृच्छेदनियमादित्यर्थः ॥ ८२ ॥

नेन्द्रादिपदयोगोऽपि तद्वत् ॥ ८३ ॥

इन्द्राद्यैश्वर्यं लाभोऽपि न मुक्तिरितरैश्वर्यवत् स्रियिष्णुत्वा-
दित्यर्थः ॥ ८३ ॥

इन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्वं यदुक्तं तत्र परविप्रतिपत्तिं
निराकरोति ।

न भूताप्रकृतित्वमिन्द्रियाणामाहङ्कारिक-
त्वश्रुतेः ॥ ८४ ॥

सुगमा योजना । पूर्वं चैतद्ग्राह्यातम् ॥ ८४ ॥

शक्त्यादिकमपि तत्त्वमस्तीत्याद्येन परेषां पदार्थप्रति-
नियमं तस्मात्तज्ज्ञानान्मुक्तिं च निराकरोति ।

न षट्पदार्थनियमस्तद्बोधान्मुक्तिः ॥ ८५ ॥

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवाया एव पदार्था इति
यद्देशिकाणां नियमो यस्य तज्ज्ञानान्मुक्तिश्च इत्यभ्युपगमः ।
सोऽप्रामाणिकः । शक्त्याद्यतिरेकात् । पृथिव्यादिनवद्रव्येभ्यः
प्रकृतेरतिरेकाच्चेत्यर्थः । गन्धादिमत्त्वेनैव हि पृथिव्यादिव्यव-
हारो गन्धादिषु साम्यावस्थायां नास्ति । अतः पृथिवीत्वादि-
जातिरपि षट्त्वादिवत् कार्यमात्रवृत्तिरिति । तदुक्तम् ।

नाहो न रात्रिर्न नभो न भूमि-

र्नासीत् तन्नो ज्योतिरभूत् चान्धत् ।

शब्दादिवृत्त्याद्यपस्तम्भवेकं
 प्राधानिकं ब्रह्म बुभुक्षुदासीत् ॥
 इति ॥ ८५ ॥

षोडशादिष्वप्येवम् ॥ ८६ ॥

न्यायपाशपतादिमतेषु षोडशादिष्वपि न नियमो न वा
 तन्मात्रज्ञानान्मुक्तिः । उक्तरूपेण पदार्थाधिक्यादित्यर्थः । अस्म-
 ऋते तु नित्यं पदार्थद्वयमेव । नित्यानित्यसाधारणास्तु
 पदार्थाः पञ्चविंशतिरेवेति नियमः । पञ्चविंशतिद्वयेष्वेव गुण-
 कर्मसामान्यशक्त्यादीनामन्तर्भाव इति ॥ ८६ ॥

पञ्चभूतानां पूर्वोक्तकार्यत्वोपपत्त्यर्थं वैशेषिकाद्यभ्युपगतं
 पार्थिववाद्यणुनित्यत्वमपाकरोति ।

नाणुनित्यता तत्कार्यत्वश्रुतेः ॥ ८७ ॥

पृथिव्याद्यणूनां नित्यता नास्ति तेषामणूनामपि कार्यत्व-
 श्रुतेरित्यर्थः । यद्यप्यस्माभिः सा श्रुतिर्न दृश्यते काललुप्तत्वा-
 दिना तथाप्याचार्यवाक्यान्नुस्मरणानुमेया । यथा मनुः ।

अख्यो मात्रा विनाशिन्यो दशार्धानां च याः सृताः ।

ताभिः सार्द्धमिदं सर्वं सञ्चयत्यनुपूर्वशः ।

इति । दशार्धानां पृथिव्यादिपञ्चभूतानाम् । न चात्र
 वाक्येऽणुशब्देन दशणुकाद्येव ग्राह्यमिति वाच्यम् । सृष्टौचे
 प्रजायाभावादिति । अत्राणुशब्दो भूतपरमाणुपर एव । वैशे-
 षिकाद्यभिमतं च तस्य नित्यत्वमनेन सूत्रेण निराक्रियते ।
 न त्वणुपरिमाणद्रव्यसामान्यस्य नित्यत्वं रजोगुणस्य चास्रव्या-
 नुरोधेनाणुत्वसिद्धेः । मध्यमपरिमाणत्वे नित्यत्वस्य विभुत्वे
 च क्रियाया अनुपपत्तेरिति ॥ ८७ ॥

ननु निरवयवस्य परमाणोः कार्यं कार्यत्वं घटते तत्राह ।

न निर्भागत्वं कार्यत्वात् ॥ ८८ ॥

श्रुतिसिद्धकार्यत्वात्तानुपपत्त्या पृथिव्याद्यणूनां न निरवयवत्वमित्यर्थः । अत एव तन्मात्राख्यसूक्ष्मद्रव्याख्येव पार्थिवाद्यणूनामवयवा इति पातञ्जलभाष्ये व्यासदेवैः प्रतिपादितम् । पृथिवीपरमाणुजलपरमाणुरित्यादिव्यवहारस्तु पृथिव्यादीनामपकर्षकाष्ठाभिप्रायेणैव । अतः प्रकृतिपर्यन्तमणुत्वेऽपि न क्षतिरिति । यद्यपि तन्मात्रेष्वपि गन्धाद्यस्ति तथापि तस्मात्प्रत्यक्षतया न पृथिवीत्वादिनियामकत्वम् । व्यङ्ग्यगन्धादेरेव पृथिवीत्वादिसिद्धेः । अतो न तन्मात्राणि पृथिव्यादयः । तेषु च सूक्ष्मभूतव्यवहारो भूतसाक्षात्कारणत्वादिनैवेत्यपि बोध्यम् ॥ ८८ ॥

प्रकृतिपुरुषसाक्षात्कारो न सम्भवति रूपस्य द्रव्यसाक्षात्कारहेतुत्वादिति नास्ति काचेपं निराकरोति ।

न रूपनिबन्धनात् प्रत्यक्षनियमः ॥ ८९ ॥

रूपादेव निमित्तात् प्रत्यक्षतेति नियमो नास्ति । धर्मादिनापि साक्षात्कारसम्भवादित्यर्थः । व्यञ्जकानियमस्याञ्जनादौ दृष्टत्वेनादोषत्वात् । अतो वहिर्द्रव्यलौकिकप्रत्यक्षप्रत्येवोद्भूतरूपं व्यञ्जकमिति भावः ॥ ८९ ॥

नन्वेवं किमणुपरिमाणं वस्त्वस्ति न वेत्याकाङ्क्षायां परिमाणनिर्णयं करोति ।

न परिमाणचातुर्विध्यं द्वाभ्यां तद्योगात् ॥९०॥

अणु महद्दीर्घं ऋक्षमिति परिमाणचातुर्विध्यं नास्ति । द्वैविध्यं तु वर्तत एव । द्वाभ्यां तद्योगात् । द्वाभ्यामेवाणुमहत्परिमाणाभ्यां चातुर्विध्यसम्भवादित्यर्थः । महत्परिमाणस्याकान्तरमेदावेव हि ऋक्षदीर्घौ । अन्यथा वक्रादिरूपैः परि-

माषानन्वप्रसङ्गादिति । तत्रास्मन्नयेऽणुपरिमाणमाकाशस्य
कारणं गुणविशेषं वर्जयित्वा भूतेन्द्रियाणां मूलकारणेषु सत्त्वा-
दिगुणेषु मन्तव्यम् । अन्यत्र यथायोग्यं मध्यमादिपरममहत्त्वा-
न्तपरिमाणानि तानि च महत्त्वस्यैवावान्तरभेदा इति ॥८०॥

पुरुषैकत्वं सामान्येनेति कण्ठत एवोक्तं प्रकृतेरेकत्वं
सामान्येनेत्यर्थादुक्तं तदर्थं सामान्येषु नास्तिकविप्रतिपत्तिं
निराकरोति ।

अनित्यत्वेऽपि स्थिरतायोगात् प्रत्यभिज्ञानं
सामान्यस्य ॥ ८१ ॥

व्यक्तीनामनित्यत्वेऽपि स एवायं घट इति स्थिरतायोगिन
यत् प्रत्यभिज्ञानं तत् सामान्यस्य सामान्यविषयकमेव तत्
प्रत्यभिज्ञानमित्यर्थः ॥८१॥

तस्मान्न सामान्यापलापो युक्त इत्याह ।

न तदपलापस्तस्मात् ॥ ८२ ॥

सुगमम् ॥ ८२ ॥

नन्वेतद्व्यावृत्तिरूपेणाभावेनैव प्रत्यभिज्ञोपपादनीया सैव
च सामान्यशब्दार्थोऽस्तु तत्राह ।

नान्यनिवृत्तिरूपत्वं भावप्रतीतेः ॥ ८३ ॥

स एवायमिति भावप्रत्ययानिवृत्तिरूपत्वं न सामान्यस्ये-
त्यर्थः । अन्यथा हि नायमघट इत्येव प्रतीयेत । किञ्चान्य-
व्यावृत्तिशब्दस्याघटव्यावृत्तिरित्यर्थो वाच्यः । तत्राघटत्वं घट-
सामान्यभिन्नत्वमिति सामान्याभ्युपगम एवापत्तित इति ॥८३॥

अनु सादृश्यनिबन्धना प्रत्यभिज्ञा भविष्यति तत्राह ।

न तत्त्वान्तरं सादृश्यं प्रत्यक्षोपलब्धेः ॥८४॥

भूयोऽव्यवादिसामान्यादतिरिक्तं न सादृश्यमस्ति प्रत्य-
क्षत एव सामान्यरूपतयोपलम्भादित्यर्थः ॥ ८४ ॥

ननु स्वाभाविकी शक्तिरेव सादृश्यमस्तु न तु तत् सामान्य-
मित्याशङ्कामपाकरोति ।

निजशक्त्यभिव्यक्तिर्वा वैशिष्ट्यात् तदुपलब्धेः

॥ ८५ ॥

वस्तुनः स्वाभाविकशक्तिविशेषोत्पादोऽपि न सादृश्यं शक्त्यु-
पलब्धितः सादृश्योपलब्धेर्विलक्षणत्वात् । शक्तिज्ञानं हि नान्य-
धर्मिज्ञानसापेक्षं सादृश्यज्ञानं पुनः प्रतियोगिज्ञानमपेक्षतेऽभा-
वज्ञानवदिति ज्ञानयोर्विलक्षणमित्यर्थः । किञ्च धर्मिणः शक्ति-
सामान्यं न सादृश्यं बाल्यावस्थायामपि युवसादृश्यापत्तेः ।
किन्तु युवादिकालीनः शक्तिविशेषो युवादिसादृश्यमिति
वक्तव्यं तथा च प्रतिव्यक्त्यनन्तशक्तिकल्पनापेक्षया सर्वव्यक्ति-
साधारणैकसामान्यकल्पनैव युक्तेति ॥ ८५ ॥

ननु तथापि घटादिसंज्ञकत्वमेव घटादिव्यक्तीनां सादृश्य-
मस्तु तत्राह ।

न संज्ञासंज्ञिसम्बन्धोऽपि ॥ ८६ ॥

यद्योक्तः संज्ञासंज्ञिनोः सम्बन्धोऽपि न सादृश्यं वैशिष्ट्यात्
तदुपलब्धेरेवेत्यर्थः । संज्ञासंज्ञिभावमजानतोऽपि सादृश्यज्ञा-
नादिति ॥ ८६ ॥

अपि च ।

न सम्बन्धनित्यतोभयानित्यत्वात् ॥ ८७ ॥

संज्ञासंज्ञिनोरनित्यत्वात् सम्बन्धव्यत्यापि न नित्यता ।
अतः कथं तेनातीतवस्तुसादृश्यं वर्तमानवस्तुनि स्यादित्यर्थः

॥ ८७ ॥

ननु सम्बन्धनित्यत्वेऽपि सम्बन्धो नित्यः स्यात् किमत्र
बाधकं तत्राह ।

नातः सम्बन्धो धर्मिग्राहकप्रमाणबाधात् ॥६८॥

कादाचित्कविभागे सत्येव सम्बन्धः सिध्यति । अन्यथा
वच्छमाणरीत्या स्वरूपेणैवोपपत्तौ सम्बन्धकल्पनानवकाशात् ।
स च कादाचित्को विभागो न सम्बन्धनित्यत्वे सम्भवति । अतः
सम्बन्धग्राहकप्रमाणेनैव बाधान्न नित्यः सम्बन्ध इत्यर्थः ॥६८॥

नन्वेवं नित्ययोगुणगुणिनोर्नित्यः समवायो नोपपद्येत
तत्राह ।

न समवायोऽस्ति प्रमाणाभावात् ॥ ६९ ॥

सुगमम् ॥ ६९ ॥

ननु वैशिष्ट्यप्रत्यक्षं विशिष्टबुद्धान्यथानुपपत्तिश्च प्रमाणं
तत्राह ।

उभयत्राप्यन्यथासिद्धेर्न प्रत्यक्षमनुमानं वा

॥ १०० ॥

उभयत्रापि वैशिष्ट्यप्रत्यक्षे तदनुमाने च स्वरूपेणैवान्यथा-
सिद्धेर्न तदुभयं समवाये प्रमाणमित्यर्थः । अयं भावः । यथा
समवायवैशिष्ट्यबुद्धिः समवायस्वरूपेणैवेष्यतेऽनवस्थाभयादिति
तत्र प्रत्यक्षानुमाने अन्यथासिद्धे । एवं गुणगुणिप्रभृतौनां विशि-
ष्टबुद्धिरपि गुणादिस्वरूपेणैवेष्यताम् । अतस्तत्रापि प्रत्यक्षानु-
माने अन्यथासिद्धे इति । नन्वेवं संयोगोऽपि न सिध्यति भूत-
लादौ घटादिप्रत्ययस्यापि स्वरूपेणैवान्यथासिद्धेरिति चेन्न ।
वियोगकालेऽपि भूतलघटयोः स्वरूपतादवस्थेन विशिष्टबुद्धि-
प्रसङ्गात् । समवायस्थले च समवेतस्य कदापि स्वाश्रयवि-

योगो नास्तीति नायं दोषः । कश्चित् तु तादात्म्यसम्बन्धेनात्र समवायस्यान्यथासिद्धिमाह तत्र । शब्दमात्रभेदात् । तादात्म्यं ह्यत्र नात्यन्तं वक्तव्यम् । गुणवियोगेऽपि गुणिसत्त्वात् । वैशिष्ट्या-
प्रत्ययाच्च । किन्तु भेदाभेदबुद्धिनियामकः सम्बन्धविशेष एव अगत्या वक्तव्यः । तथाच तस्य समवाय इति वा तादात्म्यमिति वा नाममात्रं भिन्नम् । सम्बन्धिद्वयातिरिक्तः सम्बन्धस्तु सिद्ध एवेति । यदि च तादात्म्यं स्वरूपमेवोच्यते तदास्माभिरपि तदेवोक्तमिति शब्दमात्रभेद इति ॥ १०० ॥

प्रकृतः चोभात् प्रकृतिपुरुषसंयोगस्तस्मात् सृष्टिरिति सिद्धान्तः । तत्रायं नास्तिकानामाक्षेपो नास्ति चोभाख्या कस्यापि क्रिया सर्वं वस्तु क्षणिकं यत्नोत्पद्यते तत्रैव विनश्य-
तीत्यतो न देशान्तरसंयोगोन्नेया क्रिया सिध्यतीति तत्राह ।

नानुमेयत्वमेव क्रियाया नेदिष्ठस्य तत्तद्वतो-
रेवापरोक्षप्रतीतेः ॥ १०१ ॥

न देशान्तरसंयोगादिना क्रियाया अनुमेयत्वमेव । यतो नेदिष्ठस्य निकटस्थस्य द्रष्टुः क्रियाक्रियावतोः प्रत्यक्षेणापि प्रतीतिरस्ति ह्यक्षलतीत्यादिरित्यर्थः ॥ १०१ ॥

द्वितीयाध्याये शरीरस्य पाञ्चभौतिकत्वादिरूपैर्मतभेदा-
एवोक्ता न तु विशेषोऽवधृतः । अत्रापरपक्षं प्रतिषेधति ।

न पाञ्चभौतिकं शरीरं बहूनामुपादाना-
योगात् ॥ १०२ ॥

बहूनां भिन्नजातीयानां चोपादानत्वं घटपत्रादिस्थले न दृष्टमिति सजातीयमेवोपादानम् । इतरञ्च भूतचतुष्टय-

मुषष्टम्भकमित्याशयेन पाञ्चभौतिकव्यवहारः । एकोपादान-
कत्वेऽपि पृथिव्येवोपादानं सर्वशरीरस्येति वक्ष्यति ॥ १०२ ॥

स्थूलमेव शरीरमिति केचित् तन्निराकरोति ।

न स्थूलमिति नियम आतिवाहिकस्यापि
विद्यमानत्वात् ॥ १०३ ॥

इन्द्रियाश्रयत्वं शरीरत्वम् ।

यस्मिन्त्यं वयवाः सूक्ष्मास्तस्यैमान्याश्रयन्ति षट् ।

तस्माच्छरीरमित्याहुस्तस्य मूर्त्तिं मनोषिणः ॥

इति मनुवाक्यात् । एतादृशं च शरीरं स्थूलं प्रत्यक्षमे-
वेति न नियमः । कुतः । आतिवाहिकस्याप्रत्यक्षतया सूक्ष्मस्य
भौतिकस्य शरीरान्तरस्यापि सत्त्वादित्यर्थः । लोकाल्लोकान्तरं
लिङ्गदेहमतिवाहयतीत्यातिवाहिकम् । भूताश्रयतां विना
चित्तादिवद्गमनाभावस्य प्रागेवोक्तत्वात् । इदं च सूत्रं तस्यैव
स्पष्टीकरणमात्रार्थम् । लिङ्गस्य च शरीरत्वं भोगाश्रयतया
पुरुषप्रतिविम्बाश्रयतया वेति बोध्यम् । आतिवाहिकशरीरे
च प्रमाणम् ।

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्नि-
विष्टः ।

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्कर्षं बलाद्यमः ।

इति श्रुतिस्मृतौ । न हि लिङ्गशरीरस्य सकलशरीर-
व्यापिनः स्वतोऽङ्गुष्ठमात्रत्वं सम्भवति । अत आधारस्याङ्गुष्ठ-
मात्रमर्थात् सिध्यति । यथा दौपस्य सर्वगृहव्यापित्वेऽपि
कलिकाकारत्वं तैलवर्त्यादिस्फुम्भाश्च दशोपरि सम्पिण्डितस्य
पार्थिवभागस्य कलिकाकारतया तथैव लिङ्गदेहस्य देहव्यापि-

त्वेऽप्यङ्गुष्ठपरिमाणत्वं सूक्ष्मभूतस्याङ्गुष्ठपरिमाणत्वे नानुमेय-
मिति ॥ १०३ ॥

गोलकेभ्योऽतिरिक्तानीन्द्रियाणि प्रागुक्तानि तदुपपादना-
येन्द्रियाणामप्राप्तप्रकाशकत्वं निराकरोति ।

**नाप्राप्तप्रकाशकत्वमिन्द्रियाणामप्राप्तेः सर्व-
प्राप्तेर्वा ॥ १०४ ॥**

स्वासम्बद्धानीन्द्रियाणि न प्रकाशयन्ति । अप्राप्तेः ।
प्रदीपादीनामप्राप्तप्रकाशकत्वादर्शनात् । अप्राप्तप्रकाशकत्वे
व्यवहृतादिसर्ववस्तुप्रकाशकत्वप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः । अतो दूरस्थ-
सूर्यादिसम्बन्धार्थं गोलकातिरिक्तमिन्द्रियमिति भावः । कर-
णानां चार्थप्रकाशकत्वं पुरुषेऽर्थसमर्पणद्वारैव । स्वतो जड-
त्वात् । दर्पणस्य मुखप्रकाशकत्ववत् । अथवार्थप्रतिबिम्बोद्-
ग्रहणमेवार्थप्रकाशकत्वमिति ॥ १०४ ॥

नन्वेवं चक्षुषस्तेजसत्वमेव युक्तं तेजस एव किरणरूपेणाशु
दूरापसर्पणदर्शनादिति शङ्कां निराकरोति ।

**न तेजोऽपसर्पणात् तैजसं चक्षुर्दत्तितस्तत्-
सिद्धेः ॥ १०५ ॥**

तेजसोऽपसर्पणं दृष्टमिति कृत्वा तैजसं चक्षुर्न वाच्यम् ।
कुतः । अतैजसत्वेऽपि प्राणवदेव वृत्तिभेदेनापसर्पणोपपत्तेरि-
त्यर्थः । यथा हि प्राणः शरीरं सन्त्यज्यैव नासाग्राद्वह्निः किय-
द्दूरं प्राणनाख्यवृत्त्यापसरति । एवमेवातैजसद्रव्यमपि चक्षुर्देह-
मसन्त्यज्यापि वृत्त्याख्यपरिणामविशेषेण भ्रष्टित्वैव दूरस्थं
सूर्यादिकं प्रत्यपसरति ॥ १०५ ॥

नन्वेवम्भूतं तैजसं प्राणवदेव वाच्यम् ।

प्राप्तार्थप्रकाशलिङ्गाद्बृत्तिसिद्धिः ॥ १०६ ॥

सुगमम् ॥ १०६ ॥

देहमपरित्यज्यापि गमनोपपत्तये वृत्तेः स्वरूपं दर्शयति ।

भागगुणाभ्यां तत्त्वान्तरं वृत्तिः सम्बन्धार्थं
सर्पतीति ॥ १०७ ॥

सम्बन्धार्थं सर्पतीति हेतोश्चक्षुरादेर्भागो विस्फुलिङ्गवद्भि-
भक्तांशो रूपादियद्गुणश्च न वृत्तिः । किन्तु तदेकदेशभूता
भागगुणाभ्यां भिन्ना वृत्तिः । विभागे हि सति तद्वारा चक्षुषः
सूर्यादिसम्बन्धो न घटते गुणत्वे च सर्पणाख्यक्रियानुपपत्ते-
रित्यर्थः । एतेन बुद्धिवृत्तिरपि प्रदीपशिखावद्द्रव्यरूप एव
परिणामः स्वच्छतयार्थाकारतोदुग्राहौ निर्मलवस्त्रवदिति
सिद्धम् ॥ १०७ ॥

नन्वेवं वृत्तीनां द्रव्यत्वे कथमिच्छादिरूपबुद्धिगुणेषु वृत्ति-
व्यवहारस्तत्राह ।

न द्रव्ये नियमस्तद्योगात् ॥ १०८ ॥

वृत्तिर्द्रव्यमेवेति नियमो नास्ति । कुतः । तद्योगात् ।
तत्र वृत्तौ योगार्थसत्त्वात् । वृत्तिर्वर्तनजीवन इति हि यौगि-
कोऽयं शब्दः । जीवनं च स्वस्थितिहेतुर्व्यापारः । जीवबलप्राण-
धारणयोरित्यनुशासनात् । वैश्ववृत्तिः शूद्रवृत्तिरित्यादिव्यव-
हाराच्च । तत्र यथा द्रव्यरूपया वृत्त्या बुद्धिर्जीवति तथेच्छा-
दिभिरपीति तेऽपि वृत्तयः सर्वनिरोधेनैव चित्तमरणादित्यर्थः
॥ १०८ ॥

इन्द्रियाणां भौतिकत्वस्यापि श्रवणात् कदाचिन्नोक्तविशेष-
भेदेन श्रुतिव्यवस्था शङ्कित तत्राह ।

न देशभेदेऽप्यन्योपादानतास्त्रादादिवन्नि-
यमः ॥ १०६ ॥

न ब्रह्मलोकादिदेशभेदतोऽपीन्द्रियाणां महङ्कारातिरिक्तो-
पादानकत्वं किन्त्वस्त्रादादीनां भूर्लोकस्थानामिव सर्वेषामिवा-
हङ्कारिकत्वनियमः । देशभेदेनैकस्यैव लिङ्गशरीरस्य सञ्चार-
मात्रश्रवणादित्यर्थः ॥ १०६ ॥

नन्वेवं भौतिकत्वश्रुतिः कथमुपपद्यतां तत्राह ।

निमित्तव्यपदेशात् तद्व्यपदेशः ॥ ११० ॥

निमित्तेऽपि प्राधान्यविवक्षयोपादानत्वव्यपदेशो भवति ।
यद्येवनादग्निरिति । अतो भूतोपादानत्वव्यपदेश इत्यर्थः ।
तेज आदिभूतोपष्टम्भेनैव हि तदनुगताहङ्काराच्चक्षुरादीन्द्रि-
याणि सम्भवन्ति । यथा पार्थिवोपष्टम्भेन तदनुगतात् तेज-
सोऽग्निर्भवतीति । अन्नमयं हि सौम्य मन इत्यादिश्रुतिस्त-
दुक्तयुक्तिश्चात्र प्रमाणम् ॥ ११० ॥

स्थूलशरीरगतं विशेषं प्रसङ्गादवधारयति ।

ऊष्मजाण्डजजरायुजोङ्गिज्जसाङ्गल्पिकसां-

सिद्धिकं चेति न नियमः ॥ १११ ॥

तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्ति । अण्डजं
जीवजमुङ्गिज्जमितिश्रुतावण्डजादिरूपं शरीरत्रैविध्यं प्रायि-
काभिप्रायेणोक्तं न तु नियमः । यत ऊष्मजादि षड्विधमेव
शरीरं भवतीत्यर्थः । ततोष्मजा दम्दशूकादयः । अण्डजाः
पक्षिसर्पादयः । जरायुजा मनुष्यादयः । उङ्गिजाः वृक्षा-
दयः । सङ्गल्पजाः समकादयः । सांसिद्धिका मन्त्रतप आदि-
सिद्धिजाः । यथा रक्तबीजशरीरोत्पन्नशरीरादय इति ॥ १११ ॥

शरीरस्यैकसात्वभूतोपादानकत्वं पूर्वोक्तमनेनैव प्रसङ्गेन
विशिष्याह ।

सर्वेषु पृथिव्युपादानमसाधारण्यात् तद्व्यप-
देशः पूर्ववत् ॥ ११२ ॥

सर्वेषु शरीरेषु पृथिव्येवोपादानम् । असाधारण्यात् ।
आधिक्यादिभक्तकर्पात् । अत्रापि शरीरे पञ्चचतुरादिभौति-
कत्वव्यपदेशः पूर्ववत् । इन्द्रियाणां भौतिकत्ववदुपष्टम्भकत्व-
मात्रेणेत्यर्थः ॥ ११२ ॥

ननु प्राणस्य शरीरे प्राधान्यात् प्राण एव देहारम्भकोऽस्तु
तत्राह ।

न देहारम्भकस्य प्राणत्वमिन्द्रियशक्तितस्त-
त्सिद्धेः ॥ ११३ ॥

प्राणो न देहारम्भकः । इन्द्रियं विना प्राणानवस्थानेनान्व-
यव्यतिरेकाभ्यामिन्द्रियाणां शक्तिविशेषादेव प्राणसिद्धेः प्राणो-
त्पत्तेरित्यर्थः । अयं भावः । करणवृत्तिरूपप्राणः करणवियोगे
न तिष्ठति । अतो ऋतदेहं करणाभावेन प्राणाभावान्न प्राणा
देहारम्भक इति ॥ ११३ ॥

नन्वेवं प्राणस्य देहाकारणत्वे प्राणं विनापि देह उत्पद्येत
तत्राह ।

भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणमन्यथा पूति-
भावप्रसङ्गात् ॥ ११४ ॥

भोक्तुः प्राणिनोऽधिष्ठानाद्भोगापारादेव भोगायतनस्य शरी-
रस्य निर्माणं भवति । अन्यथा प्राणव्यापाराभावे शुक्रशोणि-
तयोः पूतिभावप्रसङ्गात् । ऋतदेहवदित्यर्थः । तथा च रस-

सञ्चारादिव्यापारविशेषैः प्राणो देहस्य निमित्तकारणं धार-
कत्वादिति भावः ॥ ११४ ॥

ननु प्राणस्यैवाधिष्ठानत्वं सम्भवति व्यापारवत्त्वात् । न
प्राणिनः कूटस्थत्वात् । निर्व्यापारस्याधिष्ठाने प्रयोजनाभावा-
च्चेति तत्राह ।

भृत्यद्वारा स्वाम्यधिष्ठितिर्नैकान्तात् ॥ ११५ ॥

देहनिर्माणे व्यापाररूपमधिष्ठानं स्वामिनश्चेतनस्यैका-
न्तात् साक्षान्नास्ति किन्तु प्राणरूपभृत्यद्वारा । यथा राज्ञः पुर-
निर्माण इत्यर्थः । तथा च प्राणस्याधिष्ठातृत्वं साक्षात् पुरु-
षस्याधिष्ठातृत्वं प्राणसंयोगमात्रेणेति सिद्धम् । कुलालादीनां
घटादिनिर्माणेष्वप्येवम् । विशेषस्त्वयं तत्र चेतनस्य बुद्ध्यादे-
स्याप्युपयोगोऽस्ति बुद्धिपूर्वकसृष्टित्वादिति । यद्यपि प्राणाधि-
ष्ठानादेव देहनिर्माणं तथापि प्राणद्वारा प्राणिसंयोगोऽप्य-
पेक्ष्यते पुरुषार्थमेव प्राणेन देहनिर्माणादित्याशयेन भोक्तुरधि-
ष्ठानादित्युक्तम् ॥ ११५ ॥

विमुक्तमोक्षार्थं प्रधानस्येत्युक्तं प्राक् तत्र कथमात्मा नित्य-
मुक्तो बन्धमुक्तो बन्धदर्शनादिति परेषामाक्षेपे नित्यमुक्तिमुप-
पादयितुमाह ।

समाधिसुषुप्तिमोक्षेषु ब्रह्मरूपता ॥ ११६ ॥

समाधिरसंभ्रज्जातावस्था । सुषुप्तिश्चात्र समग्रसुषुप्तिः ।
मोक्षश्च विदेहकैवल्यम् । आस्रवस्यासु पुरुषाणां ब्रह्मरूपता
बुद्धिवृत्तिविलयतस्तदौपाधिकपरिच्छेदविगमेन स्वस्वरूप-
पूर्णतयावस्थानम् । यथा घटध्वंसे घटाकाशस्य पूर्णतत्त्वर्थः ।
तदेतदुक्तम् । तन्निवृत्तावुपशान्तोपरामः स्वस्य इति । तथा च
ब्रह्मत्वमेव पुरुषाणां स्वभावो नैमित्तिकत्वाभावात् स्मृतिकस्य

शोकाभिव । बुद्धिवृत्तिसम्बन्धकाले तु परिच्छिन्नचिद्रूपत्वेनाभिव्यक्त्या परिच्छेदाभिमानः । तथा वृत्तिप्रतिविम्बवशाद्, - स्वादिमालिन्यमिव च भवतीति तत् सर्वमौपाधिकमेव । उपाध्याख्यनिमित्तान्वयव्यतिरेकानुविधानात् स्फाटिकलौहित्यवदिति भावः । तथा च योगसूत्रम् । वृत्तिसारूप्यमितरचेति । अस्मच्छास्त्रे च ब्रह्मशब्द औपाधिकपरिच्छेदमालिन्यादिरंहितपरिपूर्णचेतनसामान्यवाची न तु ब्रह्ममीमांसायामिवैश्वर्योपलक्षितपुरुषमात्रवाचीति विवेक्तव्यम् । अत्रैते श्लोकाः शिष्यश्रुत्यन्वयार्थमुच्यन्ते ।

चिदाकाशेऽनभिव्यक्ते नानाकारैरितस्ततः ।

धीरटन्ती सह व्यक्त्या चिदटन्ती प्रदर्शयेत् ॥

वस्तुतस्तु सदा पूर्णमेकरूपं च चिन्नमः ।

वृत्तिशून्यप्रदेशेषु दृश्याभावान्न पश्यति ॥

चक्षुषो रूपवत् पुंसो दृश्या वृत्तिर्हि नेतरत् ।

समाध्यादौ च सा नास्तौत्यतः पूर्णः पुमांस्तदा ॥११६॥

तर्हि कः सुषुप्तिसमाधिभ्यां मोक्षस्य विशेषस्तत्राह ।

द्वयोः सवौजमन्यत्र तद्वृत्तिः ॥ ११७ ॥

द्वयोः समाधिसुषुप्तयोः सवौजं बन्धवौजसहितं ब्रह्मत्वमन्यत्र मोक्षे वौजस्याभाव इति विशेष इत्यर्थः । ननु चेत् समाध्यादौ बन्धवौजमस्ति तर्हि तेनैव परिच्छेदात् कथं ब्रह्मत्वमिति चेन्न । बन्धवौजस्य कर्मादिस्तदानौमुपाधावेवावस्थानात् । न तु चेतनेषु पुरुषे च तेषामप्रतिविम्बनादिति । जाग्रदाद्यवस्थायां तु बुद्धिवृत्तिप्रतिविम्बवशादौपाधिको बन्ध इत्यसक्तदावेदितम् ॥ ननु पातञ्जले तद्भाष्ये चासम्प्रज्ञातयोगो निर्वीज उक्तः । अत्र कथं सवौज उच्यते इति चेन्न ।

असम्पन्नाते क्रमेण वीजक्षयो भवतीत्याशयेनैव तत्र निर्वीज-
त्ववचनात् । अन्यथा सर्वासामेवासम्पन्नातव्यक्तीनां निर्वीजत्वे
व्युत्थानानुपपत्तेरिति ॥ ११७ ॥

ननु समाधिसुषुप्ती दृष्टे स्तो मोक्षे तु किं प्रमाणमिति
नास्तिकाक्षेपं परिहरति ।

द्वयोरिव त्रयस्यापि दृष्टत्वान्न तु द्वौ ॥ ११८ ॥

समाधिसुषुप्तदृष्टान्तेन मोक्षस्यापि दृष्टत्वादनमितत्वान्न
तु द्वौ सुषुप्तिसमाधौ एव । किन्तु मोक्षोऽप्यस्तीत्यर्थः । अनु-
मानं चेत्यम् । सुषुप्त्यादौ यो ब्रह्मभावस्तत्यागश्चित्तागताद्रा-
गादिदाषवशादेव भवति । स चेद्दोषो ज्ञानेन नाशितस्तर्हि
सुषुप्त्यादिसदृशस्येवावस्था स्थिरा भवति सैव मोक्ष इति ॥ ११८ ॥

ननु वासनाख्यबीजसत्त्वंऽपि वैराग्यादिना वासनाकौ-
शलादयोकारा ह्यतिः समाधौ मा भवतु सुषुप्ते तु वासना-
प्राबल्यादर्थज्ञानं भविष्यत्येवेति न सुषुप्ती ब्रह्मरूपता युक्तेति
तत्राह ।

वासनयानर्थख्यापनं दोषयोगेऽपि न निमि-

त्तस्य प्रधानबाधकत्वम् ॥ ११९ ॥

यथा वैराग्ये तथा निद्रादोषयोगेऽपि सति वासनया
न स्वार्थख्यापनं स्वविषयस्मारणं भवति । यतो न निमित्तस्य
गुणौभूतस्य संस्कारस्य बलवत्तरनिद्रादोषबाधकत्वं सम्भव-
तीत्यर्थः । बलवत्तर एव हि दोषो वासनां दुर्बलां स्वकार्यैः
कुशलां करोतीति भावः ॥ ११९ ॥

संस्कारक्षेशतो जीवन्मुक्तस्य शरीरधारणमिति तृतीया-
ध्याये प्रोक्तम् । तत्रायमाक्षेपः । जीवन्मुक्तस्य शश्वदेकस्मिन्-
ब्रह्मर्थेऽस्मदादीनामिव भोगो दृश्यते सोऽनुपपन्नः प्रथमं भोग-

मुत्पाद्यैव पूर्वसंस्कारनाशात् संस्कारान्तरस्य च ज्ञानप्रतिबन्धेन कर्मवदनुदयादिति तत्राह ।

एकः संस्कारः क्रियानिर्वर्तको न तु प्रतिक्रियं संस्कारभेदा बहुकल्पमाप्रसक्तः ॥ १२० ॥

येन संस्कारेण देयादिशरीरभोग प्रारब्धः स एक एव संस्कारस्तच्छरीरसाध्यस्य प्रारब्धभोगस्य समापकः । स च कर्मवदेव भोगसमाप्तिनाश्या न तु प्रतिक्रियं प्रतिभोगव्यक्तिसंस्कारनानात्वं बहुव्यक्तिकल्पनागौरवप्रमद्गादित्यर्थः । कुलालचक्रभ्रमणस्य लेऽप्येवं वेगाख्यः संस्कार एक एव भ्रमणसमाप्तिपर्यन्तस्थायी बोध्यः ॥ १२० ॥

उद्भिज्जं शरीरमस्तीत्युक्तं तत्र बाह्यबुद्ध्यभावाच्छरीरत्वं नास्तीति नास्तिकाक्षेपमपाकरोति ।

न बाह्यबुद्धिनियमो वृक्षगुल्मलतौषधिवनस्पतितृणवीरुधादीनामपि भोक्तृभोगायतनत्वं पूर्ववत् ॥ १२१ ॥

न बाह्यज्ञानं यत्रास्ति तदेव शरीरमिति नियमः किन्तु वृक्षादीनामन्तःसंज्ञानामपि भोक्तृभोगायतनत्वं शरीरत्वं मन्तव्यम् । यतः पूर्ववत् पूर्वोक्तो यो भोक्तृधिष्ठानं विना मनुष्यादिशरीरस्य पूतिभावस्तद्वदेव वृक्षादिशरीरेष्वपि शुष्कतादिक्रमिष्यर्थः । तथा च श्रुतिः । अस्य यदेकांशां जीवो जहात्यथ सा शुष्यतीत्यादिरिति । न बाह्यबुद्धिनियम इत्यंशस्य पृथक्सूत्रत्वेऽपि सूत्रद्वयमेकैकत्वमेव व्याख्येयम् । सूत्रभेदस्तु दैर्घ्यं भयादिति बोध्यम् ॥ १२१ ॥

श्रुतेश्च ॥ १२२ ॥

शरीरजैः कर्मदोषैर्योति स्यावरतां नरः ।

वाचिकैः पश्चिच्छृगतां मानसैरन्धजातिताम् ॥

इत्यादिस्मृतेरपि वृक्षादिषु भोक्तृभोगायतनत्वमित्यर्थः

॥ १२२ ॥

ननु वृक्षादिष्वप्येवं चेतनत्वेन धर्माधर्मोत्पत्तिप्रसङ्गस्त-
चाह ।

न देहमात्रतः कर्माधिकारित्वं वैशिष्ट्यश्रुतेः

॥ १२३ ॥

न देहमात्रेण धर्माधर्मोत्पत्तियोग्यत्वं जीवस्य । कुतः ।
वैशिष्ट्यश्रुतेः । ब्राह्मणादिदेहविशिष्टत्वेनैवाधिकारश्रवणादि-
त्यर्थः ॥ १२३ ॥

देहभेदेनैव कर्माधिकारं दर्शयन् देहत्रै विध्यमाह ।

त्रिधा त्रयाणां व्यवस्था कर्मदेहोपभोगदेहो-
भयदेहाः ॥ १२४ ॥

त्रयाणामुत्तमाधममध्यमानां सर्वप्राणिनां त्रिप्रकारो देह-
विभागः । कर्मदेहभोगदेहोभयदेहा इतीत्यर्थः । तत्र कर्म-
देहः परमर्षीणां भोगदेह इन्द्रादीनामुभयदेहश्च राजर्षीणा-
मिति । अत्र प्राधान्येन त्रिधा विभागः । अन्यथा सर्वस्यैव
भोगदेहत्वापत्तेः ॥ १२४ ॥

अतुर्थमपि शरीरमाह ।

न किञ्चिदप्यनुशयिनः ॥ १२५ ॥

विद्यादनुशयं द्वेषं पश्चात्तापानुतापयोः ।

इतिवाक्यादनुशयो वैराग्यम् । विरक्तानां शरीरमेतन्नय-
विलक्षणमित्यर्थः । यथा दत्तात्रेयजडभरतादीनामिति । १२५ ॥

उक्तस्वैश्वराभावस्य स्थापनाय पराभ्युपगतं ज्ञानेच्छाकृत्यादिनित्यत्वं प्रतिषेधति ।

न बुद्ध्यादिनित्यत्वमाश्रयविशेषेऽपि वङ्गवत् ॥ १२६ ॥

बुद्धिरत्वाध्यवसायाख्या वृत्तिः । तथा च ज्ञानेच्छाकृत्यादीनामाश्रयविशेषे परैरीश्वरोपाधितयाभ्युपगतेऽपि नित्यत्वं नास्ति । अस्मदादिबुद्धिदृष्टान्तेन सर्वेषामेव बुद्धीच्छादीनामनित्यत्वानुमानात् । यथा लौकिकवङ्गदृष्टान्तेनावरणतेजसोऽप्यनित्यत्वानुमानमित्यर्थः ॥ १२६ ॥

आस्तां तावज्ज्ञानेच्छादेर्नित्यत्वं तदाश्रय ईश्वरोपाधिरेवासिद्ध ईश्वरस्यासिद्धेरित्यत आह ।

आश्रयासिद्धेश्च ॥ १२७ ॥

सुगमम् ॥ १२७ ॥

नन्वेवं ब्रह्माण्डादिसर्जनसमर्थं सर्वज्ञत्वादिकं कथं जन्तुसम्भाव्येतापि लोके तपश्चादिभिरेवमैश्वर्यादर्शनादिति तत्राह ।

योगसिद्धयोऽप्यौषधादिसिद्धिवन्नापलपनीयाः ॥ १२८ ॥

औषधादिसिद्धिदृष्टान्तेन योगजा अप्यणिमादिसिद्धयः सृष्ट्याद्युपयोगिन्यः सिध्यन्तीत्यर्थः ॥ १२८ ॥

पुरुषसिद्धिप्रतिकूलतया भूतचैतन्यवादिनं प्रत्याचष्टे ।

न भूतचैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः सांहत्येऽपि च सांहत्येऽपि च ॥ १२९ ॥

संहतभावावस्थायामपि पञ्चभूतेषु चैतन्यं नास्ति विभाग-
काले प्रत्येकं चैतन्यादृष्टेरित्यर्थः । तृतीयाध्याये चेदं स्वसिद्धान्त-
विधयोक्तम् । अत्र च परमतनिराकरणायेति न पौनरुक्त्यं
दोषायेति । वीष्ठाध्यायसमाप्तौ ॥ १२८ ॥

स्वसिद्धान्तविरुद्धार्थभाषिणो ये कुवादिनः ।

पञ्चमे तान् निराकृत्य स्वसिद्धान्तो दृढीकृतः ॥

इति विज्ञानभिक्षुनिर्मिते कापिलसांख्यप्रवचनस्य
भाष्ये परपक्षनिर्जयाध्यायः पञ्चमः ।

षष्ठोऽध्यायः ।

अध्यायचतुष्केण समस्तशास्त्रार्थं प्रतिज्ञाय पञ्चमाध्याये
परपक्षनिराकरणेन प्रसाध्येदानीं तमेव सारभूतशास्त्रार्थं षष्ठा-
ध्यायेन सङ्कलयन्नुपसंहरति । उक्तार्थानां हि पुनस्तन्त्राख्ये
विस्तरे कृते शिष्याणामसन्दिग्धाविपर्यस्तो दृढतरो बोध उत्प-
द्यत इत्यतः स्थूणानिखननन्यायादनुक्तयुक्त्याद्युपन्यासाच्च नात्र
पौनरुक्त्यं दोषाय ।

अस्थ्यात्मा नास्तित्वसाधनाभावात् ॥ १ ॥

जानामीत्येवं प्रतीयमानतया पुरुषः सामान्यतः मिह
एवास्ति बाधकप्रमाणाभावात् । अतस्त्वद्विवेकमात्रं कर्त्तव्य-
मित्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र विवेके प्रमाणद्वयमाह सूत्राभ्याम् ।

देहादिव्यतिरिक्तोऽसौ वैचित्र्यात् ॥ २ ॥

असावात्मा द्रष्टा देहादिप्रकृत्यन्तर्भ्योऽत्यन्तं भिन्नो वैचि-
त्र्यात् । परिणामित्वापरिणामित्वादिवैधर्म्यादित्यर्थः । प्रकृ-

त्यादयस्तावत् प्रत्यक्षानुमानागमैः परिणामितयैव सिद्धाः पुरु-
षस्थापरिणामित्वं तु सदा ज्ञातविषयत्वादानुमीयते । तथाहि
यथा चक्षुषो रूपमेव विषयो न सन्निकर्षसाम्येऽपि रसादिरेवं
पुरुषस्य स्वबुद्धित्तिरेव विषयो न तु सन्निकर्षसाम्येऽप्यन्वह-
स्त्विति फलबलात् क्लृप्तम् । बुद्धित्त्वारूढतयैव त्वन्यङ्गोऽयं
भवति पुरुषस्य न स्वतः । सर्वदा सर्वभानापत्तेः । ताच्च बुद्धि-
वृत्तयो नाज्ञातास्तिष्ठन्ति ज्ञानेच्छासुखादीनामज्ञातसत्तास्त्री-
कारे तेष्वपि घटादाविव संशयादिप्रसङ्गादहं अहं जानामि न
वा सुखी न वेत्यादिरूपेण । अतस्तेषां सदा ज्ञातत्वात् तद्-
द्रष्टा चेतनोऽपरिणामीत्यायातम् । चेतनस्य परिणामित्वे
कदाचिदात्म्यपरिणामेन सत्या अपि बुद्धिवृत्तेरदर्शनेन संशया-
द्यापत्तेरिति । एवं पारार्थ्यापारार्थ्यादिकमपि पूर्वोक्तं वैधर्म्य-
जातं बोध्यम् ॥ २ ॥

षष्ठीव्यपदेशादपि ॥ ३ ॥

ममेदं शरीरं ममेयं बुद्धिरित्यादेर्विदुषां षष्ठीव्यपदेशादपि
देहादिभ्य आत्मा भिन्नः । अत्यन्तामेदे षष्ठानुपपत्तेरित्यर्थः ।
तदुक्तं विष्णुपुराणे ।

त्वं किमेतच्छिरः किन्तु शिरस्तव तद्योदरम् ।

किमु पादादिकं त्वं वै तवैतद्भि महीपते ! ॥

समस्तावयवेभ्यस्त्व' पृथग्भूय व्यवस्थितः ।

कोऽहमित्यत्र निपुणो भूत्वा चिन्तय पार्थिव ! ॥

इति । न च सूक्तोऽहमित्यादिरपि विद्वद्ग्रन्थेषुऽस्तीति
वाच्यम् । श्रुत्या बाधिततया ममात्मा भद्रसेन इतिवद्गौणत्वं-
नैव तदुपपत्तेरिति ॥ ३ ॥

ननु पुरुषस्य चैतन्यं राहोः शिरः शिलापुत्रस्य शरीर-
मित्यादिव्यपदेशवदयमपि भवतु तत्राह ।

न शिलापुत्रवद्भूमिग्राहकमानबाधात् ॥४॥

शिलापुत्रस्य शरीरमित्यादिवदयं षष्ठीव्यपदेशो न भवति
शिलापुत्रादिस्थले भूमिग्राहकप्रमाणेन बाधादिकल्पमात्रम् ।
मम शरीरमिति व्यपदेशे तु प्रमाणबाधो नास्ति देहात्मताया
एव बाधादित्यर्थः । यस्तु शास्त्रेषु ममकारप्रतिषेधः न स्वात्म-
स्यानित्यतया वाचारम्भणमात्रत्वेनासत्यतापर एवेति भावः ।
पुरुषस्य चैतन्यमित्यत्राप्यस्ति भूमिग्राहकमानबाधः । अन-
वस्थाभयेन लाघवाच्च देहादिव्यतिरिक्ततयात्मसिद्धौ चैतन्य-
स्वरूपतावगाहनादिति ॥ ४ ॥

देहादिव्यतिरिक्ततया पुरुषमवधार्य तन्मुक्तिमवधारयति ।

अत्यन्तदुःखनिवृत्त्या कृतकृत्यता ॥ ५ ॥

सुगमम् ॥ ५ ॥

ननु दुःखनिवृत्त्या सुखस्यापि निवर्तनात् तुल्यायव्ययत्वेन
न सा पुरुषार्थ इति तत्राह ।

यथा दुःखात् क्लेशः पुरुषस्य न तथा सुखा-
दभिलाषः ॥ ६ ॥

विषयविधया हेतुतायां पञ्चम्यौ क्लेशश्चात्र द्वेषः । यथा
दुःखे द्वेषो बलवत्तरो नैवं सुखेऽभिलाषो बलवत्तरोऽपि तु
तदपेक्षया दुर्बल इत्यर्थः । तथा च सुखाभिलाषं बाधित्वापि
दुःखद्वेषो दुःखनिवृत्तावेवेच्छां जनयतीति न तुल्यायव्ययत्व-
मिति । तदुक्तम् ।

अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधुर्माध्वस्यमिष्टेऽप्यवस्यतीत्यर्थे ।

इति । या तु नरकादिदुःखदर्शनेऽपि क्षुद्रसुखप्रवृत्तिः स
रागादिदोषवशादेवेति ॥ ६ ॥

सुखापेक्षया दुःखस्य बहुलत्वादपि दुःखनिवृत्तिरेव पुरु-
षार्थं इत्याह ।

कुत्रापि कोऽपि सुखीति ॥ ७ ॥

अनन्तदणवृत्तपशुपक्षिमनुष्यादिमध्ये स्वल्पो मनुष्यदेवा-
दिरेव सुखी भवतीत्यर्थः । इति हेतौ ॥ ७ ॥

तदपि कादाचित्कं क्वाचित्कसुखं मधुविषसम्पृक्तान्नवडि-
चारकाणां हेयमेवेत्याह ।

तदपि दुःखशबलमिति दुःखपक्षे निःक्षि-
पन्ते विवेचकाः ॥ ८ ॥

तदपि पूर्वसूत्रोक्तं सुखमपि दुःखमिश्रितमित्यतो दुःख-
कोटौ सुखदुःखविवेचका निःक्षिपन्त इत्यर्थः । तदुक्तं योग-
सूत्रेण ।

परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुण-

वृत्तिविरोधाच्च सर्वमेव दुःखं विवेकिनः ।

इति । विष्णुपुराणेऽपि ।

यद्यत् प्रीतिकारं पंसां वस्तु भैत्रेय ! जायते ।

तदेव दुःखद्वन्द्वस्य वीजत्वमुपगच्छति ॥

इति ॥ ८ ॥

केवला दुःखनिवृत्तिर्न पुरुषार्थः किन्तु सुखोपरस्तेति मत-
मपाकरोति ।

सुखलाभाभावादपुरुषार्थत्वमिति चेन्न द्वैवि-
ध्यात् ॥ ९ ॥

सुखलाभाभावान्मोक्षाख्यदुःखाभावस्यापुरुषार्थत्वमिति
चेन्न । पुरुषार्थस्य द्वैविध्यात् । द्विप्रकारत्वात् । सुखत्वदुः-
खाभावत्वाभ्यामित्यर्थः । सुखी स्यां दुःखी न स्वामिति हि
पृथगेव लोकानां प्रार्थना दृश्यत इति ॥ ८ ॥

शङ्कते ।

निर्गुणत्वमात्मनोऽसङ्गत्वादिश्रुतेः ॥ १० ॥

नन्वात्मनो निर्गुणत्वं सुखदुःखमोहाद्याखिलगुणशून्यत्वं
नित्यमेव सिद्धम् । असङ्गत्वश्रुतेः । विकारहेतुसंयोगाभावश्रव-
णात् । तं विना च गुणाख्यविकारासम्भवात् । अतो न दुःख-
निवृत्तिरपि पुरुषार्थो घटत इत्यर्थः । ननु संयोगं विना स्वय-
मेव विकारो भवत्विति चेन्न ।

दाहाय नानलो वङ्गेर्नापः क्रीदाय चाभ्रसः ।

तद्द्रव्यमेव तद्द्रव्यविकाराय न वै यतः ॥

स्निग्धं स्वयं विकारित्वे मोक्षो नैवोपपद्यते ।

स्वयं मोहविकारेण पुनर्बन्धप्रसङ्गतः ॥

इति । तथा चोक्तं कौर्मि ।

यद्यात्मा मलिनोऽस्वच्छो विकारी स्यात् स्वभावतः ।

न हि तस्य भवेत्सु क्लिर्जन्मान्तरग्रतैरपि ॥

इति ॥ १० ॥

समाधत्ते ।

परधर्मत्वेऽपि तत्सिद्धिरविवेकात् ॥ ११ ॥

सुखदुःखादिगुणानां चित्तधर्मत्वेऽपि तत्रात्मनि सिद्धिः
प्रतिविम्बरूपेणावस्थितिः । अविवेकान्निमित्तात् । प्रकृति-
पुरुषसंयोगद्वारेत्यर्थः । एतच्च प्रथमाध्याये प्रतिपादितम् ।
निमित्तत्वमविवेकस्य न दृष्टवानिरिति तृतीयाध्यायसूत्रे

चेति । तथा च स्फटिके लौहित्यमिव पुरुषे प्रतिबिम्बरूपेण दुःखसत्त्वात् सन्नित्तरेव पुरुषार्थः । प्रतिबिम्बहारकदुःख-सम्बन्धस्त्वैव भोगतया प्रतिबिम्बरूपेणैव दुःखस्य हेयत्वादिति ॥ ११ ॥

अविवेकमूलः पुरुषे गुणबन्धोऽविवेकस्तु किमूलक इत्या-
काङ्क्षायामाह ।

अनादिरविवेकोऽन्यथा दोषद्वयप्रसङ्गे ॥ १२ ॥

अगृहीतासंसर्गकमुभयविषयकज्ञानमविवेकः । स च प्रवाहरूपेणानादिस्वित्तधर्मः प्रलये वासनारूपेण तिष्ठति । अन्यथा तस्य सादित्वे दोषद्वयप्रसङ्गात् । सादित्वे हि स्वत एवोत्पादे मुक्तस्यापि बन्धापत्तिः । कर्मादिजन्यत्वे च कर्मा-दिकं प्रत्यपि कारणत्वेनाविवेकान्तरान्वेषणेऽनवस्थेत्यर्थः । अयं चाविवेको वृत्तिरूपः प्रतिबिम्बात्मना पुरुषधर्म इव भवतीत्यतः पुरुषस्य बन्धप्रयोजक इति प्रागेवोक्तं वक्ष्यते च ॥ १२ ॥

ननु चेदनादिस्तर्हि नित्यः स्यादिति तत्राह ।

न नित्यः स्यादात्मवदन्यथानुच्छित्तिः ॥ १३ ॥

आत्मवन्नित्योऽखण्डानादिर्न भवति किन्तु प्रवाहरूपेणा-
नादिः । अन्यथानादिभावस्योक्तेदानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ १३ ॥

बन्धकारणमुक्त्वा मोक्षकारणमाह ।

प्रतिनियतकारणनाश्रयत्वमस्य ध्वान्तवत् ॥ १४ ॥

अस्य बन्धकारणस्याविवेकस्य शुक्तिरजतादिस्थले प्रति-
नियतं यत्राशकारणं विवेकस्तन्नाश्रयत्वं तमोवत् । अन्धकारो
हि प्रतिनियतेनालोकेनैव नाश्रयते नान्यसाधनेनेत्यर्थः ।
तदुक्तं विश्वपुराणे ।

अन्वन्तम इवाज्ञानं दीपवच्चन्द्रियोद्भवम् ।

यथा सूर्यस्तथा ज्ञानं यद्विप्रर्षे विवेकजम् ॥

इति ॥ १४ ॥

विवेकेनैवाविवेको नाशयत इति प्रतिनियमस्य ग्राहकम-
प्याह ।

अत्रापि प्रतिनियमोऽन्वयव्यतिरेकात् ॥१५॥

ध्वान्तालोकयोरिव प्रकृतेऽपि प्रतिनियमः शुक्तिरजतादि-
ध्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव ग्राह्य इत्यर्थः । अथैवं व्याख्येयम् ।
ननु विवेकस्यापि किं प्रतिनियतं कारणं तत्राह । अत्रापि
विवेकेऽपि कारणनियमोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव सिद्धः । अव-
णमनननिदिध्यासनरूपमेव कारणं न तु कर्मादीनि । कर्मा-
दिकं तु बहिरङ्गमेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

बन्धस्य स्वाभाविकत्वादिकं न सम्भवतीति प्रथमपादोक्तं
स्मारयति ।

प्रकारान्तरासम्भवाद्दिविवेक एव बन्धः ॥१६॥

बन्धोऽत्र दुःखयोगाख्यबन्धकारणम् । शेषं सुगमम् ॥१६॥

ननु मुक्तोरपि कार्म्यतया विनाशापत्त्या पुनर्बन्धः स्यादिति
तत्राह ।

न मुक्तस्य पुनर्बन्धयोगोऽप्यनावृत्तिश्रुतेः ॥१७॥

भावकार्यस्यैव विनाशितया मोक्षस्य नाशो नास्ति न
स पुनरावर्त्तत इति श्रुतेरित्यर्थः । अपिशब्दः पूर्वसूत्रोक्तार्थ-
समुच्चये ॥ १७ ॥

अपुरुषार्थत्वमन्यथा ॥ १८ ॥

अन्यथा मुक्तस्यापि पुनर्बन्धे प्रलयवद्देव मोक्षस्वापुरुषा-
र्थत्वं परमपुरुषार्थत्वाभावो वा स्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥

अपुरुषार्थत्वे हेतुमाह ।

अविशेषापत्तिरुभयोः ॥ १९ ॥

भाविवन्धत्वसाम्येनोभयोर्मुक्तबद्धयोर्बिंशेषो न स्यात् । तत-
श्चापुरुषार्थत्वमित्यर्थः ॥ १९ ॥

नन्वेवं बद्धमुक्तयोर्विशेषाभ्युपगमे नित्यमुक्तत्वं कथमुच्यते
तत्राह ।

मुक्तिरन्तरायध्वस्तेर्न परः ॥ २० ॥

वक्ष्यमाणान्तरायस्य ध्वंसादतिरिक्तः पदार्थो न मुक्तिरि-
त्यर्थः । यथाहि स्वभावशुक्लस्य स्फटिकस्य जपोपाधिनिमित्तं
रक्तत्वं शोक्लावरकरूपं विघ्नमात्रं न तु जवोपधानेन शोक्ला
नश्यति जवापाये चोत्पद्यते । तथैव स्वभावनिर्दुःखस्यात्मनो
बुद्ध्युपाधिकं दुःखप्रतिविम्बं तदावरकरूपं विघ्नमात्रं न तु
बुद्ध्युपधानेन दुःखं जायते तदपाये च नश्यतीति । अतो
नित्यमुक्त आत्मा बन्धमोक्षौ तु व्यावहारिकावित्यविरोध इति
॥ २० ॥

नन्वेवं बन्धमोक्षयोर्मिथ्यात्वे मोक्षस्य पुरुषार्थताप्रतिपाद-
कश्रुत्यादिविरोध इत्याह ।

तत्राप्यविरोधः ॥ २१ ॥

तत्राप्यन्तरायध्वंसस्य मोक्षत्वेऽपि पुरुषार्थत्वाविरोध
इत्यर्थः । दुःखयोगवियोगावेव हि पुरुषे कल्पितौ न तु दुःख-
भोगोऽपि । भोगश्च प्रतिविम्बरूपेण दुःखसम्बन्ध इत्यत प्रति-
विम्बरूपेण दुःखनिवृत्तिर्यथार्थैव पुरुषार्थः । स एवान्तराय-
ध्वंसः । तादृशश्च मोक्षो यथार्थ एवेति भावः ॥ २१ ॥

नन्वन्तरायध्वंसमात्रं चेन्न, क्तिस्तर्हि अवयवमात्रेणैव तस्मि-
न्निः स्यात् । अत्रानप्रतिबद्धकण्ठचामोकरसिद्धिवदिति तत्राह ।

अधिकारित्रैविध्यान्न नियमः ॥ २२ ॥

उत्तममध्यमाधमास्त्रिविधा ज्ञानाधिकारिणः । तेन श्रवणमात्रानन्तरमेव मानससाक्षात्कारः सर्वेषामिति न नियम इत्यर्थः । अतो मन्दाधिकारदोषाद्दिरोचनादीनां श्रवणमात्राच्चित्तविलायनक्षमं मानसज्ञानं नोत्पन्नम् । न तु श्रवणस्य ज्ञानजननासामर्थ्यादिति ॥ २२ ॥

न केवलं श्रवणमात्रं ज्ञाने दृष्टकारणमन्यदपीत्याह ।

दाढ्यार्थमुत्तरेषाम् ॥ २३ ॥

श्रवणादुत्तरेषां मनननिदिध्यासनादीनामन्तरायध्वंसस्यात्यन्तिकत्वरूपदाढ्यार्थं नियम इत्यनुषज्यते ॥ २३ ॥

उत्तराण्येव साधनान्याह ।

स्थिरसुखमासनमिति न नियमः ॥२४॥

आसने पद्मासनादिनियमो नास्ति । यतः स्थिरं सुखं च यत् तदेवासनमित्यर्थः ॥ २४ ॥

सुख्यं साधनमाह ।

ध्यानं निर्विषयं मनः ॥ २५ ॥

वृत्तिशून्यं यदन्तःकरणं भवति तदेव ध्यानं योगश्चित्तवृत्तिनिरोधरूप इत्यर्थः । एतत्साधनत्वेन ध्यानस्य वक्ष्यमाणत्वादिति ॥ २५ ॥

ननु योगायोगयोः पुरुषस्यैकरूप्यात् किं योगिनेत्याशङ्क्य समाधत्ते ।

उभयथाप्यविशेषञ्च नैवमुपरागनिरोधाद्विशेषः ॥ २६ ॥

उपरागनिरोधाद्वृत्तिप्रतिविम्बापरागमाद्योगावस्थायामयो-

गावस्थानो विशेषः पुरुषस्येति सिद्धान्तद्वयार्थः । शेषं व्याख्या-
तप्रायम् ॥ २६ ॥

ननु निःसङ्गे कथमुपरागस्तच्चाह ।

निःसङ्गेऽप्युपरागोऽविवेकात् ॥ २७ ॥

निःसङ्गे यद्यपि पारमार्थिक उपरागो नास्ति तथाप्युप-
राग इव भवतीति कृत्वा प्रतिविम्ब एवोपराग इति व्य-
ङ्गियते उपरागविवेकिभिरित्यर्थः ॥ २७ ॥

एतदेव विवृणोति ।

जवास्फटिकयोरिव नोपरागः किन्त्वभि-
मानः ॥ २८ ॥

यथा जवास्फटिकयोर्नोपरागः किन्तु जवाप्रतिविम्बवशा-
दुपरागाभिमानमात्रं रक्तः स्फटिक इति तथैव बुद्धिपुरुषयो-
र्नोपरागः । किन्तु बुद्धिप्रतिविम्बवशादुपरागाभिमानोऽविवे-
कवशादित्यर्थः । अत उपरागतुल्यतया वृत्तिप्रतिविम्ब एव
पुरुषोपराग इति सूत्रद्वयपर्यवसितोऽर्थः । स एव च दुःखा-
त्मकवृत्तेरुपरागो दुःखनिवृत्त्याख्यमोक्षस्यान्तरायस्तस्य च ध्वंस-
श्चित्तलयात् सोऽपि च चित्तवृत्तिनिरोधाख्ये नासम्प्रज्ञातयो-
गेनेत्यतो योगादेवान्तरायध्वंसो भवतीति योगशास्त्रस्यापि
सिद्धान्तः ॥ २८ ॥

ध्यानं निर्विषयं मन इति योग उक्तस्तस्य साधनाभ्याच-
क्षाए एव यथोक्तोपरागस्य निरोधोपायमाह ।

ध्यानधारणाभ्यासवैराग्यादिभिस्तन्निरोधः

॥ २९ ॥

समाधिद्वारा ध्यानं योगस्य कारणं ध्यानस्य च कारणं

धारणा तस्याश्च कारणमभ्यासश्चित्तस्थैर्यसाधनानुष्ठानमभ्या-
सस्यापि कारणं विषयवैराग्यं तस्यापि दोषदर्शनयमनियमा-
दिकमिति पातञ्जलप्रक्रियया तन्निरोध उपरागनिरोधो
भवति चित्तवृत्तिनिरोधाख्ययोगद्वारेत्यर्थः ॥ २६ ॥

चित्तनिष्ठध्यानादिना पुरुषस्योपरागनिरोधे पूर्वाचार्य-
सिद्धं द्वारं दर्शयति ।

लयविज्ञेययोर्व्यावृत्त्येत्याचार्याः ॥ ३० ॥

ध्यानादिना चित्तस्य निद्रावृत्तेः प्रमाणादिवृत्तेश्च निवृत्त्या
पुरुषस्यापि वृत्त्युपरागनिरोधो भवति । विम्बनिरोधे प्रति-
विम्बस्यापि निरोधादिति पूर्वाचार्या आहुरित्यर्थः । यथा
प्रतञ्जलिर्योगश्चित्तवृत्तिनिरोधस्तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानं वृत्ति-
सारूप्यमितरन्नेति सूत्रत्वयेणैतदेवाह । तथा ।

नित्यः सर्वत्रगो ह्यात्मा बुद्धिसन्निधिमत्तया ।

यथा यथा भवेद्बुद्धिरात्मा तद्वादिहेष्यते ॥

इत्यादिस्मृतयोऽप्येतदाहुरिति । तदेवमसम्प्रज्ञातयोगादेव
मोक्षान्तरायध्वंस इति प्रघट्टकार्यः ॥ ३० ॥

ध्यानादौ गुहादिस्थाननियमो नास्तीत्याह ।

न स्थाननियमश्चित्तप्रसादात् ॥ ३१ ॥

चित्तप्रसादादेव ध्यानादिकम् । अतस्तत्र न गुहादिस्थान-
नियम इत्यर्थः । शास्त्रे त्वीक्षर्गिकाभिप्रायेणैवारण्यगिरिगुहा-
दिस्थानं योगस्योद्दिष्टमिति । अत एव ब्रह्मसूत्रमपि । यत्रै-
काग्रता तत्राविशेषादिति ॥ ३१ ॥

समाप्तो मोक्षविचार इदानीं पुरुषापरिणामित्वाय जग-
त्कारणं विचारयति ।

प्रकृतेराद्योपादानतान्येषां कार्यत्वश्रुतेः ॥ ३२ ॥

महदादीनां कार्यत्वस्यवशात् तेषां मूलकारणतया प्रकृतिः
सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥

पुरुषः एवोपादानं भवतु तत्राह ।

नित्यत्वेऽपि नात्मनो योगत्वाभावात् ॥३३॥

गुणवत्त्वं सद्भित्त्वं चोपादानयोग्यता तयोरभावात् पुरुषस्य
नित्यत्वेऽपि नोपादानत्वमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

ननु बह्वीः प्रजाः पुरुषात् सम्प्रसूता इत्यादिश्रुतेः पुरुषस्य
कारणत्वावगमाद्विवर्त्तादिवादा आश्रयणीया इत्याशङ्काह ।

श्रुतिविरोधान्न कुतर्कापसदस्यात्मलाभः ॥३४॥

पुरुषकारणतायां ये ये पक्षाः सम्भावितास्ते सर्वे श्रुति-
विरुद्धा इत्यतस्तदभ्युपगन्तॄणां कुतार्किकाद्यधमानामात्म-
स्वरूपज्ञानं न भवतीत्यर्थः । एतेनात्मनि सुखदुःखादिगुणो-
पादानत्ववादिनोऽपि कुतार्किका एव तेषामप्यात्मयथार्थज्ञानं
नास्तीत्यवगन्तव्यम् । आत्मकारणताश्रुतयश्च शक्तिशक्तिमद-
भेदेनोपासनार्था एव । अजामेकामित्यादिश्रुतिभिः प्रधान-
कारणतासिद्धेः । यदि चाकाशस्याभ्राद्यधिष्ठानकारणतावदा-
त्मनः कारणत्वमुच्यते तदा तन्न निराकुर्मः परिणामस्यैव प्रति-
वेधादिति ॥ ३४ ॥

स्वावरजकृमादिषु पृथिव्यादीनामेव कारणत्वदर्शनात् कथं
प्रकृतेः सर्वोपादानत्वं तत्राह ।

पारम्पर्येऽपि प्रधानानुवृत्तिशुभावत् ॥३५॥

स्वावरादिषु परम्परया कारणत्वेऽपि तेषु प्रधानस्यानु-
मानादुपादानत्वमक्षतम् । यथाङ्कुरादिहृत्कारत्वेऽपि स्वावरा-
दिषु पार्थिवाद्यणूनामनुगमादुपादानत्वमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

वनन्यायेन प्रकृतेर्व्यापकत्वे प्रमाद्यभाह ।

सर्वत्र कार्यदर्शनाद्विभुत्वम् ॥ ३६ ॥

अव्यवस्थया सर्वत्र विकारदर्शनात् प्रधानस्य विभुत्वम् ।
यथाणोर्घटादिव्यापित्वमित्यर्थः । एतच्च प्रागेव व्याख्यातम्
॥ ३६ ॥

ननु परिच्छिन्नत्वेऽपि यत्र कार्यमुत्पद्यते तत्र गच्छतीति
वक्तव्यं तथाह ।

गतियोगेऽप्याद्यकारणताहानिरणुवत् ॥ ३७ ॥

गतिस्वीकारेऽपि परिच्छिन्नतया मूलकारणत्वाभावः
पार्थिवाद्यणुदृष्टान्तेनेत्यर्थः । अथवेत्यं व्याख्येयम् । ननु
त्रिगुणात्मकप्रधानस्यान्योऽन्यसंयोगार्थं श्रुतिस्मृतिषु क्रिया सौ-
भाख्या श्रूयते क्रियावत्त्वाच्च तन्वादिदृष्टान्तेन मूलकारणत्वा-
भाव इत्याशङ्क्य परिहरति । गतियोगेऽप्याद्यकारणताहानि-
रणुवत् । गतिः क्रिया तत्सत्त्वेऽपि मूलकारणताया अहा-
निर्यथा वैशेषिकमते पार्थिवाद्यणुनामित्यर्थः ॥ ३७ ॥

ननु पृथिव्यादौनां नवानामेव द्रव्याणां दर्शनात् कथं
पृथिवीत्वादिशून्यं प्रधानाख्यं द्रव्यं घटेत । न च प्रधानं द्रव्य-
मेव मास्त्विति वाच्यम् । संयोगविभागपरिणामादिभिर्द्रव्यत्व-
सिद्धेरिति तत्राह ।

प्रसिद्धाधिक्यं प्रधानस्य न नियमः ॥ ३८ ॥

प्रसिद्धनवद्रव्याधिक्यमेव प्रधानस्यातो नवैव द्रव्याणीति
न नियम इत्यर्थः । अष्टानामेव कार्यत्वश्रवणं चात्र तर्क इति
भावः ॥ ३८ ॥

किं सत्त्वादयो गुणा एव प्रकृतिरथवा गुणत्रयरूपद्रव्य-
त्रयाधारभूता प्रकृतिरिति संशयेऽवधारयति ।

सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूपत्वात् ॥ ३९ ॥

सत्त्वादिगुणानां प्रकृतिधर्मत्वं नास्ति प्रकृतिस्वरूपत्वा-
दित्यर्थः । यद्यपि श्रुतिस्मृतिषुभयमेव श्रूयते तथापि तर्कतः
स्वरूपत्वमेवावधार्यते न तु धर्मत्वम् । तथाहि सत्त्वादित्रयं
किं प्रकृतेः कार्यरूपो धर्मोऽथवाकाशस्य यायुवत् संयोगमा-
त्रेण नित्य एव धर्मः स्यात् । आद्ये एकस्या एव प्रकृतेर्द्रव्या-
न्तरसङ्गं विना विचित्रगुणत्रयोत्पत्त्यसम्भवः । दृष्टविरुद्धक-
ल्पनानौचित्यं च । अन्त्ये नित्येभ्य एव सत्त्वादिभ्योऽन्योऽन्य-
सङ्गेन विचित्रसकलकार्योपपत्तौ तदतिरिक्तप्रकृतिकल्पना-
वेयर्थमिति सत्त्वादीनां प्रकृतिकार्यत्वादिवचनानि चांशतः
प्रकाशादिकार्योपहितयाभिव्यक्त्यादिकमेव बोधयन्ति । यथा
पृथिवीतो द्वीपोत्पत्तिरिति ॥ ३९ ॥

प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनमवधारयति निष्प्रयोजनप्रवृत्त्य-
भ्युपगमे मोक्षानुपपत्तेरिति ।

अनुपभोगेऽपि पुमर्थं सृष्टिः प्रधानस्योद्भ-
कुङ्कुमवहनवत् ॥ ४० ॥

द्वितीयाध्यायस्य प्रधानसृष्टिः परार्थत्वादिस्तु वै व्याख्या-
तमिदम् ॥ ४० ॥

विचित्रसृष्टौ निमित्तकारणमाह ।

कर्मवैचित्यात् सृष्टिवैचिच्यम् ॥ ४१ ॥

कर्म धर्माधर्मौ । सुगममन्यत् ॥ ४१ ॥

ननु भवतु प्रधानात् सृष्टिः प्रलयस्तु कस्मात् । न ह्येक-
स्मात् कारणाद्विरुद्धकार्यद्वयं घटते तत्राह ।

साम्यवैषम्याभ्यां काव्य द्वयम् ॥ ४२ ॥

सत्त्वादिगुणत्रयं प्रधानं तेषां च वैषम्यं न्यूनातिरिक्त-
भावेन संहननं तदभावः साम्यं ताभ्यां हेतुभ्यामिकस्मादेव
सृष्टिप्रलयरूपं विरुद्धकार्य्यद्वयं भवतीत्यर्थः । स्थितिस्तु सृष्टि-
मध्ये प्रविष्टेत्याशयेन तत्कारणत्वं प्रधानस्य न पृथग्विचारि-
तम् ॥ ४२ ॥

ननु प्रधानस्य सृष्टिस्वाभाव्याज्ज्ञानोत्तरमपि संसारः
स्यात् तत्राह ।

विमुक्तबोधान्न सृष्टिः प्रधानस्य लोकवत्

॥ ४३ ॥

विमुक्ततया पुरुषसाक्षात्काराद्देतोः प्रधानस्य तत्पुरुषार्थं
पुनः सृष्टिर्न भवति । कृतार्थत्वात् । लोकवत् । यथा लोका
अमात्यादयो राज्ञोऽर्थं सम्पाद्य कृतार्था सन्तो न पुनः राजार्थं
प्रवर्तन्ते तथैव प्रधानमित्यर्थः । विमुक्तबोधात्तर्हि प्रधान-
प्रवृत्तिरित्युक्तम् । स च ज्ञानान्निष्यन्न इति भावः ॥ ४३ ॥

ननु प्रधानस्य सृष्ट्युपरमो नास्ति । अज्ञानां संसारदर्श-
नात् । तथा च प्रधानसृष्ट्यामुक्तस्यापि पुनर्बन्ध स्यात् तत्राह ।

नान्योपसर्पणोऽपि मुक्तोपभोगो निमित्ता-

भावात् ॥ ४४ ॥

कार्य्यकारणसङ्घातादिसृष्ट्यान्वान् प्रति प्रधानस्योपसर्प-
णोऽपि न मुक्तस्योपभोगो भवति । निमित्ताभावात् । उप-
भोगे निमित्तानां स्वीपाधिसंयोगविशेषतत्कारणाविवे-
कादीनामभावादित्यर्थः । इदमेव हि मुक्तं प्रति प्रधानसृष्ट्यु-
परमो यत् तद्भोगहेतोः स्वीपाधिपरिणामविशेषस्य जन्मास्थ-
स्यानुत्पादनमिति ॥ ४४ ॥

नन्विद्यं व्यवस्था तदा घटेन यदि पुरुषबहुत्वं स्यात् तदेव
त्वात्माद्वैतश्रुतिबाधितमित्याशङ्काह ।

पुरुषबहुत्वं व्यवस्थातः ॥ ४५ ॥

ये तद्विदुरद्यतास्तो भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्तीत्यादि-
श्रुत्युक्तः बन्धमोक्षव्यवस्थात एव पुरुषबहुत्वं सिद्ध्यतीत्यर्थः
॥ ४५ ॥

ननूपाधिभेदाहन्धमोक्षव्यवस्था स्यात् तत्राह ।

उपाधिश्चेत् तत्सिद्धौ पुनर्द्वैतम् ॥ ४६ ॥

उपाधिश्चेत् स्वीक्रियते तर्ह्युपाधिसिद्धेरेव पुनरद्वैतभङ्ग
इत्यर्थः वस्तुतस्तूपाधिभेदेऽपि व्यवस्था न सम्भवतीति प्रथमा-
ध्याय एव प्रपञ्चितम् ॥ ४६ ॥

ननूपाधयोऽप्याविद्यका इति न तैरद्वैतभङ्ग इत्याशङ्काया-
माह ।

हाभ्यामपि प्रमाणविरोधः ॥ ४७ ॥

पुरुषोऽविद्येति हाभ्यामप्यङ्गीकृताभ्यामद्वैतप्रमाणस्य
श्रुतेर्विरोधस्तदवस्य एवेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

अपरमपि दूषणहयमाह ।

**हाभ्यामप्यविरोधान्न पूर्वमुत्तरं च साधका-
भावात् ॥ ४८ ॥**

हाभ्यामप्यङ्गीकृताभ्यां हेतुभ्यां पूर्वं पूर्वपक्षो भवतां न
घटते । अस्माभिरपि प्रकृतिः पुरुषश्चेति द्वयोरेवाङ्गीकारात् ।
विकारस्यानित्यतया वाचारभ्रममात्रताया अस्माभिरपीष्ट-
त्वात् । ननु पुरुषनानात्वस्वीकारात् प्रकृतेर्नित्यत्वस्वीकारा-

आस्येवास्मिन्निरोध इत्याशङ्क्य दूषणान्तरमाह । उत्तरं चेत्यादिना । अहैतवादिनामुत्तरं सिद्धान्तश्च न घटते । आत्मसाधकप्रमाणस्याभावात् । तदङ्गीकारे च तेनैवाहैतवानिरिति जितं नैरात्म्यवादिभिरित्यर्थः ॥ ४८ ॥

ननु स्वप्रकाशत आत्मा सेष्यति तत्राह ।

प्रकाशतस्त्वस्मिद्धौ कर्मकर्तृविरोधः ॥४९॥

चेतन्यरूपप्रकाशतश्चेतन्यसिद्धौ कर्मकर्तृविरोध इत्यर्थः । प्रकाश्यप्रकाशसम्बन्धे हि प्रकाशनमालोकादिषु दृष्टं स्वस्य साक्षात् स्वस्मिन् सम्बन्धश्च विरुद्ध इति । अस्मन्मते तु बुद्धि-हत्याख्यप्रमाणाङ्गीकारात् तद्वारा प्रतिविम्बरूपस्य स्वस्य विम्बरूपे स्वास्मिन् सम्बन्धो घटते । यथा सूर्ये जलद्वारा प्रतिविम्बरूपस्वसम्बन्ध इति भावः । आत्मनः स्वप्रकाशत्वश्रुतिस्वनन्योपाधिकप्रकाशादिपरा बोध्या ॥ ४९ ॥

ननु नास्ति कर्मकर्तृविरोधः स्वनिष्ठप्रकाशधर्मद्वारा स्वस्य स्वसम्बन्धसम्भवात् । यथा वैशेषिकाणां स्वनिष्ठज्ञानद्वारा स्वस्य स्वयं विषय इति तत्राह ।

जडव्यावृत्तो जडं प्रकाशयति चिद्रूपः ॥५०॥

चेतने प्रकाशरूपधर्मः सूर्यादिष्विव नास्ति किन्तु चित्स्वरूप एव पदार्थी जडं प्रकाशयति । यतो जडव्यावृत्तिमात्रेण चिदित्युच्यते न तु जडविलक्षणधर्मवत्तयेत्यर्थः । अत एव निर्धर्मतया स एष नेति नेतीत्येव श्रुत्योपदिश्यते न तु विधिमुखतयेति । तथा च स्मृतिरपि ।

इदं तदिति निर्देष्टुं गुर्णानपि न शक्यते ।

इति । जडव्यावृत्ताविति पाठेऽपि हेतौ सप्तम्यायमेवाशङ्कः । अस्मिन् च सूत्रे जडमेव प्रकाशयति चिद्रूपो नत्वात्मानमिति

नार्थः । तथा सति हि तस्याङ्गेयत्वेन साधकाभावरूपं
बाधकं परेषूपन्यासानर्हम् । स्वस्यापि तुल्यन्यायत्वादिति ॥५०॥
नन्वेवं प्रमाणाद्यनुरोधेन ह्येतसिद्वावहैतश्रुतेः का गति-
स्तत्राह ।

न श्रुतिविरोधो रागिणां वैराग्याय तस्मिद्देः

॥ ५१ ॥

अहैतश्रुतिविरोधस्तु नास्ति रागिणां पुरुषातिरिक्ते वैरा-
ग्यायैव श्रुतिभिरहैतसाधनात् । पुरुषज्ञान इव हैताभावज्ञानं
स्वतन्त्रफलान्तराश्रवणात् । तच्च वैराग्यं सदहैतेनैवोपपद्यते
सत्त्वं च कूटस्थत्वमित्यर्थः । अत एव श्रुतिरपि सदहैतमेव
छान्दोग्ये प्रतिपादितवतीति भावः ॥ ५१ ॥

न केवलमुक्तयुक्त्यैवाहैतवादिनो हेया अपितु जगदसत्य-
ताग्राहकप्रमाणाभावेनापीत्याह ।

जगत्सत्यत्वमदुष्टकारणजन्यत्वाद्बाधकाभा-

वात् ॥ ५२ ॥

निद्रादिदोषदुष्टान्तःकरणादिजन्यत्वेन स्वाप्नविषयशङ्क-
पीतिमादौनामसत्यत्वं लोके दृष्टं तच्च महदादिप्रपञ्चे नास्ति ।
तत्कारणस्य प्रकृतेर्हिरण्यगर्भबुद्धेसादुष्टत्वात् । यथापूर्वम-
कल्पयदित्यादिश्रवणात् । ननु नेह नानास्ति किञ्चनेत्यादि-
श्रुत्या बाधितत्वेनाविद्यादिनामा कश्चनानादिर्दोषः कल्पनी-
यस्तत्राह । बाधकाभावादिति । अयं भावः । नेह नानास्ति
किञ्चनेत्यादिश्रुतयो याः परैः प्रपञ्चबाधकतयाभिप्रेयन्ते ताः
प्रकरणानुसारेण विभागादिप्रतिषेधिका एव न तु प्रपञ्चात्य-
न्तनुच्छताम्बराः । स्वस्यापि बाधकत्वा स्वार्यासाधकत्वप्रस-

ज्ञात् । न हि स्वप्नकालीनशब्दस्य बाधे तज्ज्ञापितोऽप्यर्थः पुनर्न सन्दिह्यत इति । तस्मादात्माविघातकतया श्रुतयो न प्रपञ्चस्यात्यन्तबाधपरा इति । तत्र नेह नानास्ति किञ्चनेत्यादिश्रुतेर्ब्रह्मविभक्तं किमपि नास्तीत्यर्थः । सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वं इत्यादिस्मृत्येकवाक्यत्वात् । वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिश्रुतेस्तु नित्यतारूपपारमार्थिकसत्ताविरहोऽर्थः अन्यथा मृत्तिकादृष्टान्तासिद्धेः न हि लोके मृत्तिकाविकाराणामत्यन्ततुच्छत्वं सिद्धं येन दृष्टान्तता स्यादिति ।

न निरोधो न चीत्यत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥

इत्यादिश्रुतेस्वात्मातिरिक्तस्य कूटस्थनित्यतारूपातिपरमार्थसत्ताविरहोऽर्थः । किञ्चात्मनो निरोधाद्यभावोऽर्थः । अन्यथैतादृशज्ञानस्य मोक्षफलकत्वप्रतिपादनविरोधात् । न हि मोक्षो मिथ्येति प्रतिपाद्य मोक्षस्य फलत्वमप्रमत्तः प्रतिपादयतीति । याश्चाल्मैक्यश्रुतयस्तास्तु प्रथमाध्याय एव व्याख्याताः । ब्रह्ममीमांसाभाष्ये चैता अन्याश्च श्रुतयोऽस्माभिव्याख्याता इति दिक् ॥ ५२ ॥

न केवलं वर्तमानदशायामेव प्रपञ्चः सन्नपितु सदैवेत्याह ।

प्रकारान्तरासम्भवात् सदुत्पत्तिः ॥५३॥

पूर्वोक्तयुक्तिभिरसदुत्पादासम्भवात् सूक्ष्मरूपेण सदेवोत्पद्यतेऽभिव्यक्तं भवतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥

कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्वैयधिकरख्येऽपि व्यवस्थामुपपादयति सूत्राभ्याम् ।

अहङ्कारः कर्ता न पुरुषः ॥ ५४ ॥

अभिमानवृत्तिकमन्तःकरणमहङ्कारः स एव कृतिमान् ।
अभिमानोत्तरमेव प्रायशः प्रवृत्तिदर्शनात् । न तु पुरुषो-
ऽपरिणामित्वादित्यर्थः । पूर्वं च धर्मादिकं बुद्धेरिति यदुक्तं
तदेकस्यैवान्तःकरणस्य वृत्तिमात्रमेदाशयेन ॥ ५४ ॥

चिदवसाना भुक्तिस्तत्कर्माजितत्वात् ॥५५॥

अहङ्कारस्य कर्तृत्वेऽपि भोगश्चित्येव पर्यवसन्नो भवति ।
अहङ्कारस्य संहतत्वेन परार्थत्वात् । नन्वेवमन्यनिष्ठकर्मणा-
न्यस्य भोगे पुरुषविशेषनियमो न स्यात् तत्राह । तत्कर्मा-
जितत्वादिति । अहङ्कारेणासञ्चितं तस्याश्चितौ यत् कर्म
तज्जन्यत्वाद्भोगस्येत्यर्थः । तथा च योऽहङ्कारो यं पुरुषमादाया-
चेतनेऽहं ममेति वृत्तिं करोति तस्माहङ्कारस्य कर्म तस्यात्मन
उच्यते । तेनैव च कर्मणा तत्रात्मनि भोगोऽर्ज्यत इति नाति-
प्रसङ्ग इत्याशयः ॥ ५५ ॥

ब्रह्मलोकान्तगतिभिर्नास्ति निष्कृतिरिति पूर्वोक्ते कारणं
दर्शयति ।

चन्द्रादिलोकेऽप्यावृत्तिर्निमित्तसद्भावात् ॥५६॥

निमित्तमविवेककर्मादिकम् । सुगममन्यत् ॥ ५६ ॥

ननु तत्तल्लोकवासिजनोपदेशादनावृत्तिः स्यात् तत्राह ।

लोकस्य नोपदेशात् सिद्धिः पूर्ववत् ॥५७॥

यथा पूर्वस्य मनुष्यलोकस्योपदेशमात्रात् सिद्धिर्ज्ञाननिष्प-
त्तिरेवं तत्तल्लोकस्यलोकस्योपदेशमात्रात् तद्गतानां ज्ञान-
निष्पत्तिर्न नियमेन भवतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

नन्वेवं ब्रह्मलोकादनावृत्तिरिति श्रुतेः का गतिस्तत्राह ।

परम्पर्येण तत्सिद्धौ विमुक्तिश्च्युतिः ॥५८॥

ब्रह्मलोकादिगतानां श्रवणमननादिपरम्परया प्रायशो

ज्ञानसिद्धौ सत्त्वां विमुक्तिश्रवणम् । न तु साक्षाद्गतिमा-
त्रेणेत्यर्थः । प्रायिकत्वादस्यलोकाद्विशेष इति ॥ ५८ ॥

परिपूर्णत्वेऽप्यात्मनो गतिश्रुतिसुपपादयति ।

गतिश्रुतेश्च व्यापकत्वेऽद्युपाधियोगाद्भोगदे-
शकाललाभो व्योमवत् ॥ ५९ ॥

व्यापकत्वेऽप्यात्मनो गतिश्रवणानुरोधेन भोगदेशस्य काल-
वशात्लाभः सिध्यति । व्योमवदुपाधियोगेनेत्यर्थः । यथा छाका-
शस्य पूर्णत्वेऽपि देशविशेषगतिर्घटाद्युपाधियोगाद्भवन्नियते
तथैवेति । तथा च श्रुतिः ।

घटसंहतमाकाशं नीयमाने घटे यथा ।

घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः ॥

इति ॥ ५९ ॥

भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणमिति यदुक्तं तत् प्रपञ्च-
यति सूत्राभ्याम् ।

अनधिष्ठितस्य पूतिभावप्रसङ्गान्न तत्सिद्धिः

॥ ६० ॥

भोक्तुरधिष्ठितस्य शुक्रादेः पूतिभावप्रसङ्गाच्च पूर्वोक्त-
भोगायतनसिद्धिरित्यर्थः ॥ ६० ॥

नन्वधिष्ठानं विनैवाद्दृष्टद्वारा भोक्तृभ्यो भोगायतननिर्माणं
भवतु तत्राह ।

अदृष्टद्वारा चेदसम्बद्धस्य तदसम्भवाज्जला-
दिवत्कुरे ॥ ६१ ॥

शुक्रादौ साक्षादसम्बद्धस्य दृष्टस्य शरीरादिनिर्माणे भोक्तृ-
द्वारात्वासम्भवाद्भोगायतननिर्माणं जलादीनामङ्कुरोत्पत्तौ कर्ष-

कादिद्वारत्ववदित्यर्थः । अतः स्वाश्रयसंयोगसम्बन्धेनैवादृष्ट-
सम्बन्धः शुक्रादिषु वक्तव्यः । तथा च सिद्धमदृष्टवदात्मसंयोग-
रूपेणाधिष्ठानस्य भोगोपकरणनिर्माणहेतुत्वमिति भावः ॥६१॥

वैशेषिकादिनयेनादृष्टस्य सम्बन्धघटकतयात्मनोऽधिष्ठा-
द्वत्वं स्थापितं स्वसिद्धान्ते त्वदृष्टादीनामात्मधर्मत्वाभावात्
तद्वारा भोक्तुर्हेतुत्वमेव न सम्भवतीत्याह ।

निर्गुणत्वात् तदसम्भवादहङ्कारधर्मा ह्येते

॥ ६२ ॥

भोक्तुर्निर्गुणत्वेनादृष्टासम्भवाच्च नादृष्टद्वारकत्वम् । हि यस्मा-
देतेऽदृष्टादयोऽहङ्कारस्यान्तःकरणसामान्यस्यैव धर्मा इत्यर्थः ।
तथा चास्मन्मते द्वारनैरपेक्ष्येण संयोगमात्रेण साक्षादेव भोक्तु-
रधिष्ठानं सिध्यतीति भावः ॥ ६२ ॥

ननु चेत् पुरुषो व्यापकस्तर्हि

बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्याय कल्पते ॥

इति श्रुतिप्रतिपादितं जीवपरिच्छिन्नत्वमनुपपन्नम् तथे-
श्वरप्रतिषेधात् पुरुषाणां चैकरूप्याज्जीवात्मपरमात्मविभागो-
ऽपि शास्त्रीयोऽनुपपन्न इति । तामिमामाशङ्कं परिहर्तुमाह

विशिष्टस्य जीवत्वमन्वयव्यतिरेकात् ॥६३॥

जीवब्रह्मप्राणधारणयोरिति व्युत्पत्त्या जीवत्वं प्राणित्वं
तच्चाहङ्कारविशिष्टपुरुषस्य धर्मो न तु केवलपुरुषस्य । कुतः ।
अन्वयव्यतिरेकात् । अहङ्कारवतामेव सामर्थ्यातिशयप्राणधा-
रणयोर्दर्शनात् । तच्छून्यानां च चित्तवृत्तिनिरोधस्यैव दर्श-
नात् । प्रवृत्तिहेतुरागोत्पादकस्याहङ्कारस्वाभावादित्यर्थः ।

यथा चान्तःकरणोपाधिकं जीवस्य परिच्छिन्नत्वं परमात्मा-
ख्यात् केवलपुरुषाद्भिन्नत्वं चेति भावः । अनेन सूत्रेण विंश-
ष्टस्य भोक्तृत्वं वा त्वमहम्प्रत्ययगीचरत्वं वा नोक्तम् । साक्षात्-
काररूपस्य भोगस्याहङ्कारधर्मत्वाभावात् । त्वमहन्मिपुर-
स्कारेण विवेकानुपपत्तेश्च । किन्तु ।

यदा त्वभेदविज्ञानं जीवात्मपरमात्मनोः ।

भवेत् तदा मुनिश्रेष्ठाः पाशच्छेदो भविष्यति ॥

आत्मानं द्विविधं प्राहुः परापरविभेदतः ।

परस्तु निर्गुणः प्रोक्त अहङ्कारयुतोऽपरः ॥

इत्यादिवाक्यशतौ जीवात्मपरमात्मविभाग एव प्रद-
र्शितः । तत्र जीवतायामहङ्कार उपलक्षणमेवेति ॥ ६३ ॥

इदानीं महदहङ्कारयोः कार्यभेदं प्रतिपिपादयिषुरादाव-
हङ्कारकार्यमाह ।

अहङ्कारकर्तृधीना कार्यसिद्धिर्नेश्वराधीना
प्रमाणाभावात् ॥ ६४ ॥

अहङ्काररूपो यः कर्ता तदधीनैव कार्यसिद्धिः सृष्टिसंहा-
रनिष्पत्तिर्भवति । तादृशबलस्याहङ्कारकार्यत्वात् । अनह-
ङ्कृतषु तत्सामर्थ्यादर्शनात् । न तु वैशेषिकाद्युक्तानहङ्कृतपर-
मेश्वराधीना । अनहङ्कृतस्रष्टृत्वे नित्येश्वरे च प्रमाणाभावा-
दित्यर्थः । अहं बहु स्यां प्रजायेयेति अहङ्कारपूर्विकैव सृष्टिः
अयते तत्राहंशब्दानुकरणमात्रत्वे प्रमाणाभाव इति ।
अनेन सूत्रेणाहङ्कारोपाधिकं ब्रह्मरूपयोः सृष्टिसंहारकर्तृत्वं
श्रुतिस्मृतिसिद्धमपि प्रतिपादितम् ॥ ६४ ॥

ननु भवत्वहङ्कारोऽन्येषां कर्ताहङ्कारस्य तु कः कर्ता
तत्राह ।

अदृष्टोद्भूतिवत् समानत्वम् ॥ ६५ ॥

यथा सर्गादिषु प्रकृतिचोभककर्माभिष्यक्तिः कालविशेष-
मात्राद्भवति तदुद्बोधककर्मान्तरस्य कल्पनेऽनवस्थाप्रमङ्गात्
तथैवाहङ्कारः कालमात्रनिमित्तादेव जायते न तु तस्यापि
कर्त्तन्तरमस्तीति समानत्वमावयोरित्यर्थः ॥ ६५ ॥

महतोऽन्यत् ॥ ६६ ॥

अहङ्कारकार्यात् सृष्ट्यादेर्यदन्यत् पालनादिकं तन्महत्त-
त्त्वाद्भवति । विशुद्धसत्त्वतयाभिमानरागाद्यभावेन परानुग्रह-
मात्रप्रयोजनकत्वादित्यर्थः । अनेन च सूत्रेण महत्त्वोपा-
धिकं विष्णोः पालकत्वमुपपादितम् । महत्त्वोपाधिकत्वात्
तु विष्णुर्महान् परमेश्वरो ब्रह्मेति च गीयते तदुक्तम् ।

यदाहुर्वासुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकम् ।

इति । अत्र शास्त्रे कारणब्रह्म तु पुरुषसामान्यं निर्गुण-
मेवेत्यते । ईश्वरानभ्युपगमात् । तत्र च कारणशब्दः स्वश-
क्तिप्रकृत्युपाधिको वा निमित्तकारणतापरो वा पुरुषार्थस्य
प्रकृतिप्रवर्त्तकत्वादिति मन्तव्यम् ॥ ६६ ॥

अविवेकनिमित्तकः प्रकृतिपुरुषयोर्भोग्यभोक्तृभाव इति
प्रागुक्तम् । तत्राविवेक एव किञ्चिन्मित्तक इत्याकाङ्क्षायामवि-
वेकधाराकल्पनेऽनवस्थाप्रतिरित्याशङ्कायाः प्रामाणिकत्वे न
परिहारः सर्ववादिसाधारण इत्याह ।

कर्मनिमित्तः प्रकृतेः स्वस्वामिभावोऽप्यना- दिर्वीजाङ्कुरवत् ॥ ६७ ॥

येषां साङ्गैर्कदेशिनां प्रकृतेः पुरुषस्य च स्वस्वामिभावो
भोग्यभोक्तृभावः कर्मनिमित्तकस्तस्मिन्ऽपि स प्रवाहरूपिणाना-

दिरेव । वीजाङ्गुरवत् प्रामाणिकत्वादित्यर्थः । आकस्मिकत्वे
मुक्तस्यापि पुनर्भोगापत्तेरिति ॥ ६७ ॥

अविवेकनिमित्तकत्वमतेऽप्येतदनादित्वं समानमित्याह ।

अविवेकनिमित्तो वा पञ्चशिखः ॥ ६८ ॥

अविवेकनिमित्तो वा स्वस्वामिभाव इति पञ्चशिख आह ।
तन्मतेऽप्यनादिरित्यर्थः । एतदेव स्वमतं प्रागुक्तत्वात् । अविवे-
कश्च प्रलयेऽपि कर्मवदेवास्ति वासनारूपेणेति । विवेकप्राग-
भावोऽविवेक इति मते तु वीजाङ्गुरवदनादित्वं न घटते ।
अखण्डप्रागभावस्यैवाखिलभोगहेतुत्वादिति ॥ ६८ ॥

लिङ्गशरीरनिमित्तक इति सनन्दनाचार्यः
॥ ६९ ॥

सनन्दनाचार्यस्तु लिङ्गशरीरनिमित्तकः प्रकृतिपुरुषयो-
र्भोग्यभोक्तृभाव इत्याह । लिङ्गशरीरद्वारैव भोगादिति । तन्मते-
ऽप्यनादिः स इत्यर्थः । यद्यपि प्रलये लिङ्गशरीरं नास्ति तथापि
तत्कारणमविवेककर्मादिकं पूर्वसर्गीयलिङ्गशरीरजन्यमस्ति
तद्द्वारा वीजाङ्गुरतुल्यत्वं स्वस्वामिभावलिङ्गशरीरयोरित्या-
शयः ॥ ६९ ॥

शास्त्रवाक्यार्थमुपसंहरति ।

यद्वा तद्वा तदुच्छ्रित्तिः पुरुषार्थस्तदुच्छ्रित्तिः
पुरुषार्थः ॥ ७० ॥

कर्मनिमित्तो वाविवेकादिनिमित्तो वा भवतु प्रकृतिपु-
रुषयोर्भोग्यभोक्तृभावः सर्वथाप्यनादितया दुरुच्छेद्यस्य तस्यो-

च्छेदः परमपुरुषार्थ इत्यर्थः । तदेतदादौ प्रतिज्ञातं त्रिवि-
धदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थ इति । नन्वत्र सुखदुःख-
साधारणभोगनिवृत्तिः पुरुषार्थ उच्यते तत्र दुःखमात्रनिवृत्ति-
रिति कथं तन्नोक्तस्यात्रोपसंहार इति चेन्न । शब्दभेदेऽप्यर्था-
भेदात् । सुखं हि तावद्दुःखपक्षे निश्चितमिति सुखभोगोऽपि
दुःखभोग एव दुःखभोगोऽपि प्रतिविम्बरूपेण पुरुषे दुःख-
मन्वन् एव स्वतो नित्यनिर्दुःखत्वेन च प्रथमसूत्रेऽपि प्रति-
विम्बरूपेणैव दुःखनिवृत्तिर्विचिन्त्येक एवार्थ उपक्रमोप-
संहारसूत्रयोरिति । बहुलांशस्य हिरावृत्तिः शास्त्रसमा-
स्यर्था ॥ ७० ॥

शास्त्रमुख्यार्थविस्तारस्तन्नाख्येऽनुक्तपूरणैः ।

षष्ठाध्याये कृतः पञ्चाहाकार्यस्योपसंहृतः ॥

तदिदं सांख्यशास्त्रं कपिलमूर्त्तिर्भगवान् विष्णुरखिललो-
कहिताय प्रकाशितवान् यत् तत्र वेदान्तिब्रुवः कश्चिदाह ।
सांख्यप्रणेतो कपिलो न विष्णुः । किन्त्वन्व्यवतारः कपिला-
न्तरम् ।

अग्निः स कपिलो नाम सांख्यशास्त्रप्रवर्त्तकः ।

इति स्मृतरिति । तन्नोक्तव्यामोहनमात्रम् ।

एतन्मे जन्म लोकेऽस्मिन् मुमुक्षूणां दुराश्रयात् ।

प्रसूत्यानाय तत्त्वानां सम्प्रतायात्मदर्शनम् ॥

ब्रह्मादिसृष्टिषु किष्कन्दवतारस्य देवहृतिपुत्रस्यैव सांख्योप-
देष्टृत्वावगमात् । कपिलहयकल्पनागौरवाच्च । तत्र चाग्नि-
शब्दोऽन्व्याख्यशक्त्यावेशादेव प्रयुक्तः । यथा

कासोऽस्मि लोकचयत्तत् प्रवृष्टः ।

इति श्रीकण्ठवाक्यकालशक्त्यावेशादेव कालशब्दः ।

अन्यथा विष्णुरूपदर्शककृष्णस्यापि विष्णुवतारकृष्णाङ्गे दा-
पत्तेरिति दिक् ।

सांख्यकुल्याः समापूर्य वेदान्तमथितामृतैः ।

कपिलर्षिर्ज्ञानयज्ञ ऋषीनापाययत् पुरा ॥

तद्वचःश्रद्धया तस्मिन् गुरौ च स्थिरभावतः ।

तत्प्रसादलवेनेदं तच्छास्त्रं विवृतं मया ॥

इति श्रीविज्ञानभिक्षुविरचिते कापिलसांख्यप्रवचनस्य

भाष्ये तन्त्राध्यायः षष्ठः ॥

इति सांख्यप्रवचनभाष्यं समाप्तम् ॥

